Г.В. Середницька

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

11 клас

63.3Чгрб9721
С-32

ЧИТАЛЬНА ЗАЛ

Г. В. Середницька

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(1939–2003)

11 клас

Опорні конспекти

2-ге видання,
перероблене і доповнене

Оп1801
108400

Київ
"А.С.К."
2005

ВІДДІЛ ОБСЛУГОВУВАННЯ ЧИТАЧІВ БІБЛІОТЕКА

ББК 63.3(4УКР)я721
С32

Середницька Г. В.
С32 Історія України (1939–2003): 11 кл.: Опорні конспекти.— 2-ге вид., переробл. і допов.— К.: А.С.К., 2005. — 336 с.

ISBN 966-8291-82-4

У книзі відповідно до діючої шкільної програми у своєрідній логіко-структурній формі систематизовано, конкретизовано і детально викладено матеріал з історії України (1939–2003 рр.). Подано оцінку історичних діячів цього періоду, зроблено узагальнення і висновки.

Призначена для учнів загальноосвітніх середніх шкіл, гімназій, ліцеїв, абітурієнтів, а також учителів і методистів.

ББК 63.3(4УКР)я721

ISBN 966-8291-82-4

© Г. В. Середницька, переробка і доповнення, 2003
© "А.С.К.", 2005

Радянсько-німецькі договори 1939 р.

Причини зближення Німеччини і Радянського Союзу

1. А. Гітлер хотів перекроїти карту Європи на свою користь.
2. У 1939 р. німецький уряд почав виявляти зацікавлення в тому, щоби під час воєнних кампаній "третього рейху" проти Польщі та західних держав Радянський Союз тримався нейтралітету.
3. Прагнення Німеччини запобігти зближенню СРСР із західними державами. Виникнення антигітлерівської коаліції могло поставити під загрозу всю нацистську стратегію агресивної війни.
4. Радянський Союз сподівався через посередництво Німеччини врегулювати збройний конфлікт із Японією на Далекому Сході.
5. СРСР сподівався на територіальні придбання за рахунок Прибалтики, Фінляндії, Польщі та Румунії.

Як відбувалося зближення між комуністичним (СРСР) та націонал-соціалістичним (Німеччина) режимами

1. **Травень 1939 р.** — статс-секретар Міністерства закордонних справ Німеччини Вайцзекер заявив радянському повірсному в справах у Берліні Г. Астахову про можливість поліпшити радянсько-німецькі відносини.
2. **20 травня 1939 р.** — зустріч наркома закордонних справ СРСР В. Молотова з німецьким послом у Москві Ф. Шуленбургом, під час якої В. Молотов порушував питання про підведення "політичної бази" під двосторонні відносини.
3. **Червень 1939 р.** — статс-секретар Міністерства закордонних справ Німеччини Вайцзекер відповідно до особистої інструкції А. Гітлера поставив радянську сторону перед альтернативою: "Ви можете бути або нашими друзями, або нашими ворогами".
4. **Кінець липня 1939 р.** — у Берліні відновлено економічні переговори.

5. **15 серпня 1939 р.** — В. Молотов запропонував Ф. Шуленбургу укласти пакт про ненапад між двома країнами (від Лондона і Парижа ці контакти було приховано).
6. **19–20 серпня 1939 р.** — торговельна угода між СРСР і Німеччиною, згідно з якою:
   - Німеччина надавала СРСР кредит (200 млн марок). До 22 червня 1941 р. під виділений кредит СРСР отримав лише 24% замовленої промислової продукції (машин, верстатів, оптичних приладів, морських буксирів, риболовних траулерів).
   - Розширювалися можливості СРСР в експорті продовольства. В обмін на постачання зерна, нафтопродуктів, кольорових металів, сировини СРСР отримав промислових товарів на 72,3 млн марок (60% замовлення).
   - Розширювалися можливості СРСР у закупівлі нової техніки.
7. **23 серпня 1939 р.** До Москви прибув міністр закордонних справ Німеччини Ріббентроп із узгодженим текстом договору, який було підписано.

Увійшов в історію як радянсько-німецький пакт про ненапад, розрахований на 10 років (пакт Молотова — Ріббентропа).

Договір містив 7 статей і передбачав зобов'язання обох сторін:

- утримуватися від агресивних дій;
- утримуватися від будь-якого нападу одна на одну, як нарізно, так і спільно з іншими державами;
- усі суперечки між країнами повинні здійснюватися в мирний спосіб;
- проведення консультацій з питань, що стосуються спільних інтересів.

Додатково до цього договору підписано таємний протокол, яким "розмежовувалися" сфери інтересів сторін у Східній Європі.

Він унеможливлював продовження англо-франко-радянських переговорів та участь СРСР у боротьбі проти нацистської агресії.

Про існування таємного протоколу тривалий час замовчувалося в радянській історіографії. Він зберігся лише у копіях, оригінали не збереглися ні в німецьких, ні в радянських архівах. Був опублікований в СРСР 1989 р. після закінчення роботи комісії з вивчення даного питання на чолі з О. Яковлєвим.

8. **28 вересня 1939 р.** — "Договір про дружбу та державний кордон" між Німеччиною та СРСР:
   - уточнював розмежувальну лінію між СРСР і Німеччиною по території Польщі;
   - кордон відсунули на схід від р. Вісли до р. Буг;
   - Гітлер погодився на передання до радянської "сфери впливу" Литви;
   - підтверджував долучення західноукраїнських і західнобілоруських земель до складу СРСР.

Отже, договори встановлювали сфери впливу.

Уряд Німеччини давав згоду на приєднання до СРСР польської частини Західної України, Західної Білорусі, Бессарабії, Литви, Латвії та Естонії.

Внаслідок поділу Польщі до СРСР відходило 51,4% її території з 37,1% населення (12 млн душ).

Наслідки радянсько-німецьких договорів

Для Німеччини:

1. Німеччина дістала повну свободу дій в Європі.
2. Забезпечила собі надійний тил для воєнних дій проти Західної Європи.
3. Забезпечила собі підтримку з боку СРСР у війні проти Польщі.
4. Одержала в своє розпорядження значні територіальні та людські ресурси.
5. Забезпечила собі постачання з СРСР продовольства та військово-стратегічних матеріалів.

За період із лютого 1940 р. до червня 1941 р. СРСР поставив Німеччині близько

1,6 млн тонн зерна,
140 тис. тонн марганцю,
26 тис. тонн хрому,
1,5 млн тонн лісоматеріалів,
2 млн тонн нафтопродуктів,
100 тис. тонн бавовни,
900 кг платини та ін.

Поставки Німеччині становили більш як 40% усього радянського експорту.

6. Німеччина та її союзники могли без перешкод розв'язати агресію і втягнути людство у другу світову війну.

Для Радянського Союзу:

1. Ці договори були частиною більш загальних планів убезпечення західних кордонів СРСР.
2. Формою поширення впливу СРСР у західному напрямку.
3. Досягненням тимчасового нейтралітету, що за нього Німеччина платила територіальними поступками.
4. СРСР одержав можливість зміцнити обороноздатність країни.

Для України:

1. Західноукраїнські землі возз'єдналися з радянською Україною.
2. До складу України ввійшли Північна Буковина і частина Бессарабії.
3. Сталінська тоталітарна система поширилася на всі приєднані українські землі, почався масовий терор.

Висновки

Договори з Німеччиною:

1. Суперечили принципам міжнародного права.
2. Ігнорували загальновизнані норми міжнародних відносин між державами, бо ґрунтувалися на насильстві стосовно до третьої країни.
3. Вони не відвернули загрози агресії фашистської Німеччини проти СРСР.
4. Сприяли міжнародній ізоляції СРСР.
5. Підірвали міжнародний авторитет СРСР як співучасника поділу Польщі.
6. Відповідальність за розв'язання другої світової війни лежить і на сталінському керівництві.
7. За таємні змови за спиною народу заплачено величезною ціною людських жертв і страждань.

ПРИЄДНАННЯ РАДЯНСЬКИМ СОЮЗОМ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ, БЕССАРАБІЇ ТА ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу. Англія і Франція, пов'язані з Польщею союзними договорами, оголосили війну Німеччині.

Це був початок другої світової війни.

17 вересня 1939 р. — польсько-радянський кордон перетнула Червона армія на території Західної України та Західної Білорусії.

СРСР офіційно виправдовував свою агресію необхідністю "надати допомогу українцям перед навислою загрозою".

Для здійснення операції радянське командування створило могутнє угруповання військових частин — 54 стрілецькі й 13 кавалерійських дивізій, 18 танкових бригад, 14 артилерійських полків.

На двох фронтах (Українському та Білоруському) налічувалося 600 тис. вояків, 4 тис. танків, 5500 гармат, 2000 літаків.

До складу Українського фронту входило 28 стрілецьких, 7 кавалерійських дивізій, 10 танкових бригад, 7 артилерійських полків. Командувачем Українського фронту був С. Тимошенко.

Радянським військам протистояли 25 польських батальйонів, які зосереджувалися на польсько-радянському кордоні.

Радянські втрати склали близько 1000 загиблих і 2000 поранених у сутичках із польськими військовими підрозділами.

18 вересня 1939 р. польський уряд і головне командування армії переїхали до Румунії, наказавши фронтовому командуванню не вступати з більшовиками в бій і відводити війська до румунського кордону.

22 вересня 1939 р. радянські війська увійшли до Львова.

До рук радянських властей потрапило багато полонених польських військовослужбовців, яких було відправлено у табори в Путивлі, Козельці та Старобільську на Україні, а також на територію Російської Федерації.

У квітні — травні 1940 р. в Катинському лісі під Смоленськом, а ще раніше — в Старобільську під Харковом та в інших місцях було розстріляно 21 857 вояків.

Тепер установлено, що 3897 офіцерів убито в Катинському лісі під Смоленськом, 6295 — у Калінінській (Тверській) області, 4403 — у Старобільську під Харковом.

Місця поховання ще 7262 розстріляних польських офіцерів невідомі.

22 жовтня 1939 р. проведено вибори до Народних зборів під ретельним контролем нових властей за безальтернативним списком кандидатів для узаконення радянського режиму в Західній Україні.

Наприкінці жовтня 1939 р. Народні збори прийняли Декларацію про возз'єднання Західної України з радянською Україною у складі СРСР.

У листопаді 1939 р. відбулися сесії Верховної ради СРСР та Української РСР, які ухвалили закони про долучення

Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з Українською РСР.

На території Західної України було створено 6 областей — Львівську, Станіславську, Волинську, Тернопільську, Рівненську, Дрогобицьку.

У червні 1940 р. уряд СРСР зажадав від Румунії виведення її військ із Бессарабії, а також із тієї частини Північної Буковини, де проживало переважно українське населення. Не маючи підтримки від Німеччини, уряд Румунії віддав наказ своїм військам залишити вказані в ультиматумі території.

Там було встановлено радянську владу.

Законодавче закріплення нових територій у складі Радянського Союзу відбулося через створення нової союзної республіки — Молдавської РСР та розподілу території Бессарабії між Молдавською та Українською РСР.

До складу Молдавської РСР увійшла також частина українських історичних земель Придністров'я, де ще 1924 р. у складі УРСР було створено Молдавську автономну радянську республіку.

У складі УРСР було створено дві нові області — Чернівецьку та Ізмаїльську.

Радянізація західних земель України

Радянізація — це насадження в усіх сферах життя західноукраїнських земель нових, радянських порядків, радянського способу життя (націоналізації, колективізації, культурної революції), що супроводжувалися масовими репресіями, депортаціями.

Депортації — це масові виселення населення без правових підстав.

1. Було ліквідовано стару систему управління, впроваджувалася нова, радянська.
2. Поляків-чиновників звільняли. На їх місце ставили або колишніх членів КПЗУ, або відряджених із радянської України працівників партійного, державного та господарського апарату. Було арештовано 26 тис. польських урядовців, представників інтелігенції.
3. Націоналізовано 2 тис. промислових підприємств.
4. Поміщиків і заможних селян позбавляли землі, реманенту і худоби.

5. Відбувалася примусова колективізація. До червня 1941 р. в колгоспи було об'єднано 15% господарств. 2,6 тис. колгоспів охопили 140 тис. селянських господарств.
6. Заборонялася діяльність усіх українських партій. Закривалися громадські, культурні, наукові, промислові та кооперативні товариства.
7. Утисків зазнавала греко-католицька церква. Священиків зобов'язували мати спеціальні паспорти, церква повинна була платити високі податки. Церковні землі конфісковувалися, викладання релігії в школах було заборонено.
8. Протягом короткого часу було відкрито 25 в'язниць.
9. Почалися репресії та арешти. У 1939–1940 рр. у Західній Україні було ув'язнено 10% населення краю.
10. Було проведено широкомасштабну масову депортацію населення. До червня 1941 р. з краю вислали до Сибіру 1 млн 200 тис. осіб.

Позитивні зміни

1. Розширилася мережа українських шкіл (6 тис.).
2. Зросла кількість початкових шкіл.
3. Здійснювалась українізація вищої освіти.
4. Українська мова стала офіційною у Львівському університеті, в 1940 р. університету присвоєно ім'я І. Франка.
5. Введено безкоштовне навчання і медичне обслуговування населення. За перший рік радянської влади тут почали діяти 184 лікарні, 492 амбулаторії та поліклініки.
6. Поліпшувалося медичне обслуговування у сільській місцевості.
7. Надано житло в містах для бідноти, що мешкала у підвалах.
8. Пресу було переведено на українську мову.
9. Ліквідовувалася неписьменність і малописьменність серед дорослого населення.

Висновки

1. Об'єднання всіх українських земель у складі УРСР мало велике позитивне значення. Вперше за кілька століть своєї історії українці опинилися в межах однієї держави, хоча це було здійснено в умовах протистояння двох тоталітарних систем (гітлерівської і сталінської) та насильницькими методами зі зневажанням національної гідності, застосуванням масових репресій, з порушенням норм міжнародного права.

2. В економічному, політичному і культурному житті Західної України відбулися певні позитивні зрушення, але вони супроводжувалися знищенням багатьох невинних людей, поступовим укоріненням сталінського тоталітарного режиму.
3. Принесений на багнетах Червоної армії режим репресій остаточно переконав населення Західної України в тому, що його майбутнє не у входженні до СРСР, а в створенні самостійної незалежної соборної Української держави.

5 ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА 1941–1945 рр.

Окупація України військами Німеччини та її союзників

Союзники Німеччини — Фінляндія, Угорщина, Румунія, Словаччина, Італія.

22 червня 1941 р. — початок Великої Вітчизняної війни.

План "Барбаросса" — воєнна операція проти СРСР. В її основу покладено ідею "блискавичної війни".

Передбачалося:

- швидке просування танкових дивізій німецької армії у глиб території Радянського Союзу;
- прорив фронту радянських військ;
- їх оточення та знищення;
- Україну планувалося захопити вже в перші тижні війни.

На початку війни радянські війська було об'єднано у два фронти — Південно-Західний і Південний під командуванням М. Кирпоноса та І. Тюленєва.

Із суходільними військами взаємодіяли моряки Чорноморського флоту (командувач — адмірал П. С. Октябрський), Дунайська і Пінська військові флотилії.

Причини поразок Червоної армії в початковий період війни

1. Воєнно-політичне керівництво країни, очолюване Й. Сталіним, своєю антинародною внутрішньою та авантюрною зовнішньою політикою поставило СРСР на межу катастрофи.
2. Кращі військові кадри було репресовано. Протягом 1937–1938 рр. було знищено близько 40 тис. командирів і політпрацівників, із них 1800 генералів. На 1941 р. лише в суходільних військах не вистачало за штатом

66,5 тис. командирів усіх рівнів, а в авіаційних підрозділах — третини.
3. Молоді командири не мали необхідних знань і досвіду ведення війни. До початку війни лише 7% командирів Збройних сил СРСР мали вищу військову освіту, а 37% не пройшли повного курсу навчання навіть у середніх військових навчальних закладах. Із 225 командирів полків жоден не мав вищої спеціальної освіти.
4. У військах панувала система жорсткої централізації управління і суворого підпорядкування, що сковувало ініціативу командирів, породжувало схильність до шаблонів, застарілих схем.
5. Час, виграний укладанням пакту з Німеччиною про ненапад у 1939 р., не був ефективно використаний для посилення боєздатності Червоної армії, зміцнення воєнної економіки.
6. Радянська військова техніка та озброєння поступалися німецьким. Переозброєння відбувалося вкрай повільно. З великим запізненням почали формуватися механізовані корпуси.
7. Більше половини запасів зброї, боєприпасів, техніки, пального було складовано поблизу кордонів, а тому захоплено або знищено противником у перші дні війни.
8. Було здійснено демонтаж інженерних оборонних споруд на старому радянсько-польському кордоні, але не збудовано нових.
9. Й. Сталін не вірив фактам, які свідчили про готування Німеччини до вторгнення. Під приводом небезпеки спровокувати війну він заборонив привести прикордонні округи у стан бойової готовності.
10. Використання Німеччиною промислових, сировинних, продовольчих і фінансових ресурсів підкорених країн.
11. Неправильне твердження, що радянські війська вестимуть воєнні дії "на ворожій території" та "малою кров'ю".
12. Переваги першого удару.
13. Розпорошеність сил Червоної армії на кордонах проти Німеччини, Туреччини та Японії. 40 дивізій СРСР був змушений тримати на східному кордоні, де стояла мільйонна Квантунська армія Японії.
14. Міжнародна ізоляція СРСР. Відсутність надійних союзників.
15. Було допущено прорахунки у визначенні напрямку головного удару Німеччини. Головним уважався Південно-Західний, тоді як німці зосередили головні сили на Західному.

Мобілізаційні заходи 1941 р.

1. У низці районів запроваджено воєнний стан, відповідно до якого військові власті дістали надзвичайні повноваження.
2. **7 липня 1941 р.** — президія Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У опублікували звернення до українського народу, в якому закликали його дати рішучу відсіч ворожій навалі.
3. Протягом перших трьох місяців війни з областей України до лав армії та флоту пішло 2,5 млн осіб, понад 2 млн працювало на будівництві оборонних споруд, із добровольців формувалися загони народного ополчення.
4. **На 1 листопада 1941 р.** від населення України до фонду оборони надійшло близько 1 млрд карбованців, багато дорогоцінностей.
5. Одним з найважливіших воєнно-економічних заходів Радянської держави була передплата державної позики. В роки війни сума передплати на державні воєнні позики по Україні склала понад 6 млрд 128 млн крб., а вся сума добровільних і примусових внесків населення у фонд оборони — майже 8 млрд крб.
6. Здійснювалася перебудова народного господарства на воєнний лад.
7. Було збільшено робочий день, вводилися понаднормові роботи.
8. До східних областей РРСФР, середньоазійських республік було евакуйовано понад 550 підприємств, майно багатьох колгоспів і радгоспів, у тому числі 30 тис. тракторів, 125 млн пудів зерна, 6 млн голів худоби.
9. Майже половину всіх виробничих потужностей, введених у дію в східних районах СРСР, становило промислове обладнання з України.
10. У глибокий тил було евакуйовано інститути Академії наук, майже 70 вишів, близько 50 театрів. Вивозилися найцінніші пам'ятки матеріальної та духовної культури — картини, рукописи, архіви та ін.
11. В Україні евакуацією заводів, фабрик і колгоспів, культурно-освітніх закладів, державних установ, людей керувала комісія на чолі з заступником голови РНК УРСР Д. Жилою.
12. На схід виїхало понад 3,5 млн робітників, селян і службовців.
13. Все, що не можна було вивезти, підлягало знищенню.

Знищувалися значні матеріальні цінності під час відступу Червоної армії — промислові об'єкти, харчові запаси, мости, залізниці, затоплювалися шахти.

Було знищено Дніпровську ГЕС, зруйновано частину Бердичева, Києва, Харкова та ін.

14. У той тяжкий час від більшовицької влади страждали невинні люди. Перед своєю втечею сили НКВД знищили близько 15 тис. українських політичних в'язнів, що перебували у в'язницях Львова, Дубна, Золочева, Рівного, Луцька, Києва, Харкова та інших міст.

Окупація України військами Німеччини та її союзників

1. З перших днів війни на західних кордонах України розгорілися кровопролитні бої. Головний удар німці завдали в напрямку **Львова і Луцька**. У тяжких умовах раптового нападу німецьких військ прикордонники і війська Південно-Західного фронту чинили відчайдушний опір. **Героїчно захищалися прикордонні застави:**

О. Лопатіна під Сокалем, які 11 днів і ночей відбивали атаки ворога;

О. Кіжеватова у Раві-Руській;

М. Слюсарова у Перемишлі та ін.

У прикордонних битвах гітлерівська Німеччина завдала першої поразки Червоній армії. За короткий час німці захопили Галичину, Західну Волинь, Буковину, Бессарабію.

2. **Величезні втрати на початку війни:**
- протягом першого дня війни на радянських аеродромах було знищено 1200 бойових літаків;
- за 3 тижні війни розгромлено 28 радянських дивізій;
- у середині липня 1941 р. Південно-Західний фронт утратив 2648 танків із 4200;
- в авіаційних частинах до 11 липня 1941 р. залишилося всього 249 літаків;
- 3,8 млн солдатів і офіцерів загинули або потрапили в полон.

3. **23–29 червня 1941 р. — найбільша танкова битва початкового періоду війни** в районі Луцьк — Броди — Рівне — Дубно. З обох боків брало участь 2 тис. танків. Війська Південно-Західного фронту втратили в боях і на марші понад 80% бойових машин.

4. **7 (11) липня — 19 вересня 1941 р. — Київська оборонна операція радянських військ.**

На початку липня фронт біля Житомира і Новограда-Волинського тимчасово стабілізувався, але через прорахунки радянського командування Південно-Західний фронт потрапив в оточення. Проти нього наступали 40 німецьких дивізій групи армій "Південь".

Трагічні наслідки для Південно-Західного фронту принесла заборона верховного головнокомандувача залишити напівоточений Київ. Лише **17 вересня** Ставка винесла рішення про здачу Києва. Проте було вже пізно — вороже кільце замкнулося. **19 вересня** гітлерівці зайняли Київ. Під Києвом було втрачено чотири радянські армії. У полон потрапило 665 тис. радянських солдатів та офіцерів, багато загинуло.

20 вересня 1941 р. у нерівному бою на Полтавщині загинули командувач Південно-Західного фронту М. Кирпонос, член військової ради М. Бурмистренко та багато інших командирів і рядових бійців. Новим командувачем Південно-Західного фронту призначили С. Тимошенка.

5. **5 серпня — 16 жовтня 1941 р. — оборона Одеси радянськими військами** (наступ німецьких і 18 румунських дивізій).
6. **Вересень — жовтень 1941 р. — Донбаська оборонна операція радянських військ,** яка закінчилася їх відступом і захопленням ворогом м. Харкова, південно-західної частини Донбасу та його виходом до Ростова-на-Дону.

25 жовтня 1941 р. — німецькі війська захопили м. Харків.

7. **30 жовтня 1941 р. — 4 липня 1942 р. — оборона Севастополя.**

16 листопада 1941 р. — під тиском противника війська 51-ї армії змушені були залишити Крим та евакуюватися на Таманський півострів. Неокупованим залишився лише невеликий клаптик кримської землі з Севастополем.

8. **12 травня 1942 р.** — контрнаступ радянських військ у районі Харкова, який закінчився поразкою. Противник оточив три радянські армії, в полон потрапили 240 тис. червоноармійців. Німці знищили або захопили понад 2 тис. гармат і майже 1400 танків.
9. **22 липня 1942 р.** радянські війська залишили м. Свердловськ Ворошиловградської області, після чого вся територія України виявилась окупованою німецько-фашистськими військами.

Висновки

1. Перший період радянсько-німецької війни закінчився поразкою радянських військ в Україні та її окупацією.
2. У стратегічних і фронтових оборонних операціях першого періоду війни, які були проведені на території України і Криму, Червона армія втратила понад 2 млн вояків.
3. Попри величезні втрати, фашистський план "блискавичної війни" було зірвано, радянське командування отримало час для зосередження резервів і розроблення планів контрнаступу.
4. Тринадцять місяців замість запланованих кількох тижнів витратив вермахт для загарбання України.
5. Втрата України істотно послабила економічний потенціал Радянського Союзу, адже перед війною УРСР давала 50,5 % загальносоюзного видобутку вугілля,
   67,7% — чавуну,
   53,7% — сталі,
   67,6% — залізної руди,
   25,7% — електроенергії,
   75% — цукру,
   20% — товарного хліба,
   20% — м'яса та ін.

За такої ситуації воєнні операції, проведені на території України як військами агресорів, так і Червоною армією, що чинили опір, мали кровопролитний характер.

3 ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

Розчленування України

Німецькі власті переділили українські землі на чотири частини:

1. Чернівецьку та Ізмаїльську області було передано Румунії.

Одещину, південні райони Вінницької, західні райони Миколаївської областей, лівобережні райони Молдови об'єднали в губернаторство "Трансністрія" і також оголосили частиною Румунського королівства.

2. Західноукраїнські землі — Львівську, Дрогобицьку, Станіславську й Тернопільську області на правах окремого дистрикту (округу) під назвою "Галичина" було долучено до складу генерал-губернаторства, яке охоплювало польські землі з центром у Кракові.

3. Чернігівщину, Сумщину, Харківщину й Донбас, як прифронтові області, підпорядкували військовому командуванню.
4. Інші українські землі входили до складу рейхскомісаріату "Україна" з центром у Рівному.

Рейхскомісаріат поділявся на шість генеральних округів із центрами у Дніпропетровську, Мелітополі, Миколаєві, Києві, Житомирі та Рівному.

Рейхскомісаром Гітлер призначив Еріха Коха.

Нацистський "новий порядок"

1. Гітлерівський план "Ост" передбачав перетворення України на колоніальну країну, аграрно-сировинний придаток рейху, "життєвий простір" для колонізації представниками "вищої раси".
2. На власній території українці перетворювалися на людей "третього ґатунку".
3. На окупованих територіях було заборонено всяку політичну діяльність і політичні партії. Нещадно винищувалися комуністи і комсомольці.
4. Протягом 103 тижнів окупації кожного вівторка і п'ятниці у Бабиному Яру в Києві розстрілювали людей різних національностей: українців, євреїв, росіян, циган та ін. Жертвами масових розстрілів у Києві стали 195 тис. осіб, у Рівному — 99 тис., сотні тисяч були знищені у Вінниці.
5. Процес винищення єврейського населення отримав назву Голокост.

У перші місяці окупації жертвами нацистів стали 850 тис. євреїв (усього за роки війни загинуло 1,4 млн євреїв). Дотепер відомо 248 місць їх масового знищення: Янівський табір у Львові, Жандармська балка у Дніпропетровську, Дробицький Яр у Харкові та ін.

6. Під час проведення каральних заходів було знищено 256 сіл, зокрема 97 — на Волині, 32 — на Житомирщині, в Сумській та Чернігівській областях — по 21 селу, в Київській — 17, в інших 20 областях — разом 68 сіл, а такі з них, як Ряски на Київщині, Кортеліси, Дубове, Окурівка та багато інших сіл на Волині було вщент спалено.

7. Всього в Україні було вбито й закатовано 3,9 млн цивільного населення, 1,3 млн військовополонених. 180 концентраційних таборів, створених в Україні, стали страхітливими "фабриками смерті". Українські в'язні утримувалися також у 26 таборах на території Європи.
8. До Німеччини вивозили устаткування, сировину, метали, продовольство, твори мистецтва (вивезено 40 тис. найцінніших творів мистецтва, історичних реліквій та колекцій) і навіть родючі українські чорноземи.
9. Для забезпечення безперебійного вивезення продовольства з України (на неї припадало 85% продовольства, вивезеного до Німеччини з окупованої частини СРСР) Гітлер зберіг у видозміненій формі колгоспи. Завдяки цьому, а також небаченій жорстокості, лише за 1943–1944 рр. до Німеччини було вивезено 9 млн тонн зерна, 622 тис. тонн м'яса, 950 тис. тонн олії, 108 тис. тонн масла тощо, для перевезення яких було використано 1418 тис. вагонів.
10. На роботу до Німеччини було вивезено з України 2,4 млн чоловіків і жінок, переважно молоді.
11. Найбільші промислові підприємства оголошувалися власністю Німеччини та були переділені між німецькими економічними магнатами. На селянські двори накладалося 12 різних податків.
12. Окупаційні власті прагнули налагодити роботу підприємств, електростанцій, залізниць. Запроваджувалася обов'язкова трудова повинність. Робочий день тривав 12–14 годин, заробітна платня була мізерною.
13. Каральними органами окупаційних властей були:

Гестапо — державна таємна поліція,

СС — озброєні загони націонал-соціалістичної партії Німеччини,

СД — служба безпеки.

На захопленій території створювалися окупаційна воєнна і цивільні адміністрації, допоміжні адміністрації з представників місцевого населення, які співробітничали з фашистами. Створювалися міські управи на чолі з бургомістрами, волосні управи на чолі зі старшинами, сільські старости, допоміжна поліція.

14. На окупованих землях розгорнула роботу нацистська пропаганда: видавалося українською мовою 120 газет, діяло 16 радіостанцій, які викривали більшовицький режим і пропагували "новий порядок" в Україні.

Висновки

1. Окупаційні власті здійснювали широкомасштабну програму винищення населення України, її економічного пограбування і використання природних ресурсів у своїх цілях.
2. Окупаційний режим викликав загальне незадоволення народу України і спричинив активізацію їхньої боротьби проти фашистських загарбників.

2 РОЗГОРТАННЯ РУХУ ОПОРУ В УКРАЇНІ

Радянське комуністичне підпілля і партизанський рух

Рух Опору — антифашистський патріотичний рух народних мас, що розгорнувся на території України під час її окупації.

До **1941 р.** сталінське керівництво СРСР, розраховуючи у майбутній війні вести бойові дії "на ворожій території", не подбало про підготовку організаторів підпілля і партизанської боротьби. Ця робота розгорнулася в перебігу війни, велася поспішно і не завжди кваліфіковано.

У червні — вересні 1941 р. в Україні було створено 33 підпільні обкоми, багато районних комітетів, первинних організацій і груп ВКП(б).

За перший рік війни на території України для партизанської та диверсійної роботи було залишено 3500 груп, багато з яких було розгромлено, до червня 1942 р. їх залишилося лише 22.

У червні 1942 р. почав діяти Український штаб партизанського руху під керівництвом Т. Строкача.

Після перемоги під Москвою (грудень 1941 р.) комуністичне крило руху Опору в Україні активізувалося. Ширився партизанський рух в Україні.

Наприкінці серпня 1942 р. в Україні діяло 5 партизанських з'єднань (під командуванням С. Ковпака, М. Наумова, О. Сабурова, О. Федорова та ін.), близько 900 дрібних загонів. Тільки на Київщині їх налічувалося близько 20.

Всього за роки війни на окупованій території діяло понад 60 партизанських з'єднань та близько 2 тис. загонів.

Наприкінці серпня — на початку вересня 1942 р. відбулася нарада командирів і комісарів партизанських з'єднань, секретарів підпільних парткомів. Учасники наради схвалили пропозицію щодо проведення глибоких рейдів на Правобережжя, де вплив більшовицьких підпільних і партизанських груп був незначним.

У жовтні 1942 р. в рейд на Правобережну Україну вирушили з'єднання С. Ковпака та О. Сабурова. За 30 днів вони пройшли з боями 750 км. Протягом війни з'єднання С. Ковпака здійснило 7 рейдів, пройшло тилами ворога 18 тис. км. Всього протягом війни партизанські загони України провели 19 рейдів загальною довжиною 52 тис. км.

Ведучи активну "рейкову війну", лише протягом літа — осені 1942 р. партизани висадили в повітря 117 залізничних і шосейних мостів, пустили під укіс 158 ворожих ешелонів.

За даними радянських істориків партизани України за роки війни:

- розгромили 467 ворожих гарнізонів, комендатур, штабів поліції;
- пустили під укіс близько 5 тис. ешелонів із вантажами для фашистської армії;
- спалили або висадили в повітря 461 підприємство, 915 військових складів;
- знищили до 100 тис. окупантів.

На боротьбу проти партизанського руху німецьке командування кинуло 120 тис. вояків.

Активно діяли радянські партизани у період визволення України, допомагаючи Червоній армії у форсуванні водних перешкод і здійснюючи диверсії на залізницях і в тилу ворожих військ, що відступали.

Усього в Україні в партизанській війні взяли участь 220 тис. партизанів, 9 тис. із них загинули.

В Україні діяли антифашистські підпільні організації.

На окупованій ворогом території діяло 13 підпільних центрів, понад 3500 підпільних організацій і груп у складі 103 тис. осіб. Ось деякі з них:

- "Партизанська іскра", виникла в с. Кримки Миколаївської області. Очолював організацію вчитель В. Моргуненко. До її складу входили старшокласники місцевої школи. Проіснувала до лютого 1943 р.;
- у м. Сталіно (Донецьк) на чолі з учителем історії С. Матьокіним;
- у Ніжині — очолював Я. Батюк;
- у Краснодоні — "Молода гвардія";
- десятки інших.

Підпільники інформували населення про події на фронтах, зривали відправлення молоді до Німеччини, організо-

вували саботаж на підприємствах, диверсії, збройні напади на поліцію та німецьких військовиків.

96 партизанів і підпільників України одержали звання Героя Радянського Союзу.

Український самостійницький підпільний і партизанський рух

ОУН напередодні радянсько-німецької війни розкололася на дві фракції:

1. **Мельниківці** — прибічники А. Мельника, який заступив Євгена Коновальця після його вбивства у 1938 р. Вони взяли курс на зближення з гітлерівцями. Виходили з того, що більшовизм був спільним ворогом як для ОУН, так і для націонал-соціалістів, і проти нього вони можуть діяти спільно.
2. **Бандерівці** — прибічники С. Бандери, який з 1933 р. був головою ОУН на західноукраїнських землях. Він виступав за створення власної армії та розгортання активної боротьби за незалежність України, спираючись в основному на сили й можливості українського народу.

Нацистське керівництво Німеччини, відкидаючи ідею української державності, все ж таки погодилося на співпрацю з ОУН, щоби використати її для боротьби проти Червоної армії.

Ще до нападу на СРСР ОУН у німецькій армії створила українське збройне з'єднання "Легіон українських націоналістів", який складався з двох підрозділів — "Нахтігаль" і "Роланд"; після того, як фашисти утвердилися на окупованій території, ці частини було розформовано.

30 червня 1941 р. після відступу радянських військ зі Львова були скликані Українські національні збори, які ухвалили відновити державну незалежність України та сформувати національний уряд (Українське державне управління), прем'єром якого став Я. Стецько.

Було обнародувано "Акт проголошення відновлення Української держави" та благословення митрополита Андрія Шептицького.

Німеччина не підтримала проголошення Української держави.

9 липня 1941 р. уряд Я. Стецька було розігнано.

15 вересня 1941 р. за наказом Гітлера потрапили за ґрати С. Бандера і Я. Стецько, а також деякі члени уряду.

Тоді ж заарештували близько 300 членів ОУН, а 15 керівних діячів організації розстріляли. Перегодом в Освенцимі було знищено двох братів С. Бандери.

ОУН перейшла до саботажу політики нацистських властей, підготування власних збройних сил для боротьби проти окупантів, розгортання підпільної боротьби.

Підпільні оунівські організації було створено в багатьох містах України, в тому числі в Донбасі та Криму. Особливо активно вони діяли в Дніпропетровській області, де їх у 1943 р. налічувалося до 5 тис. чоловік.

Оунівці сподівалися, що війна ослабить і Німеччину, і СРСР, через що вони не зможуть перешкодити відродженню української державності.

Багато оунівських організацій було розгромлено:

- у Києві арештовано 300 осіб, багатьох страчено у Бабиному Яру (серед них Олена Теліга, відома поетеса);
- **у січні 1942 р.** було розстріляно 200 осіб у Нікополі;
- тоді ж дві групи оунівців заарештовано в Херсоні;
- **у 1942–1943 рр.** розгромлено оунівське підпілля в Донецьку, Миколаєві, Запоріжжі, Дніпропетровську, Полтаві та інших містах Лівобережжя.

На Правобережжі та в Західній Україні самостійницький рух набув збройного характеру. Перші партизанські загони на Поліссі та Волині створив Т. Боровець (Бульба). Сформований ним військовий загін "Поліська Січ" боровся проти залишків Червоної армії та німців.

Наприкінці 1942 р. було створено Українську повстанську армію (УПА).

14 жовтня 1942 р. — офіційна дата народження УПА. Згодом запроваджено цей день як свято українського війська, приурочене до дня покровительки Війська Запорізького Пресвятої Богородиці.

УПА діяла на Волині, Поліссі, в Галичині.

Боролася як проти німців, так і проти радянських партизанів. Її командиром був Роман Шухевич (Тарас Чупринка). На початку 1944 р. вона налічувала 30–40 тис. бійців.

У липні 1944 р. на таємних зборах у м. Самборі ОУН і представники політичних партій Західної України заснували Українську Галицьку визвольну раду (УГВР), яка очолила боротьбу як проти більшовицького, так і проти фашистського режимів.

На 1944 р. УГВР контролювала територію у 150 тис. кв. км із населенням близько 15 млн душ. У березні 1944 р. на територію Західної України для боротьби проти українських повстанців було перекинуто спеціальні загони НКВС. Чисельність УПА на той час становила 100 тис. бійців.

Стосунки між радянськими партизанами, УПА і Армією Крайовою

Наприкінці 1941 р. — на початку 1942 р. на Волині та Поліссі діяли радянські розвідувальні диверсійні й партизанські групи, а також польські формування, що вели боротьбу за відновлення довоєнної Польщі.

ОУН — УПА в радянських партизанах убачали ворогів незалежної України і прагнули витрутити їх із районів своєї дії. Втім були спроби налагодити контакти з радянськими партизанами, особливо під час карпатського рейду С. Ковпака, щоби вони приєдналися до спільної боротьби за створення вільної соборної незалежної України.

Радянське керівництво заборонило будь-які переговори з бандерівцями. Між загонами УПА і радянськими партизанами відбувалися сутички, навіть жорстокі бої, що призводило до великих втрат з обох сторін.

Навесні 1944 р. загони УПА біля Рівного розгромили автоколону штабу командувача 1-го Українського фронту Червоної армії генерала Ватутіна. Він був поранений і помер у Києві 15 квітня 1944 р.

Радянське командування для боротьби проти УПА створило цілу армію НКВС, яка почала регулярні воєнні операції проти УПА, спершу на Волині й Поліссі, а перегодом на всій території Західної України.

Армія Крайова була підпорядкована польському еміграційному урядові в Лондоні. Вона намагалася ще до приходу радянських військ захопити українські землі, що їх утратила Польща 1939 р. Ще у 1941 р. почалися терористичні акції Армії Крайової проти українського населення Холмщини, Підляшшя під назвою "Буря". Незабаром вбивства поляками українців поширились і в Галичині та на Волині. **У 1943–1944 рр.** частинами Армії Крайової тільки на Холмщині було знищено близько 5 тис. українців та спалено десятки сіл.

Керівництво УПА попервах намагалося досягти з поляками порозуміння, але без успіху. Митрополит А. Шептицький виступив із спеціальним зверненням до поляків припинити кровопролиття, але вони не відгукнулися на цей заклик. Тоді на захист українського населення стали частини УПА. Наказом Р. Шухевича було створено Холмський фронт, який вів бойові дії проти польських збройних формувань. Водночас УПА чинила такі самі акції проти польського мирного населення, як і поляки: вбивства мирних жителів, спалення сіл.

Це були трагічні сторінки в українсько-польському протистоянні, яке тривало до 1947 р. І польський, і український народи зазнали великих втрат, особливо мирного населення.

ОУН — УПА доводилося вести боротьбу на три фронти проти:

- німецьких окупантів;
- радянських партизанів;
- польських формувань Армії Крайової.

Висновок: СРСР був зацікавлений у тому, щоби придушити національно-визвольний рух в Україні й Польщі, підступно і вміло використавши для цього українсько-польський конфлікт.

ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ В 1943 р.

Визволення Лівобережної України (1943 р.)

Кінець грудня 1942 р. — початок вигнання гітлерівців із території України.

Село Півнівка Міловського району Ворошиловградської (тепер Луганської) області — перший населений пункт, визволений від німецько-фашистських військ військами Південно-Західного фронту (командувач М. Ватутін).

29 січня — 18 лютого 1943 р. — наступальна операція військ Південно-Західного фронту. Було визволено північну частину Донбасу.

2 лютого — 3 березня 1943 р. — наступальна операція військ Воронезького фронту; визволення Харкова (11 лютого) та східної частини Донбасу.

19 лютого — 25 березня 1943 р. — контрнаступ німецьких військ. Радянські війська були змушені залишити Харків та північно-східні райони Донбасу.

17 липня — 22 вересня 1943 р. — наступальні операції радянських військ на Лівобережній Україні.

Внаслідок Ізюм-Барвенківської, Міуської, Бєлгород-Харківської, Донбаської, Чернігівсько-Прип'ятської, Мелітопольської наступальних операцій було визволено Лівобережну Україну і радянські війська вийшли до Дніпра.

11 серпня 1943 р. — наказ гітлерівського командування про будівництво "східного валу" (лінії укріплень), що мав проходити по річках Дніпро та Молочна.

Вересень — листопад 1943 р. — героїчна битва за Дніпро, яка розпочалася захопленням плацдармів на правому березі ріки.

21 вересня 1943 р. — першими подолали Дніпро на південь од Києва війська 13-ї армії. В районі Великого Букрина переправлялися танкісти 3-ї гвардійської танкової армії. Водночас Дніпро форсували на ділянці Дніпропетровськ — Запоріжжя та в районі Канева — Кременчука.

29 вересня 1943 р. Ставка верховного головнокомандування поставила завдання визволити Київ.

Спершу було вирішено завдати удару на південь від Києва — **з району Великого Букрина**, а допоміжний — з **Лютізького плацдарму** на північ од міста. Але ворожу оборону на півдні подолати не спромоглися (загинули 40 тис. радянських воїнів).

20 жовтня 1943 р. Ставка перейменувала Воронезький, Степовий, Південно-Західний та Південний фронти на 1-й, 2-й, 3-й та 4-й Українські фронти.

Перший Український фронт під командуванням генерала М. Ватутіна спрямував свої удари проти ворога в районі Києва

Другий Український фронт під командуванням генерала І. Конєва сконцентрував свої сили нижче по Дніпру біля Черкас.

Третій Український фронт під командуванням Р. Малиновського зосереджував свої удари в районі Дніпропетровська.

Четвертий Український фронт під командуванням генерала Ф. Толбухіна наступав у напрямку Кримського півострова.

На початку листопада 1943 р. вирішальним став Лютізький плацдарм.

3 листопада 1943 р. після артилерійської підготови та ударів авіації почався наступ радянських військ на північ од Києва.

У ніч проти 6 листопада 1943 р. бої розгорнулися на північних околицях міста, а вже о 4-й годині ранку столицю було визволено.

У визволенні Києва брала участь Перша окрема чехословацька бригада полковника Л. Свободи.

За успішне форсування Дніпра звання Героя Радянського Союзу було присвоєно 2438 бійцям і командирам.

За мужність і героїзм, проявлені в боях за Київ, 65 частин Червоної армії були удостоєні звання Київських.

1943 р. ознаменувався розгромом гітлерівських військ на Лівобережжі.

Внаслідок форсування Дніпра склалися сприятливі умови для визволення Правобережжя.

Мобілізаційні заходи 1942–1943 рр.

Протягом 1942–1943 рр. сталінський режим здійснював в Україні достроковий призов до збройних сил сімнадцятирічних юнаків. У складі наступальних частин радянських військ діяли польові військкомати, які мобілізували до діючої армії всіх, здатних тримати зброю. **На березень 1945 р.** по чотирьох військових округах України тільки 16–17-річних було мобілізовано понад 265 тисяч.

Масові мобілізації супроводжувалися насильницьким вилученням у населення хліба та інших продуктів.

Часто ці наспіх зібрані загони, зовсім не навчені, не обмундировані, посилали на бойові операції без прикриття з повітря, за відсутності боєприпасів, без артилерійського забезпечення, без танкової підтримки, "щоби спокутувати кров'ю ганьбу перебування в окупації". Часто ці загони прикривалися з тилу загороджувальними загонами НКВС. Такі наступальні операції призводили до величезних жертв. Перемога здобувалася "за будь-яку ціну".

Тільки протягом **січня 1943 р. — жовтня 1944 р.** під час оборонної та 11 наступальних операцій загинуло 3 млн 492 тис. бійців і офіцерів.

УКРАЇНА НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ВІЙНИ (1944–1945 рр.)

Визволення Правобережної України

Грудень 1943 — середина 1944 р. — бої за визволення Правобережної України.

З обох боків узяли участь 4 млн вояків, 45,5 тис. гармат, 4, 2 тис. танків і самохідних артилерійських устав, понад 4 тис. літаків.

24 грудня 1943 р. — 14 січня 1944 р. — Житомирсько-Бердичівська операція.

Війська 1-го Українського фронту генерала М. Ватутіна визволили Житомирщину, більшу частину Київщини, частину Вінницької та Рівненської областей. Німці втратили 72 тис. солдатів і офіцерів.

24 січня — 17 лютого 1944 р. — Корсунь-Шевченківська наступальна операція.

Було оточено 10 німецьких дивізій. Противник утратив 55 тис. убитими й пораненими, понад 18 тис. потрапили в полон.

Водночас із Корсунь-Шевченківською операцією силами правого крила 1-го Українського фронту було проведено **Рівненсько-Луцьку операцію.** Було визволено 200 населених пунктів, в полон захоплено 2 тис. солдатів і офіцерів противника.

30 січня — 29 лютого 1944 р. — Нікопольсько-Криворізька наступальна операція здійснена військами 3-го та 4-го Українських фронтів. Було розгромлено 12 дивізій противника, в тому числі 3 танкові. Ліквідація Нікопольського плацдарму позбавила німецьке командування останньої надії на утримання Криму.

22 березня — 16 квітня 1944 р. — наступальні операції на півдні України, які привели до визволення Херсона (13 березня), Миколаєва (28 березня), Одеси (10 квітня).

4 березня — 8 квітня 1944 р. — Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція; 20 березня визволено Вінницю, 25 березня — Проскурів, 26 березня — Кам'янець-Подільський, 29 березня — Чернівці.

Війська 2-го Українського фронту форсували спершу Південний Буг, а потім Дністер і вийшли на кордон із **Румунією (26 березня 1944 р.)** 1-й Український фронт **8 квітня вийшов на кордон із Чехо-Словаччиною**.

8 квітня — 12 травня 1944 р. — Кримська наступальна операція силами 4-го Українського фронту і Окремої Приморської армії.

12 квітня 1944 р. Крим було повністю визволено від гітлерівців. Нацисти втратили 100 тис. солдатів і офіцерів.

13 липня — 29 серпня 1944 р. — Львівсько-Сандомирська наступальна операція.

Червона армія зайняла західні області України (27 липня 1944 р. було визволено м. Львів) і вступила на територію Польщі.

20–29 серпня 1944 р. — Ясько-Кишинівська наступальна операція 2-го і 3-го Українських фронтів. Було визволено Ізмаїльську область України та Молдавію.

8 вересня — 28 жовтня 1944 р. — Східно-карпатська наступальна операція.

Останній населений пункт УРСР с. Лавочне Дрогобицької області визволили від гітлерівців **8 жовтня 1944 р.** Офіційним днем завершення вигнання військ Німеччини та її союзників вважається **14 жовтня 1944 р.**, коли відбулося урочисте засідання в Києві.

Війська 4-го Українського фронту визволили Закарпатську Україну від гітлерівців **28 жовтня 1944 р.**

Висновки

1. Битва за визволення України, що тривала 680 діб і складалася з ряду великих операцій, в яких брало участь до половини живої сили й бойової техніки всіх діючих радянських Збройних сил, стала важливим етапом на шляху до перемоги над Німеччиною та її союзниками.
2. Велика концентрація сил з обох сторін була характерною для всіх стратегічних і фронтових операцій, що відбувалися на території України.
3. У битві за Україну брали участь кращі німецькі військові сили, що свідчило про важливість цього напрямку воєнних дій. На кінець 1943 р. на території України воювало 41% всіх піхотних і 72% танкових сил німців, задіяних на радянсько-німецькому фронті, в тому числі елітні з'єднання бронетанкових сил — "Велика Німеччина", "Адольф Гітлер", "Вікінг", "Мертва голова", "Райх" та ін.

Примусове виселення з Криму до східних районів СРСР татар, греків, вірменів

Трагічною була доля жителів Криму.

18 травня 1944 р. 191 тис. кримських татар насильно вивезли до Казахстану й Середньої Азії за звинуваченнями у співробітництві з німцями. Було виселено також 14,7 тис. греків, 12,4 тис. болгар, 8,5 тис. вірменів, турків, іранців (усього 42 тис. душ). До кінця війни було переселено 423 тис. осіб, половина з яких до початку 1946 р. загинула.

Кримську АРСР було перетворено на область, а її населення скоротилося з 1 млн 196 тис. до 351 тис. душ.

У Криму винищувалися пам'ятки матеріальної та духовної культури. В усіх містах і селах палали вогнища, де спалювали книги, газети, журнали кримськотатарською мовою. Цвинтарі було зрівняно з землею, татарські назви сіл і вулиць у містах перейменовано.

По закінченні війни батьки, брати й сини депортованих — демобілізовані з армії солдати й офіцери з орденами та медалями на грудях насильно відправлялись у спецпоселення і зразу ж із героїв перетворювалися на зрадників.

Висновок

Переселення кримських татар, греків, вірменів та ін. до східних районів СРСР мало злочинний характер та було грубим порушенням прав людини, Конституції СРСР та міжнародних правових актів.

Втрати України в роки другої світової війни

1. Україна була центральним плацдармом бойових дій в роки Великої Вітчизняної війни. За перемогу над силами фашизму, за трагічні помилки і прорахунки радянського державного і військового керівництва український народ заплатив дорогою ціною.
2. Україна втратила п'яту частину населення. На фронті загинуло 1,3 млн українців, знищено окупантами 1 млн 366 тис. військовополонених і 3,9 млн мирних жителів, примусово вивезено до Німеччини 2,4 млн осіб.
3. Із 900 тис. жителів Києва (1940 р.) в 1945 р. залишилося 186 тис. Майже по 200 тис. мешканців утратили Одеса і Харків, 100 тис. — Рівне.

4. 10 млн осіб залишилося без даху над головою. На території України було знищено 16 150 підприємств, 27 910 колгоспів, 872 радгоспи, 1300 МТС.
5. Лише за 1943–1944 рр. німці вивезли з України 9 млн 200 тис. тонн зерна, 622 тис. тонн м'яса і м'ясних виробів, 950 тис. тонн олії, 208 тис. тонн вершкового масла, 400 тис. тонн цукру, 2 млн 500 тис. тонн фуражу, 3 млн 500 тис. тонн картоплі. Викопали та вивезли до Німеччини 1 млн фруктових дерев, вивозили полтавський чорнозем.
6. Було зруйновано і спалено 714 міст і селищ, понад 28 тис. сіл, 647 тис. житлових будинків.
7. Для транспортування всього добра, вивезеного до Німеччини за роки окупації, знадобилося 1 млн 418 тис. вагонів та річкових і морських суден.
8. Тільки прямі збитки, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками, становили 285 млрд крб.

Внесок українського народу в розгром гітлерівської Німеччини

1. Україна зробила великий внесок у спільну боротьбу проти Німеччини та її союзників. У лавах Червоної армії було 6 млн українців, кожний другий з них загинув на фронтах війни, а кожен другий із тих, хто залишився живим, став довічним інвалідом.
2. Україна стала епіцентром європейського театру воєнних дій. На її землях з 22 червня 1941 р. і до визволення 28 жовтня 1944 р. радянськими військами було проведено 29 стратегічних і фронтових оборонних і наступальних операцій (всього було 76). На українському театрі воєнних дій в 1941–1944 рр. було зосереджено від 57,1 до 76,6% загальної кількості дивізій ворога, з яких на території України було розгромлено 60,6%.
3. Український народ дав Збройним силам понад 300 полководців і воєначальників. Із 15 фронтів 8 очолювалися маршалами та генералами українцями з походження. Найвидатніші з них — А. Єременко, Р. Малиновський, М. Ватутін, І. Черняхівський, П. Рибалко, К. Москаленко.
4. Ратний подвиг багатьох українців відзначений найвищими нагородами: 2072 удостоєні звання Героя Радянського Союзу, зі 115 двічі Героїв Радянського Союзу — 32 українці. Український герой неба — льотчик І. Ко-

жедуб дістав це звання тричі. За час війни він здійснив 830 бойових вильотів, брав участь у 120 повітряних боях та особисто збив 62 ворожі літаки.

5. Із 7 млн орденів і медалей, вручених солдатам і офіцерам Червоної армії, 2,5 млн отримали жителі України.
6. Воїни-українці та уродженці України вписали безсмертний подвиг в історію війни. 52 українці спрямували свої охоплені вогнем літаки на ворожі позиції.

З-поміж учасників повітряних таранів — 55 льотчиків з України, 25 українських воїнів закрили своїм тілом амбразуру ворожих дотів.

7. У діючій армії працювало 16 тис. лікарів з України.
8. 120 тис. українців брали участь у війні в складі військ США, Канади, Франції, польських та чехо-словацьких формувань.
9. Українські емігранти США і Канади у 1944–1945 рр. надали допомогу для лікарень і дитбудинків України на суму 600 тис. доларів.

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В РОКИ ВІЙНИ (1941–1945 рр.)

Освіта

В умовах окупації тисячі шкільних приміщень було спалено, перетворено на склади, госпіталі, казарми, стайні.

Налагодження шкільної справи після вигнання гітлерівців супроводжувалося величезними труднощами:

- належало відбудовувати шкільні приміщення;
- не було підручників, зошитів, наочних посібників, класних дощок тощо;
- десятки тисяч учителів воювали на фронтах;
- багато дітей втратили батьків, мільйони стали напівсиротами.

Стояло завдання — у стислі строки відбудувати школи та охопити навчанням усіх дітей шкільного віку.

У 1943/44 навчальному році у школах України навчалося лише 1,77 млн учнів, тобто менше третини дітей шкільного віку.

У 1945 р. в Україні вже працювало понад 27 тис. шкіл.

Вища школа

У роки війни виші України припинили роботу та евакуювалися до глибинних районів СРСР. Понад 70 евакуйованих з України вишів продовжували готувати спеціалістів у містах Казахстану, Киргизії, Туркменії.

Вихідці з України навчались і в інших навчальних закладах:

- у Башкирському мединституті навчався 51 українець;
- у Рибінському авіаінституті — 37 українських студентів;
- у Башкирському педінституті — 47 українців і т. д.

У жовтні 1944 р., коли Україну було визволено від німецько-фашистських військ, відновили роботу 113 вишів.

Наука

1. Більшість наукових установ на початку війни евакуювалась у радянський тил.

Лише у складі Академії наук УРСР до східних районів СРСР виїхало майже 400 академіків, членів-кореспондентів і наукових співробітників.

- Значну роль у випуску танків Т–34 відіграв **Інститут електрозварювання АН УРСР на чолі з Є. Патоном**. Було розроблено технологію зварювання спеціалізованої сталі, що сприяло швидкому розвиткові танкобудування.
- Нові методи витопу броньованих сталей розробила група українських учених, очолювана академіком **М. Доброхотовим**.
- Академік **О. Лаврентьєв** розв'язав ряд важливих проблем аеродинаміки і зробив значний внесок у теорію крила, що сприяло розвиткові військової авіації.
- Значну допомогу оборонній промисловості надав колектив **Фізико-технічного інституту АН України**, який розробив:
  - висококалорійний терміт для мін і снарядів;
  - радіолокатор;
  - досконаліші конструкції торпед;
  - прилад для знешкодження морських мін.
- Під керівництвом **О. Богомольця** колектив **Інституту клінічної фізіології АН УРСР** розробив ефективні методи лікування деяких інфекційних, травматичних, шлункових та інших захворювань. Було розроблено вчення

про фізіологічну систему сполучної тканини. Застосування на практиці цієї теорії допомогло кращому загоюванню ран.
- Цьому сприяв і синтезований академіком О. Палладіним препарат вікасол.
- Усього в Червоній армії на медико-санітарній службі перебувало близько 16 тис. лікарів.

2. На окупованій території загинуло багато видатних учених. Ось деякі приклади:
- Жертвами голоду і холоду в Києві стали відомі професори:
  М. Даниловський,
  Г. Іваницький,
  В. Лозницький,
  М. Левитський (всього близько 30 осіб).
- У Харкові загинули:
  21 доктор наук,
  37 асистентів і викладачів вишів.

3. **У березні 1944 р.** з евакуації до Києва повернулася Академія наук у складі 29 науково-дослідних інститутів.
4. **У серпні 1944 р.** відновив роботу Львівський філіал АН УРСР з шістьма відділеннями інститутів.

Література

1. Понад 300 членів Спілки радянських письменників України пішло в Червону армію, частина з них загинула на фронтах. Військовими та спеціальними кореспондентами, працівниками армійських газет були А. Малишко, Л. Первомайський, О. Олійник. Співробітниками радіо були Я. Галан, К. Гордієнко, П. Панч.
2. У гітлерівському тилу українські письменники боролися проти окупантів у складі партизанських загонів, підпорядкованих як Москві (П. Вороний, Ю. Збанацький, В. Земляк та ін.), так і УПА. Вони були членами як більшовицького, так і оунівського підпілля.
3. В окупованому гітлерівцями Києві діячами ОУН було створено Українську національну раду — національний політично-громадський центр. Почав виходити журнал "Українське слово". Група письменників-членів ОУН організувала Спілку українських письменників на чолі з О. Телігою.

О. Теліга готувала альманах української поезії "Литаври".

Олена Теліга — неординарна постать великої патріотки України. Ця активна учасниця ОУН розгорнула в Києві разом з іншими учасниками організації широку діяльність, проповідуючи ідею українського націоналізму, необхідність згуртування націй для побудови власної Української держави.

Поезія О. Теліги — це поезія мужності й героїзму, ніжності й жіночності, протест проти байдужості, сірості, прагнення повноти життя, творчості, боротьби за долю своєї вітчизни. Великою була її любов до рідної землі, до свого народу, життя — правдивим, яскравим, високоморальним, як і її поезія.

У грудні 1941 р. німці заарештували, а в **лютому 1942 р.** розстріляли у Бабиному Яру групу українських націоналістів — Олену Телігу, поета Івана Ірлявського, редактора газети "Українська дійсність" Івана Рогача, Ореста Чемеринського та ін. **Наприкінці грудня 1942 р.** німці заборонили Українську національну раду.

Дві збірки поезій О. Теліги — "Душа на сторожі" (1946 р.) і "Прапори духу" (1947 р.) побачили світ уже після смерті поетеси. Творчість Олени Теліги довго замовчувалася. Пам'ять про велику поетесу повернулася до нас, її подвиг не залишився забутим.

4. У радянському тилу працювали українські письменники М. Бажан, П. Тичина, М. Рильський, О. Корнійчук та ін. В Уфі українські письменники видавали журнал "Українська література", книжки серії "Фронт і тил", "За Вітчизну", де друкувалися твори башкирських, татарських, українських і російських письменників.
5. Роки війни стали часом появи патріотичних творів:
   Максима Рильського "Слово про рідну матір",
   Павла Тичини "Ми йдемо на бій",
   "Голос матері", "В безсонну ніч",
   Володимира Сосюри "Любіть Україну",
   Андрія Малишка — цикл "Україно моя",
   О. Довженка — кіноповість "Україна в огні" (1943 р.), яку піддав нищівній критиці Й. Сталін.
6. Важливу роль у зміцненні морального духу воїнів відігравала агітаційна фронтова група українських письменників, до складу якої входили М. Стельмах, А. Головко, А. Малишко, С. Скляренко, В. Сосюра та ін.

Театр

1. На окупованих Німеччиною українських землях у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Луцьку, Рівному, Вінниці, Житомирі, Полтаві, Херсоні та в інших містах відкрилися українські драматичні театри, репертуар яких складався з творів національної класичної спадщини, переважно історико-побутового змісту.
2. Але більшість відомих акторів разом із театрами евакуювалися в радянський тил. Вони підтримували тісні зв'язки з фронтом.
3. Набула поширення діяльність концертних бригад, до яких долучали і артистів з українських театрів, для обслуговування частин Червоної армії та трудівників тилу. У 1941–1945 рр. понад 100 цих бригад виступало на фронтах. В їхньому складі були такі видатні майстри театрального мистецтва, як З. Гайдай, І. Паторжинський, М. Гришко, М. Романов, Ю. Лавров тощо. Вони дали за цей період в армії та флоті понад 150 тис. шефських концертів.

Кіно

1. 150 кінооператорів створили героїчну кінохроніку війни. На фронті загинуло більше 30 кінооператорів.
2. Евакуйовані кіностудії України продовжували діяльність у радянському тилу. Київська та Одеська кіностудії працювали в Середній Азії. Було створено такі фільми:
   "Олександр Пархоменко",
   "Як гартувалася сталь",
   "Партизани в окопах України".
3. О. Довженко **1943 р.** завершив кіноповість "Україна в огні", в якій відобразилася велика віра митця в народ України, який через "неймовірні труднощі, поневіряння, сльози і страждання, жорстокі битви і величезні втрати відроджувався до нового життя".
4. **У січні 1944 р.** питання про кіноповість розглядалося на засіданні політбюро ЦК ВКП(б). Її було засуджено як ідейно незрілу. Зі звинуваченням виступив Й. Сталін. Тоталітарний режим боявся пробудження самосвідомості українського народу.

Пограбування цінностей українського народу

1. Величезних розмірів набрало пограбування німцями мистецьких та історичних цінностей українського народу, особливо під час відступу фашистів. Найбільше постраждали музеї Львова, Києва, Харкова, Дніпропетровська.
2. Зі Львова німці вивезли понад 5 тис. рукописів і понад 3 тис. стародруків, 40 тис. томів різної літератури.
3. Чимало експонатів було вивезено з Києво-Печерської лаври, у тому числі відділ давньої зброї (до 4000 зразків), оригінали актів XV — XVII ст., колекцію давніх наукових праць, нумізматичну колекцію тощо.
4. Усього за межі України було вивезено понад 33 тис. найцінніших музейних експонатів.

Висновок

У роки війни у важких умовах продовжувала розвиватися культура України.

Велика Вітчизняна війна наочно підтвердила незламність духу українського народу і це яскраво відобразили в своїй творчості письменники, художники, музиканти. Саме тоді розгорнулася творчість багатьох митців і вчених, які зробили вагомий внесок у розвиток культури українського народу.

Тема II. ПІСЛЯВОЄННА ВІДБУДОВА І РОЗВИТОК УКРАЇНИ В 1945 — НА ПОЧАТКУ 50-х рр.

УКРАЇНА В ПЕРІОД ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ

Завершення об'єднання українських земель

Питання про повоєнні кордони України ставилися на конференціях глав держав та урядів трьох союзних держав — США, СРСР, Великої Британії:
Тегеранській (1943 р.),
Ялтинській (1945 р.).

Вирішення питання про кордони з Польщею

16 серпня 1945 р. — радянсько-польський договір про державний кордон, за яким:

1. Лінія кордону пролягла на 5–6 км від "лінії Керзона" на користь Польщі.
2. До Польщі додатково переходила 30-кілометрова територія в районі р. Солокія і м. Крилів, тобто значна частина українських етнічних земель (Надсяння, Лемківщина, Холмщина, Підляшшя).

Уточнення кордонів між двома державами відбувалось і згодом:

- на початку 50-х рр. Україна поступилася Устриківським районом Дрогобицької області.
- до Львівської області увійшла територія навколо м. Кристонополя (нині Червонограда).

Врегулювання кордону з Румунією

10 лютого 1947 р. було підписано радянсько-румунський договір. Він юридично зафіксував кордони України в рамках радянсько-румунської угоди **28 червня 1940 р.**

Вирішення питання про Закарпатську Україну

(питання вирішувалося після вигнання із Закарпаття угорських військ)

19 листопада 1944 р. — конференція комуністичних організацій краю, яка об'єднала їх у Комуністичну партію Закарпатської України.

26 листопада 1944 р. — І з'їзд народних комітетів Закарпатської України, який прийняв Маніфест про возз'єднання Закарпаття з УРСР.

19 червня 1945 р. — договір між СРСР і Чехо-Словаччиною про злиття Закарпатської України з радянською Україною.

Кордони, що склалися між Словаччиною, Угорщиною та Закарпатською Україною до 29 вересня 1938 р., стали кордонами між СРСР і Чехо-Словаччиною.

Компартію Закарпаття було включено до складу КП(б)У.

22 січня 1946 р у складі УРСР було створено Закарпатську область із центром у м. Ужгороді.

Передання Кримської області Україні

У 1954 р. Президія Верховної ради СРСР прийняла постанову про передання Кримської області зі складу Росії до України.

Таке рішення аргументувалося спільністю економіки, територіальною близькістю, тісними господарськими і культурними зв'язками між Кримом та Україною.

Фактично, для здійснення відбудови на той час Крим не мав необхідних умов.

- Економіка Криму була дуже зруйнована в роки німецької окупації, яка тривала з **осені 1941 р. по травень 1944 р.**
- Внаслідок втрат у роки війни та депортації радянською владою татар, вірменів, греків, болгар та ін. населення Криму скоротилося з 1 млн 196 тис. до 351 тис. душ.
- Не вистачало трудових ресурсів для піднесення економіки Криму.
- Посівні площі скоротилися на 70 тис. га.
- До Криму почали переселяти населення з України, Росії та інших регіонів.
- Багато переселенців, не пристосувавшись до нових умов життя, почали тікати з Криму.
- Не вистачало шкіл, лікарень, дитячих садків, житла.
- РРФСР не мала спільного кордону з Кримською областю і не подавала необхідної допомоги в її відбудові.

У такому занедбаному стані Крим було передано Україні.

Після 1954 р. на території Криму було:

- збудовано нові промислові підприємства, школи, лікарні;
- споруджувалося багато житла;
- було прокладено велику кількість комунікацій;
- повністю забезпечено півострів водою, газом, електроенергією;
- саме після 1954 р. Крим став головною всесоюзною здравницею;
- населення Криму почало швидко зростати, особливо за рахунок переселенців з Росії. **У травні 1992 р.** Верховна рада Росії визнала рішення Президії Верховної ради 1954 р. як таке, що не має юридичної сили. Ці дії Росії було рішуче засуджено і відкинуто Україною. Уряд незалежної України виходив і виходить із того, що Крим є невід'ємною складовою частиною України. Така позиція відповідає вимогам міжнародного права, Гельсінській угоді 1975 р., яка передбачає непорушність кордонів.

Висновки

1. Завершився тривалий процес збирання українських земель у складі УРСР.
2. Було остаточно визначено кордони України, визнані світовим співтовариством.
3. Територія України внаслідок підписання договорів розширилася до 603,7 тис. кв. км.
4. З'явилися передумови для консолідації українського народу, піднесення його національної свідомості.
5. Уперше за багато століть українці опинилися в межах однієї держави.
6. До Західної України входили такі області: Закарпатська, Волинська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Дрогобицька (у 1959 р. об'єднана зі Львівською), Станіславська (1962 р. перейменована на Івано-Франківську), Чернівецька, Ізмаїльська (існувала в 1940–1954 рр., увійшла до складу Одеської області).
7. Договори підписували представники союзного наркомату закордонних справ, що свідчить про те, що Україна фактично не проводила самостійної зовнішньої політики.

Переміщення населення внаслідок урегулювання кордонів

40 тис. чехів і словаків виїхали до Чехо-Словаччини.

9 вересня 1944 р. голова Ради народних комісарів УРСР М. Хрущов та голова Польського комітету національного визволення Є. Осубка-Моравський підписали угоду про взаємну евакуацію українського населення з території Польщі до УРСР і польського — з України до Польщі.

1944–1946 рр. 800 тис. — 1 млн поляків, а також євреїв та українців, які визнали себе поляками, переселилися до Польщі з Галичини, Волині, Рівненщини. З Польщі до УРСР було переселено понад 520 тис. українців.

28 березня 1947 р. на Лемківщині загін сотника Хріна знищив заступника міністра оборони Польщі Кароля Свєрчевського.

29 березня 1947 р. у відповідь рішенням політбюро ЦК ПРП започатковано операцію "Вісла" — переселення українських і змішаних українсько-польських сімей з Надсяння, Лемківщини, Холмщини, Підляшшя і поселення їх у так званих повернутих західних і північних районах Польщі з обов'язковим розпорошенням серед польського населення (всього переселено 140–150 тис. українців).

1. Під час цієї операції було вбито 655, взято в полон 1466 вояків ОУН — УПА, 2274 українців заарештовано.
2. Переселення здійснювали шість піхотних дивізій Війська Польського під командуванням генерала Мосора за блокування кордону військами НКВС і чехо-словацької прикордонної охорони.
3. Ця операція підірвала бази дій УПА в Лемківщині та інших районах Закерзоння (назва походить від "лінії Керзона", за якою перебували землі Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя).
4. Вона різко погіршила соціально-економічне і політико-правове становище українців у Польщі.
5. **У 1990 р.** польський сенат засудив акцію "Вісла".
6. **23 квітня 1947 р.** політбюро ЦК ПРП ухвалило рішення про створення спеціального концтабору для "підозрілих українців" у Явожно поблизу Кракова.

Від 1947 р. до початку 1949 р. там побувало 4 тис. в'язнів-українців, з них 200 осіб загинуло (в тому числі жінки, діти, люди похилого віку від недоїдання, тортур і хвороб).

Відновлення радянських органів влади в повоєнний період

1. Було скасовано систему управління воєнного часу і водночас відновлено державну діяльність органів радянської влади.
2. Верховна рада України здійснювала функції законодавчого органу республіки.
3. В областях, районах, містах і селах відновлювалися місцеві ради відповідного рівня. Усі керівні працівники рад не обиралися, а призначалися.
4. **1946 р.** — Раду народних комісарів УРСР перетворено в Раду міністрів УРСР.
5. **Лютий 1947 р.** — вибори до Верховної ради УРСР.

Вільного волевиявлення на виборах депутатів не було, альтернативні кандидатури не висувалися. Був диктат партійних і державних чиновників.

6. Зростали ряди компартії України.

Кінець 40-х рр. — компартія України налічувала 700 тис. членів. Уся влада зосереджувалася в руках центральних органів влади і комуністичної партії в Москві. Компартія України не була самостійною в своїх діях. На керівних партійних посадах переважали росіяни.

7. **1947 р.** — приїзд в Україну Л. Кагановича. Розгорнулася нещадна боротьба проти "українського націоналізму", знову відновилися репресії в Україні, зазнавали утисків керівні кадри.
8. **У грудні 1949 р.** першим секретарем ЦК КП(б)У став Л. Мельников. Він продовжив викорінення українства.
9. **У листопаді 1949 р.** президія Верховної ради УРСР прийняла укази про державний герб УРСР, Державний прапор УРСР і Державний гімн УРСР. Червоний прапор із написом УРСР було замінено двоколірним (верхня частина — 2/3 ширини полотнища була червоною, а нижня мала світло-блакитний колір). У верхній частині прапора — зображення серпа і молота, а над ними — п'ятикутна зірка. Деяких змін зазнав герб УРСР.
10. **У 1950 р.** було започатковано виконання гімну УРСР.

Зміна статусу України в складі СРСР

(напередодні переговорів про утворення Організації Об'єднаних Націй).

27 січня 1944 р. у Москві відбувся перший за воєнні роки пленум ЦК ВКП(б), який розглянув та ухвалив пропозицію Ради народних комісарів СРСР про розширення прав союзних республік у сфері міжнародних відносин.

28 січня — 1 лютого 1944 р. X сесія Верховної ради СРСР прийняла закон про відновлення ліквідованих на початку 20-х рр. прав зовнішнього представництва всіх союзних республік. Було прийнято закон про перетворення наркомату закордонних справ із загальносоюзного на союзно-республіканський.

У березні 1944 р. Верховна рада УРСР винесла рішення про відновлення цих прав. Відповідно до цих актів у структурі державних органів республіки було створено народний комісаріат закордонних справ (очолив Д. Мануїльський), а 1946 р. назву було змінено на міністерство закордонних справ.

Верховна рада УРСР прийняла закон про утворення народного комісаріату оборони УРСР (очолив В. Герасименко). Але ця акція мала символічний, формальний характер. Наркомат оборони припинив існування, бо це суперечило лінії центру на єдині збройні сили.

Мета відновлення зовнішньополітичної діяльності України

1. Посилити вплив СРСР на світову політику.
2. Створити додатковий орган для здійснення прорадянської зовнішньополітичної лінії керівників СРСР.
3. Боротьба СРСР за голоси, а значить, і вплив в ООН — одна з головних причин відновлення прав зовнішнього представництва України.
4. Це була серйозна пропагандистська акція, що мала переконати всіх в СРСР і за кордоном у реальному існуванні української державності й суверенітету, аби заспокоїти громадськість, стривожену безправ'ям союзних республік.
5. Нейтралізувати активність і дії національно-визвольних сил, які боролися за відродження Української держави, щоби не було підтримки цієї боротьби.
6. Мобілізувати український народ на завершення війни і на відбудову народного господарства.
7. Розколоти українську діаспору в західних країнах.

Значення відновлення зовнішньополітичної діяльності України

1. Вихід України на міжнародну арену і вступ до ООН знову перетворив її на дієвий фактор міжнародного життя.
2. Цей акт відкрив для України нові перспективи.
3. Велике значення для подальшої розбудови української державності.

Оцінка західних істориків діяльності України на міжнародній арені

Функції українського міністерства закордонних справ були суто "декоративними і символічними"(див. ***Субтельний О.*** Україна: історія. — К., 1991).

Висновки

1. Україні формально було надано право на встановлення прямих міжнародних відносин аж до обміну дипломатичними місіями. Але відсутність реального суверенітету, справжньої державності у республіці робили це право нездійсненним на практиці.

2. Повернення України на міжнародну арену мало обмежений характер. Вся дипломатична діяльність УРСР здійснювалася в жорстоких рамках міжнародної політики СРСР, під наглядом відповідних загальносоюзних структур.
3. Хоча в основі відновлення зовнішнього представництва УРСР лежала певна децентралізація, цей крок було націлено на посилення впливу тоталітарної держави у внутрішній та зовнішній політиці.

Міжнародне становище держави після завершення другої світової війни

1. **6 травня 1945 р.** українська делегація (очолив народний комісар закордонних справ УРСР Д. Мануїльський) прибула до Сан-Франциско на установчу конференцію ООН і активно прилучилася до роботи. Д. Мануїльський очолив 1-й комітет конференції, що мав підготувати текст преамбули (вступу) і першого розділу Статуту — "Цілі та принципи міжнародної організації".

   Члени української делегації І. Сенін, О. Палладін, В. Бондарчук, М. Петровський, П. Погрібняк були членами різних комісій і комітетів.

   Українська делегація:
   - підписала Декларацію про заснування ООН;
   - підписала й ратифікувала Статут ООН;
   - взяла участь у головних комітетах і комісіях ООН, зокрема, в найголовнішому її органі — Раді Безпеки.
2. На першій сесії Генеральної Асамблеї ООН Україну обрали до складу Економічної та Соціальної Рад.
3. **У 1948–1949 рр.** Україна була постійним членом головного органу ООН — Ради Безпеки. Згодом обиралася непостійним членом Ради Безпеки ООН.
4. Україна приєдналася до міжнародної організації — Адміністрації допомоги і відбудови Об'єднаних Націй (ЮНРРА).
5. **У 1946–1947 рр.** делегація України на чолі з міністром закордонних справ республіки Д. Мануїльським брала участь у роботі Паризької мирної конференції з питань роззброєння і підписання мирних договорів із колишніми союзниками нацистської Німеччини.
6. Українські дипломати співробітничали у вирішенні проблем щодо греко-болгарського та югославсько-італійського кордонів, недоторканності кордонів Албанії.

7. **У лютому 1947 р.** Україна уклала мирні договори з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією.
8. **У 1947 р.** після кількадесятирічної перерви у Києві відкрилося перше представництво іншої держави — консульство Польської Народної Республіки.
9. **30 липня — 18 серпня 1948 р.** — Дунайська (Белградська) конференція, що розглядала питання про права судноплавства на Дунаї. Українська делегація, підтримуючи СРСР, виступила проти збереження конвенції 1921 р., яка забезпечувала привілейоване становище у цьому регіоні недунайських держав — США, Англії та Франції. Було підписано міжнародну Конвенцію про режим судноплавства на Дунаї. Попри те, що УРСР мала прямий вихід до Дунаю, вона не була обрана до складу Дунайської комісії. Москва вважала це недоцільним, а українська делегація не наважилася на протест. Цю історичну несправедливість було ліквідовано лише у 1990 р.

Міжнародне становище України на початку 50-х рр.

1. Представники УРСР працювали у 20-ти міжнародних організаціях.
2. Україна підписала 60 міжнародних угод і конвенцій.
3. Українська дипломатія багато зробила для подальшого розвитку ООН, зокрема, її комісій:
   - з прав людини;
   - з Міжнародної організації праці (МОП);
   - з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) та ін.
4. Українські дипломати брали активну участь у перемовинах щодо обмеження озброєнь.
5. Розгорнувся рух прихильників миру. 20 млн трудящих України підписали звернення до народів світу про заборону атомної зброї, яке було прийнято сесією постійного Комітету, що відбулась у Стокгольмі в березні 1950 р.
6. **У вересні 1951 р.** в Києві відбулася 1-ша українська республіканська конференція прихильників миру.
7. **У грудні 1952 р.** відбувся конгрес народів на захист миру, який підтримала громадськість України.
8. **З 1953 р.** УРСР щороку вносила кошти у фонд ООН для країн, що розвиваються.
9. Україна підтримала прохання про вступ до ООН Цейлону та Лаосу.

10. Успішно розвивалися економічні зв'язки з країнами Ради економічної взаємодопомоги. Україна постачала країнам-членам РЕВ вугілля, чавун, продукти машинобудування, сировину тощо. Від цих країн Україна отримувала промислове обладнання, товари широкого вжитку.
11. Україна надавала технічну допомогу в будівництві за кордоном великих промислових та інших господарських об'єктів згідно з договірними зобов'язаннями СРСР.
12. Розвивався обмін у царині науки і культури. Зв'язки вчених і діячів культури обмежувалися обміном науковою інформацією, літературою, подекуди делегаціями вчених, діячів культури.

Висновок

Повернення України на міжнародну арену мало обмежений характер. Вся дипломатична діяльність України здійснювалася в жорстких рамках міжнародної політики СРСР, під наглядом відповідних загальносоюзних структур.

ВІДБУДОВА НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ

Відбудова розпочалася з визволенням українських земель.

Відбудова народного господарства в Україні ускладнювалася наступними причинами.

1. Умовами відбудови зруйнованого народного господарства України були:
   - командно-адміністративні методи;
   - державна соціалістична власність;
   - панування колгоспно-радгоспної системи в сільському господарстві;
   - повна відсутність економічної зацікавленості працівників у розвитку виробництва;
   - тотальний ідеологічний контроль.
2. Відбудова народного господарства здійснювалась у напруженій міжнародній обстанові (почалися "холодна війна" і гонка озброєнь).
3. В Україні відновилися репресії, а в західних областях тривала війна радянської влади проти загонів УПА.
4. Вивезені на схід у роки війни підприємства було вирішено не повертати в Україну. З України було евакуйовано 550 промислових підприємств, з яких потім повернулося лише близько 150.

5. Союзний уряд не надав Україні достатніх коштів, необхідного обладнання і транспорту.

Союзне керівництво виділило 24% загальної суми в 75 млрд крб, призначених на відбудову всіх радянських територій, а матеріальні збитки України в роки війни становили 42% загальних збитків СРСР.

6. Різко скоротилася чисельність людських ресурсів. Демографічні втрати України протягом **січня 1941 р. — липня 1945 р.** становили більш як 22% загальної кількості населення. Навіть у 1950 р. населення України становило 36,6 млн душ, тоді як 1940 р. — 41,3 млн.
7. Гостро бракувало кваліфікованих кадрів. Від рук загарбників за роки війни загинуло не менше 7 млн осіб. Погіршився якісний склад робітничого класу, адже чимало висококваліфікованих робітників загинуло.
8. Широко залучалися до тяжкої праці жінки й підлітки. У 1947 р. у вугільній та металургійній галузях промисловості працювало 35% жінок. На багатьох роботах використовувалася праця підлітків. Все це призводило до травмування, каліцтв, людських втрат на виробництві.
9. Вироби для задоволення елементарних побутових потреб не виготовлялися взагалі або вироблялись у мізерних кількостях.
10. Повільно відбувалася відбудова сільського господарства.
11. Карткова система, яка існувала **до 1947 р.**, забезпечувала лише напівголодне існування населення.
12. Суттєво ускладнився процес відбудови в Україні голодом **1946–1947 рр.**

Відмінність відбудови народного господарства України од відбудовних процесів у Західній Європі

Різниця відбудовних процесів була зумовлена різними:
- пріоритетами і метою,
- стартовими умовами,
- шляхами,
- методами,
- можливостями.

1. **Збитки, заподіяні війною Україні, були значно більшими, ніж на Заході.**

Тільки прямі збитки, завдані господарству України, становили 285 млрд крб. Ця сума в 5 разів перевищувала асигнування УРСР на будівництво нових заводів, фабрик,

алізниць, електростанцій, шахт, радгоспів, МТС тощо протягом трьох довоєнних п'ятирічок.

Загальна сума витрат, яких зазнали населення й господарство України, становила майже 1,2 млрд. крб. На руїни було перетворено 16,5 тис. промислових підприємств, 33 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. В Україні залишилося неушкодженими лише 19% довоєнної кількості промислових підприємств. Промислове виробництво в Україні становило лише 26% довоєнного рівня.

Кількість робітників і службовців за роки війни скоротилася на 5,3 млн душ, а в колгоспах працездатне населення скоротилося на третину.

Значно меншими, ніж у нашій республіці, були руйнації промислового потенціалу в країнах Заходу.

Рівень англійської промисловості вже 1946 р. досяг 90% показників 1937 р.

Франція вже 1948 р. досягла довоєнного обсягу промислового, а 1950 р. — сільськогосподарського виробництва.

2. **Відбудова в Україні здійснювалася власними силами, без зовнішньої допомоги, а західні країни активно використовували асигнування, що надавалися США відповідно до "плану Маршалла".**

Західноєвропейські уряди зробили ставку на залучення іноземного, насамперед американського, капіталу. Західні країни згідно з "планом Маршалла" отримали в 1946–1952 рр. 13,3 млрд доларів.

СРСР, а під його тиском ще 8 країн Центральної та Південно-Східної Європи, відмовилися від участі у цьому плані.

СРСР спирався на власні ресурси, використовуючи тяжку, ручну в багатьох випадках, працю українського народу. Широко використовувалася праця в'язнів сталінських концтаборів.

3. **Ігнорувався світовий досвід виходу з кризи.**

Західні країни починали відбудову в такій послідовності:

- стабілізація національної валюти;
- відбудова доріг, засобів сполучення і засобів зв'язку;
- розвиток сільського господарства та на його базі харчової промисловості;
- розвиток виробництва предметів народного господарства;
- розвиток важкої промисловості на базі розвитку науки і прогресивних технологій.

У радянській економіці послідовність, методи і пріоритети були іншими:

- СРСР починав відбудову з важкої промисловості, куди направлялися основні кошти і трудові ресурси;
- проводилися сувора економія й накопичення фінансів за рахунок сільського господарства, легкої та харчової промисловостей;
- в легку промисловість надходило лише 12% капіталовкладень;
- задоволення життєвих інтересів трудящих відсувалося на другий план;
- на базі розвитку важкої промисловості держава послідовно проводила політику мілітаризації економіки.

Наприкінці 4-ї п'ятирічки військово-промисловий комплекс займав більше 60% у валовому суспільному продукті;

- під час відбудови не бралися до уваги екологічні аспекти;
- економіка України відбудовувалася не як самостійний замкнений комплекс, а як частина загальносоюзної економічної системи;
- процес відбудови здійснювався централізовано на основі єдиного загальносоюзного плану;
- переважала ручна праця.

(Понад 70% робітників промислових підприємств України досягали норм виробітку переважно ручною працею);

- кількісні показники переважали над якісними;
- відновлення економіки здійснювалося переважно на екстенсивній основі.

4. **У країнах Заходу процес відбудови відзначався швидшими темпами.**

Західні країни довоєнного рівня досягли вже у 1947–1948 рр.

В Україні довоєнного рівня було досягнуто тільки у п'ятій п'ятирічці (1951–1955 рр.).

5. **Провідну роль у відбудові в Україні відігравала командна система.**

Держава робила ставку на трудовий ентузіазм людей. Широко пропагувалися рух передовиків і новаторів, соціалістичні змагання, безплатна ненормована праця, часто з використанням власних інструментів робітників.

Практикувалися трудові мобілізації робочої сили, примусова праця ув'язнених і військовополонених, праця жінок і дітей, безплатна праця колгоспників.

6. **Широко використовувалися в Україні репресивно-каральні методи, притаманні тоталітарній системі.**

Прикладом може служити Указ президії Верховної ради СРСР "Про виселення з Української РСР осіб, які злісно

ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя", виданий 21 лютого 1948 р.

7. **У паливно-енергетичному балансі** перевага в споживанні енергоносіїв надавалася вугіллю, а не нафті й газу, як у країнах Заходу. Надзвичайно високими були енерго- й металомісткість виробів, тобто вони вимагали багато затрат енергії та металу.
8. **Відбудова України на відміну від країн Заходу** ігнорувала товарно-грошові ринкові відносини, приватну власність, якість і конкурентоспроможність, принцип матеріальної зацікавленості трудящих і механізми їх економічного стимулювання, співпрацю та інтеграцію з розвиненими країнами світу.

Четвертий п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства України на 1946–1950 рр.

Березень 1946 р. — Верховна рада СРСР прийняла Закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР.

Серпень 1946 р. — Верховна рада УРСР прийняла Закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства України.

1. Цей план спирався на характерну особливість тоталітарної системи: можливість розпоряджатися ресурсами без огляду на потреби людей, а на власний розсуд і не несучи ніякої відповідальності за ухвалення неправильних рішень.
2. Він передбачав відбудувати розорені райони, підняти промисловість і сільське господарство, відродити культурно-освітню сферу, діяльність наукових установ і навчальних закладів.
3. Основні кошти держава спрямовувала на відбудову важкої промисловості за рахунок розвитку легкої промисловості, виробництва товарів народного споживання, розвитку соціальної сфери і сільського господарства, науки та культури, що асигнувалися за так званим залишковим принципом.
4. Радянське керівництво зосереджувало максимальні фінансові та людські ресурси на розвитку військово-промислового комплексу, проводячи політику мілітаризації економіки.

5. Обсяг капітальних вкладень на п'ятирічку становив 65 млрд крб, що перевищувало рівень капіталовкладень у народне господарство всього СРСР у першій п'ятирічці.
6. На розвиток важкої промисловості було спрямовано 88% усіх капіталовкладень. Пріоритетними галузями народного господарства було визнано:
   - вугільну промисловість,
   - електроенергетику,
   - металургійну промисловість,
   - машинобудування,
   - транспорт.
7. Капіталовкладення в легку промисловість становили лише 12%, в сільське господарство не перевищували 7% загального обсягу асигнувань.
8. Державна політика щодо сільського господарства була скерована на форсування виробництва сільськогосподарської продукції, необхідної для забезпечення фабрик сировиною, населення міст — продовольством, а також для покриття імпортних потреб ряду країн Східної Європи, хоча це досягалося ціною важкої, ручної, безплатної праці селян.
9. Традиційними були заходи й методи реалізації виконання плану та мобілізаційно-пропагандистська штурмовщина, "соціалістичні змагання", "директиви", "зустрічні плани" тощо.

Голод 1946–1947 рр.

Причини голоду:

1. Посуха і неврожай 1946 р.
2. Незбалансована економічна політика державно-партійного керівництва у центрі й на місцях, нехтування сільськогосподарським сектором економіки.
3. Зменшення внаслідок війни посівних площ, занепад матеріально-технічної бази колгоспів, низька продуктивність колгоспно-радгоспного виробництва, нестача спеціалістів та робочої сили. Ситуація ускладнювалася розоренням війною підсобних господарств колгоспників:
   - 43% колгоспників на початку 1946 р. не мали корів;
   - 20% — не мали жодної худоби, навіть птиці;
   - була надзвичайно низькою врожайність культур і в колгоспах, і на присадибних ділянках;
   - був надміру високим податок на городні культури, фруктові дерева, кущі ягідників тощо.

4. Позиція державно-партійного керівництва була злочинною, позаяк воно:
   - знало про злиденне становище в сільському господарстві України і не вжило запобіжних заходів;
   - нехтувало долею мільйонів українців заради імперських інтересів;
   - намагалося голодом придушити національну самосвідомість українців.
5. Надмірно високі й нереальні плани хлібозаготівель, що мали постійну тенденцію до збільшення (у липні 1946 р. плани хлібозаготівель було збільшено з 340 до 360 млн пудів).
6. Посилення кримінального переслідування "розкрадачів хліба", які згідно зі статтею 131 Конституції СРСР 1936 р. кваліфікувалися як "вороги народу".

Тисячі колгоспників, у тому числі підлітків і жінок, було засуджено як "саботажників", "розкрадачів соціалістичної власності", "підривників основ соціалізму".

4 червня 1947 р. президія Верховної ради СРСР прийняла указ "Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна". За зрізання та збирання голодними людьми колосків передбачалося ув'язнення від 7 до 10 років із конфіскацією майна.

7. Великі обсяги експорту хліба і продуктів тваринництва за кордон. **У 1946 р.** було вивезено за кордон 1,7 млн тонн хліба, причому значна частина передавалася іншим державам безкоштовно у формі "братерської допомоги". СРСР надавав продовольчу підтримку країнам Східної Європи, навіть Франція отримала 600 тис. тонн зерна.

Наслідки голоду:

1. Один мільйон людських жертв.
2. Голод додатково ускладнив і без того тяжкий процес відбудови.
3. Негативно вплинув на моральний стан суспільства.
4. Почалася масова втеча селян, особливо молодих, у промисловість, на транспорт, на будови.

Здійснення грошової реформи (грудень 1947 р.)

1. Грошова реформа здійснювалася за рахунок населення:
   - вилучалися заощаджені гроші;
   - повноцінний обмін стосувався лише вкладів в ощадних касах;

   - у розмірі до 3 тис. крб. обмін грошових знаків здійснювався у пропорції 1:1; вклади від 3 до 10 тис. крб. скоротили на третину, а вклади понад 10 тис. крб. — на дві третини.
2. Оскільки в сільській місцевості за відсутності установ ощадбанку населення зберігало гроші вдома, то вони підлягали обміну 1:10.
3. Селянство опинилося в нерівних умовах порівняно з іншими категоріями населення.

Підсумки виконання четвертої п'ятирічки

1. Обсяг валової продукції промисловості всієї України на кінець 1950 р. збільшився в 4,4 раза і перевищив рівень 1940 р. на 15% у вартісних показниках (проте довоєнного рівня за фізичними обсягами було досягнуто лише в п'ятій п'ятирічці — 1951–1955 рр.).
2. За роки четвертої п'ятирічки відновили роботу 22 доменні, 43 мартенівські печі та 46 прокатних станів, стало до ладу майже 130 шахт, почали працювати реконструйовані металургійні заводи: "Азовсталь", "Запоріжсталь", Краматорський, Єнакіївський.
3. Військово-промисловому комплексові наприкінці п'ятирічки належало більш як 60% валового суспільного продукту.
4. У короткий строк були відбудовані та стали давати продукцію Ворошиловградський паровозобудівний, Харківський тракторний, Запорізький трансформаторний та інші заводи.
5. Повністю відбудовано Дніпрогес. Відновилися довоєнні потужності Зуївської, Харківської, Одеської та інших великих теплових електростанцій. У 1950 р. в Україні вироблялося більше електроенергії, ніж перед війною.
6. Україна знову стала однією з провідних індустріальних країн Європи.
7. Промисловий потенціал республіки поповнився низкою нових підприємств, було засновано нові галузі промисловості — автомобілебудівну, радіотехнічну.
8. Питома вага вироблених в Україні найважливіших видів продукції промисловості в загальносоюзному обсязі на кінець п'ятирічки становила:
   чавуну — 47,8%,

сталі — 30,6%,
прокату — 33,2%,
залізної руди — 53%,
вугілля — 30%.

9. Продукція легкої промисловості у 1950 р. становила лише 79% рівня 1940 р., сільського господарства — 91%. Занедбаність легкої та харчової промисловості призвела до хронічного дефіциту багатьох необхідних товарів — взуття, продовольства, одягу тощо, життєвий рівень населення залишався вкрай низьким.
10. До початку 50-х рр. сільське господарство України було збитковим:
- зменшилися посівні площі й поголів'я худоби;
- знизилась урожайність сільськогосподарських культур і продуктивність тваринництва;
- внаслідок великих втрат селянства за час війни основною робочою силою на землі стали жінки й підлітки;
- головами колгоспів, директорами радгоспів ставали або некваліфіковані партійні чиновники, або демобілізовані воїни;
- був відсутній принцип матеріальної зацікавленості;
- існувала надмірна централізація керівництва сільським господарством;
- для колгоспників не існувало відпусток, державних пенсій, гарантованої грошової платні.

11. Протягом 1946–1950 рр. в Україні було збудовано житла загальною площею 46 млн кв. м. Але життєві й побутові умови населення, попри значні масштаби будівництва, залишалися складними. Мільйони сімей мешкали в бараках, перенаселених комунальних квартирах.
12. Відбудовувалися школи, навчальні заклади. Відроджувалося медичне обслуговування. Кількість лікарняних ліжок у республіці на кінець п'ятирічки досягла майже 200 тис., що перевищило рівень 1940 р. Але й самовіддану працю медики не змогли забезпечити якісного обслуговування населення.

Висновок: завдання четвертої п'ятирічки не були виконані по багатьох показниках.

РАДЯНІЗАЦІЯ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ

Особливості повоєнних суспільних перетворень у західних областях України

1. Відбудова народного господарства західних областей України здійснювалася за умов радянізації всіх аспектів соціально-економічного і культурного життя краю.
2. Були значно вищими, ніж на сході УРСР, темпи промислового розвитку.

Якщо 1940 р. підприємства західних областей України становили 4,7% загальної кількості підприємств України, то 1949 р. — вже 12,6% (у важкій промисловості — відповідно 8,1% і 16,8%).

3. Здійснювалася форсована індустріалізація, що супроводжувалася повільним розвитком харчової, легкої та інших галузей промисловості, які виробляли товари для людей.
4. Відбулися суттєві якісні зміни у традиційних галузях господарства.

Якщо раніше лісова промисловість вивозила за межі краю майже всю лісову сировину в неперероблену або напівперероблену вигляді, то тепер продукція стала базою для розвитку місцевих галузей деревообробної, паперової, хімічної промисловості.

5. Швидкими темпами належало здійснити колективізацію, культурну революцію.
6. На західноукраїнських землях було відкрито значні родовища корисних копалин:

Угерське, Рудківське газові родовища у Дрогобицькій області, Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн із промисловими запасами вугілля в 1,6 млрд тонн, Роздольське родовище сірки та ін.

7. Формальне представництво у владних структурах місцевого населення.
8. Масові репресії проти корінних жителів і депортації.

Труднощі відбудови у західних областях України

Причини

1. Значні руйнації, завдані війною.
2. Слаборозвинена промисловість краю.

У промисловості Галичини було зайнято лише 4% населення.

3. Пасивний та активний опір з боку значної частини місцевого населення соціалістичним перетворенням, що відбувався паралельно з процесом відбудови.
4. Процесові радянських перетворень протидіяли УПА й підпілля ОУН.

Як відбувалася радянізація західних областей України

1. **7 травня 1945 р.** ЦК КП(б)У та уряд СРСР прийняли постанову "Про заходи з відбудови і дальшого розвитку господарства Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Волинської, Чернівецької областей на 1945 р."
2. **У грудні 1945 р.** ЦК ВКП(б)У створив спеціальний відділ по західних областях України. Згодом підрозділи такої спрямованості було організовано в галузевих наркоматах. Питанням "допомоги" західним областям відав один із заступників голови уряду, а в наркоматах — один із заступників наркома.
3. Для забезпечення радянізації Західної України широко залучалися працівники партійно-комсомольського, державного апаратів, службовці правоохоронних органів, державної безпеки, культури та освіти з інших районів СРСР, переважно із Східної України. Лише до сільських шкіл Західної України було направлено 44 тис. вчителів, на підприємства — 20 тис. кваліфікованих робітників, чимало інженерно-технічних працівників, спеціалістів сільського господарства.
4. У західних областях України створювалася мережа більшовицьких і комсомольських організацій, формувалися професійні спілки.
5. З різних районів СРСР і Німеччини сюди направлялися обладнання, технологічні лінії, навіть цілі підприємства.

Позитивні зміни в західних областях України

1. Було побудовано заводи-гіганти:
   Жидачівський паперовий комбінат (найбільший в Європі),
   Калуський хімічний комбінат,
   автобусний завод у Львові,
   заводи автонавантажувачів, кінескопів, телевізорів у Львові.
2. **У 1945–1946 рр.** у Львові стали до ладу електроламповий, інструментальний заводи, завод сільськогосподарських машин.

3. **У 1949 р.** в західних областях України діяло 2500 великих і середніх промислових підприємств.
4. **На початку 50-х рр.** промислове виробництво Західної України становило 10% республіканського.
5. Виникли такі галузі промисловості, як металообробна, швейна, трикотажна, машинобудівна, приладобудування.
6. На повну потужність запрацювали і нарощували можливості заводи лісопильної та деревообробної промисловості.
7. Було здійснено реконструкцію старих заводів і фабрик.
8. Швидкими темпами зростало число промислових робітників.

Кількість робітників за роки повоєнної п'ятирічки зросла у 7 разів, а валова продукція промисловості — у 10 разів.

9. Було організовано виробництво меблів.
10. Організовувалися геологорозвідувальні роботи щодо пошуку нових запасів нафти, газу, а також інших сировинних і мінеральних ресурсів (вугілля, сірки, мінеральних вод).
11. Розширилися видобуток і переробка нафти.
12. **У 1948 р.** завершено будівництво найпотужнішого в ті часи в СРСР та Європі магістрального газопроводу Дашава — Київ.
13. Розширилася мережа початкової, середньої та вищої освіти, велась активна боротьба з неграмотністю. Початковою освітою було охоплено всіх дітей шкільного віку. Кількість учнів у 5–10-х класах збільшилася майже у 3 рази. У 1950 р. в Західній Україні діяло 25 вишів (зокрема 3 університети), в яких навчалося [illegible] тис. студентів, було відкрито 110 спеціальних навчальних закладів, в яких навчалося 29 тис. учнів.
14. **У 1945 р.** в Ужгороді вперше в історії Закарпаття відкрито університет.
15. **У 1950 р.** у 24 вишах Західної України навчалося близько 24 тис. студентів денного і 9 тис. заочного відділення.

Негативні наслідки радянізації західних областей України

1. **Майже всі головні посади в керівництві обіймали вихідці з інших регіонів країни.** У 1946 р. місцеві мешканці становили лише 13% номенклатури.

З 532 голів колгоспів 296 були приїжджими із східних областей України.

Серед секретарів обкомів і міськкомів лише 11% працівників були місцевими жителями, серед завідувачів відділів обкомів і міськкомів їх було 8%, серед голів і заступників голів райвиконкомів — 27%.

2. **Здійснювалася насильницька колективізація сільського господарства, антинародна податкова політика, командні методи хлібозаготівель.**

Замість 1,5 млн одноосібних господарств до середини 1950 р. було створено 7190 колгоспів, які об'єднали 98% селянських господарств. Потім відбулося примусове об'єднання колгоспів, їх до кінця 1950 р. стало 800.

3. **Чинилися репресії щодо мирних жителів.**

Колективізація супроводжувалася примусом, залякуванням, погрожуванням, шантажем, провокаціями, вивезенням до Сибіру.

До східних районів СРСР у 1946–1947 рр. було депортовано близько 500 тис. західних українців, переважно сільського населення (65 906 родин). Тривало "розкуркулення" і виселення середняків. На схід було виселено 200 тис. "співучасників бандерівських угруповань".

4. **Мали місце адміністрування, грубість, порушення законів і прав людини,** упереджене ставлення до місцевих кадрів, штучне розмежування українців на "східняків" і "західників".
5. **Багаті природні ресурси краю по-хижацьки винищувалися.**

У 1950 р. з Карпат і Полісся було вивезено 11,2 млн м лісу.

6. **Відбувалося відставання легкої й харчової промисловості,** домінування кількісних показників над якісними, відсутність закінченого замкненого технологічного циклу, залежність від союзного центру тощо.
7. Повоєнне розмежування кордонів супроводжувалося переміщенням великої кількості населення.
8. **Насаджувалася комуністична ідеологія.**
9. **Посилився процес русифікації.**

На початку 1953 р. в інститутах західних областей переважна більшість дисциплін читалася російською мовою. У Львівському університеті з 295 викладачів українською мовою лекції читали тільки 49.

10. **Було ліквідовано Українську греко-католицьку церкву.**

БОРОТЬБА ОУН — УПА У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Головні завдання ОУН — УПА:

1. Боротьба проти сталінського тоталітарного режиму, проти "радянізації" західних областей України.
2. Створення незалежної Української держави.

Періоди діяльності ОУН — УПА у повоєнний час

Перший період — 1944–1946 рр.

Для цього періоду були характерними такі риси:

1. Найбільший розмах боротьби.

Загони ОУН — УПА контролювали територію площею в 150 тис. кв. км із населенням до 15 млн душ; чисельність УПА становила більш як 100 тис. вояків.

2. Діяли великі формування УПА.
3. Створювалися нелегальні національно-державні структури, альтернативні органам більшовицької влади.
4. Була масовою моральна і матеріальна підтримка населення.
5. Високий патріотичний та бойовий дух сил опору.

Загони УПА і групи ОУН протистояли:

- примусовій мобілізації до лав Радянської армії;
- арештам;
- вивозам населення;
- здійснювали збройні акції (диверсії на залізницях та шосейних дорогах, напади на районні центри тощо).

За перше півріччя 1945 р. було вчинено 2207 збройних акцій.

- У 1946 р. було організовано противиборчу компанію.
- Проводились акції проти колективізації.

У боротьбі проти ОУН — УПА використовувалися:

1. **Військова сила** (регулярні війська, авіація, дивізії з Кавказу, 5 бронепоїздів з Росії та ін.):

- У 1944 р. проти УПА на Волинь було відправлено стрілецьку дивізію та бригаду військ НКВС чисельністю понад 5 тис. карателів.
- У Рівненську область на боротьбу з загонами УПА було кинуто 9 тис. солдатів та офіцерів,
- у Львівську — 6,5 тис.,
- в Тернопільську — понад 3 тис.

Почалися прочісування місцевості, де зосереджувалися загони УПА та оунівські партизани.

2. **Репресивно-каральні органи** (органи внутрішніх справ і держбезпеки. В семи західних областях нараховувалося 22 тис. штатних працівників).
3. **Агентурно-інформаційна мережа,** якою були вкриті міста і села Західної України.

У 1944–1945 рр. в західних областях діяло:
359 резидентів,
1473 агенти,
13 085 інформаторів.

У 1944–1945 рр. війська НКВС провели 39 773 каральні операції, в яких було розгромлено 379 формувань УПА.

Тільки за перше півріччя 1945 р. було проведено 9238 таких операцій, під час яких було вбито 34 тис. повстанців і 46 тис. захоплено в полон.

Тяжкі втрати вимагали суттєвої зміни тактики

З другої половини 1945 р.:

1. Великі підрозділи повстанців (курені) були переформовані в дрібніші (сотні), добре озброєні, рухливі.
2. Основне зосередження цих дрібних загонів повстанців — лісові масиви.
3. Велика мережа підпільних груп ("боївок" по 10–15 осіб), переважно у сільській місцевості.
4. Чимало партизанських загонів було розформовано і вони злилися з оунівським підпіллям.

Наприкінці 1946 р. Українська головна визвольна рада ухвалила докорінно реорганізувати УПА, а саме:

- демобілізувати частину повстанців;
- відправити певну частину вояків на Захід;
- створити підпілля з найбільш стійких і витривалих людей.

Закордонний провід ОУН на чолі зі С. Бандерою, що перебував на території Західної Німеччини, ухвалив рішення про виведення окремих груп і загонів УПА з України до Німеччини та Австрії.

Восени 1945 р. і **навесні 1946 р.** двома рейдами було виведено значні сили територією Словаччини.

Протягом 1947–1948 рр. було здійснено ще кілька таких великих рейдів, під час яких значні сили повстанців вийшли з України на Захід.

Другий період — 1947–1950 рр.

ОУН — УПА змінили тактику ведення дій:

1. Завершувався розпуск загонів УПА.

2. Партизанська війна здійснювалася малими рухливими групами.
3. Зміцнювалися підпільні організації.
4. Використовувалися партизанські форми боротьби:
   - саботаж,
   - наскок,
   - засідки,
   - терористичні акції,
   - диверсії,
   - антирадянська пропаганда.

За офіційними даними, українське підпілля вчинило 14,5 тис. диверсій і терористичних акцій, в яких загинуло майже 30 тис. представників партійних і радянських працівників, військовослужбовців, місцевих жителів.

Фактори, які визначали зміну тактики діяльності ОУН — УПА

1. Загострення протистояння між СРСР і Заходом, розгортання "холодної війни".
2. Тяжкі втрати УПА в боротьбі проти радянських військ.
3. Загибель багатьох повстанських лідерів.
4. Певні успіхи радянської влади у здійсненні суспільних перетворень у Західній Україні (в розвитку промисловості, в подоланні неграмотності, розвитку початкової, середньої та вищої освіти, у медичному обслуговуванні населення тощо).
5. Політика тоталітарного режиму щодо розколу сил повстанців (численні амністії, система "сексотства" у вишах, навчальних закладах, на підприємствах тощо).

Методи боротьби сталінського режиму проти українського підпілля

1. Блокада і прочісування великих територій, де зосереджувалися оунівські партизани.

   Каральні загони спалювали та вирубували значні лісові масиви.
2. Вивозили до концтаборів або просто висилали у східні області тисячі місцевих жителів.

За період із 1944 р. по 1953 р. було депортовано 600 тис. осіб.

3. Використовувалося демонстрування трупів убитих повстанців, щоби налякати населення.

4. Практикувалося фізичне знищення командування УПА.
   Загинули такі лідери ОУН — УПА:
   "Клим Савур" — член Центрального проводу ОУН,
   "Карпович" — заступник командувача УПА.
   Роман Шухевич — голова генерального секретаріату Української головної визвольної ради, командир УПА та ін.
5. Винищувалися цілі села за зв'язки з "бандерівцями".
6. Проводилися численні арешти.
   За період з 1944 р. по 1953 р. було заарештовано 104 тис. учасників ОУН.
   Арештовували й мирне населення, підозрюване у зв'язках з ОУН — УПА, в тому числі було заарештовано 36 340 осіб, віком до 25 років.
7. З метою дискредитації ОУН — УПА створювалися спецбоївки НКВС, які під виглядом "бандерівців" чинили різноманітні злочини.

До 1952 р. ОУН — УПА як масова організація та організована сила перестала діяти.

Рештки підпілля діяли до середини 50-х рр.:

1953 р. — ще тривали окремі епізодичні дії ОУН — УПА.

1956 р. — радянські засоби масової інформації повідомляли, що на Волині ще діють "озброєні банди".

Роман Шухевич
(1907–1950)
(псевдонім — генерал Тарас Чупринка)

Член ОУН. У 1933–1937 рр. — в'язень польських тюрем і концтабору. Належав до бандерівської фракції ОУН. У 1941 р. командував батальйоном "Нахтігаль", який 30 червня 1941 р. увійшов до Львова. Був заарештований німцями за протест проти арешту Тимчасового державного управління.

Німці створили допоміжну поліційну частину для боротьби з більшовицькими партизанами на Поліссі та призначили Романа Шухевича її командиром. Той остаточно переконався в необхідності боротьби проти німців і організував перехід українських відділів допоміжної поліції до УПА.

Роман Шухевич — талановитий командувач військ УПА, видатний діяч українського національного руху, безстрашний борець за волю України; відігравав велику роль у розбудові Української повстанської армії.

Головне командування УПА ухвалило рішення про запровадження посади головного командира УПА, яким і був Роман Шухевич з 1943 р. по 1950 р. (спочатку в ранзі підполковника, а з 22 січня 1946 р. — в ранзі генерал-хорунжого).

З 1944 р. по 1950 р. Роман Шухевич був і головою генерального секретаріату Української головної визвольної ради. Своєю особистою хоробрістю, відданістю ідеї створення Української держави Роман Шухевич надихав бійців УПА на безкомпромісну боротьбу. Він указував, що потрібно домагатися, аби ні одне село не визнало радянської влади.

Загинув Роман Шухевич 5 березня 1950 р., оточений спецпідрозділами МВС, біля Львова. Степан Бандера в ті роки перебував за кордоном, звідки здійснював загальне керівництво ОУН.

Після загибелі Р. Шухевича фактично припинився організований опір на західноукраїнських землях, хоча невеликі загони УПА та рештки підпілля діяли аж до середини 50-х рр.

Доля Української греко-католицької церкви (УГКЦ)

З метою зміцнення радянської влади у західних областях України було вирішено ліквідувати Українську греко-католицьку церкву.

Це стало можливим тому, що:

- у повоєнний період ослабла греко-католицька церква;
- помер лідер УГКЦ митрополит А. Шептицький;
- загострилися відносини між Заходом і Сходом ("холодна війна").

До встановлення радянської влади в Західній Україні діяло:
3040 парафій,
4440 церков,
духовна академія,
5 духовних семінарій,
2 духовні школи,
127 монастирів.

Церкву очолював митрополит.

А. Шептицький перебував на митрополичій посаді від **17 січня 1901 р.** до **листопада 1944 р.**

З 31 листопада УГКЦ очолив митрополит Й. Сліпий.

Митрополиту підлягало 10 єпископів, 2950 священиків.

Церква мала свою пресу: випускалося 6 місячних часописів і 3 тижневі.

Було 1090 ченців, 540 семінаристів, 5 млн вірних.

У грудні 1944 р. митрополит Й. Сліпий послав до Москви делегацію УГКЦ, щоби знайти спільну мову з радянською владою. Делегацію УГКЦ прийняв голова ради у справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР полковник державної безпеки І. Полянський. Під час зустрічі представники УГКЦ ознайомили І. Полянського з життям церкви, проголосили звернення Й. Сліпого "До духовенства і віруючих" про підтримку радянської влади, передали 100 тис. крб. на оборону країни. Не бажаючи вступати у конфлікт з УГКЦ під час війни, московське керівництво пообіцяло, що греко-католикам буде забезпечене вільне відправлення богослужіння.

Але це тривало недовго.

У березні 1945 р. Й. Сталін особисто схвалив інструкцію про ліквідацію УГКЦ.

У Західній Україні було розгорнуто широку пропагандистську роботу.

На сторінках газет, журналів, по радіо, на різних зібраннях твердилося, що УГКЦ "слуга Риму", знаряддя "українських буржуазних націоналістів", "ворог народу", колаборант із німецькою окупаційною владою тощо.

У квітні 1945 р. органи державної безпеки заарештували українських греко-католицьких єпископів на чолі з Й. Сліпим.

Органи НКВС створили "ініціативну групу", до якої увійшли релігійні діячі Г. Костельник, М. Мельник, А. Пельвецький. Група виступила з ініціативою про ліквідацію церковної унії 1596 р., повний розрив із Ватиканом та приєднання до Російської православної церкви.

У березні 1946 р. скликали Львівський церковний собор, згідно з рішенням якого (проголосували 216 делегатів-священиків і 19 мирян) Брестська унія 1596 р. скасовувалася, греко-католицька церква "возз'єдналася" з Російською православною церквою. Цей собор уважається незаконним через відсутність більшості єпископів, значну частину яких на той час заарештували. Було ліквідовано церковні освітні установи, проведено арешти монахів і духівництва — понад 2 тис. осіб.

У березні 1946 р. у Києві відбувся закритий судовий процес проти греко-католицької ієрархії на чолі з митрополитом Й. Сліпим.

Настрої вірних були іншими. Вони продовжували свої обряди. Лише невелика частина духівництва підкорилася рішенню собору. Греко-католицька церква була розпущена, але не знищена; вона продовжувала діяти в підпіллі. 20 вересня 1948 р. Г. Костельник був убитий за загадкових обставин у Львові.

Подібні події розгортались і в Закарпатті. Тут були закриті всі греко-католицькі церкви. Багатьох священиків репресували.

У серпні 1949 р. Московський патріарх проголосив про "добровільне возз'єднання" греко-католицької церкви Закарпаття з Російською православною церквою.

Йосип Сліпий
(1891–1984)

Й. Сліпий — людина великої праці та обов'язку, щедрого людського серця, "ісповідник" совісті. Він чесно і віддано служив Українській греко-католицькій церкві, до останніх днів життя не полишив сподвижницької діяльності на ниві відродження української нації, її мови та культури.

"Християнська родина і рідна українська школа — це передумови здорового виховання прийдешніх поколінь". Це слова із "Заповіту Блаженнішого Йосипа Сліпого".

Й. Сліпий був священиком і вченим, митрополитом і мучеником сталінських таборів, вигнанцем і видатним борцем за Українську греко-католицьку церкву.

За переказами прізвище "Сліпий" походить від одного з предків Йосипа, який 1709 р. був осліплений за наказом Петра І за те, що боровся на боці гетьмана Івана Мазепи.

Закінчив духовну семінарію і з благословення митрополита Андрія Шептицького був посланий на навчання до богословської колегії до Інсбруку, а після повернення викладав богослов'я у Львівській семінарії, видавав щоквартальний журнал "Богослов'я".

З 1925 р. — ректор семінарії у Львові, а з 1931 р. став першим ректором Львівської богословської академії.

У 1931 р. митрополитом Андрієм Шептицьким був висвячений на архієпископа.

Після смерті митрополита Андрія Шептицького 1 листопада 1944 р. став митрополитом Галича.

З 1 квітня 1945 р. по 26 січня 1963 р. перебував у радянських таборах. Фізичні та моральні знущання не зломили волі й духу Й. Сліпого. Завдяки постійним клопотанням папи Іоанна XXIII радянський уряд погодився звільнити Й. Сліпого з таборів. 9 лютого 1963 р. Й. Сліпий прибув до Рима. Розгорнув велику діяльність у вигнанні. Він заснував Український греко-католицький університет імені св. Климентія.

Помер 7 вересня 1984 р. на 93-му році життя.

Згідно з його заповітом, 1992 р. відбулося перезахоронення патріарха Й. Сліпого у Львові.

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40 — НА ПОЧАТКУ 50-х рр.

Освіта

Паралельно з відбудовою народного господарства широко розгорнулася робота з відновлення шкільної та культурно-освітньої мережі.

У незадовільному стані перебували заклади народної освіти, особливо на селі.

Держава недостатньо фінансувала освіту. В Україні розгорнувся рух із відбудови й ремонту шкіл власними силами і засобами. Часто влаштовувалися суботники і недільники з підготовки шкіл до нового навчального року. Багато шкіл відбудували колгоспи власним коштом.

У 1944–1950 рр. в Україні було відбудовано і побудовано майже 1700 шкіл, повністю відновлено довоєнну мережу шкіл.

У повоєнні роки значного поширення набули вечірня, а потім і заочна форми навчання.

Відбувалася русифікація шкіл та освіти. З 1948 р. по 1954 р. число українських шкіл зменшилося з 26 до 25 тис., а російських збільшилося з 2,5 тис. до 4 тис., або в 1,5 рази. У 1953 р. в українських школах навчалося 1,4 млн дітей, а в російських і змішаних — 3,9 млн. Закривалися національні школи (польські, молдавські, угорські), зовсім зникли румунські, узбецькі, вірменські та ін.

Протягом першої половини 50-х рр. було збудовано 1300 нових шкіл на 400 тис. учнівських місць. Вирішувалась і проблема вчительських кадрів.

У 1953 р. було здійснено перехід до обов'язкової семирічної освіти.

Вища школа

На кінець 1945 р. в Україні в 150 вишах, які повернулися з евакуації й поновили роботу, навчалося майже 140 тис. студентів.

Швидкими темпами розвивалася вища і середня спеціальна освіта. У 1950 р. в Україні налічувалося 160 вишів. Кількість студентів збільшилася до 325 тис. у 1955 р.

За 1946–1950 рр. в Україні було підготовлено 126 тис. спеціалістів із вищою освітою. Викладання в більшості вишів провадилося російською мовою.

Наука

1. У повоєнні роки відновилася робота науково-дослідних установ, яких було 257.
   У 1950 р. в Україні їх налічувалося вже 452 із 22,3 тис. працівників.
2. Головною науковою установою України залишалася Академія наук УРСР, яку очолював О. Палладін. Науково-технічну базу Академії наук було значно розширено за роки 4-ї п'ятирічки.
3. З'явилися нові, сучасні установи — інститути:
   радіофізики та електроніки у Харкові,
   машинознавства та автоматики у Львові,
   металофізики, металокераміки, спецсплавів у Києві та ін.
4. Вчені працювали в таких перспективних галузях науки, як атомна і теоретична фізика, металофізика тощо.
5. У 1946 р. було запущено перший експериментальний реактор.
6. У 1948–1951 рр. створено першу в СРСР малу електронно-обчислювальну машину "МЕОМ".
7. Учені Інституту електрозварювання АН УРСР удосконалили і запропонували для масового впровадження у виробництво автомати зварювання металу під флюсом.
   Нову технологію було застосовано під час спорудження газопроводу Дашава — Київ, де 80% стиків труб зварено цим способом.
8. Українські вчені зробили вагомий внесок у розвиток ядерної фізики, кібернетики, ракетобудування, космонавтики.

Розвиток літератури і мистецтва

1. В умовах тоталітаризму українська література і мистецтво повоєнного часу зазнавали великого ідеологічного тиску, що привело до деформацій, які проявлялись у відході їх представників від правдивого відображення дійсності й надмірному вихваляннi "батька і вчителя" Й. Сталіна. Таким творам були притаманні удаваний пафос, політична кон'юнктура, неправдивість, брак художньої цінності. Усі митці зобов'язані були творити в рамках так званого соціалістичного реалізму.
2. Проте значна частина діячів культури працювала плідно. У ті роки нові патріотичні твори написали письменники: П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, Ю. Яновський та ін.
3. У другій половині 40 — на початку 50-х рр. з'явилися твори, які здобули визнання, зокрема присвячені темам минулої війни та життю народу в мирний час:
   "Прапороносці" О. Гончара,
   "На нашій землі", "Київські оповідання" Ю. Яновського,
   "Велика рідня" М. Стельмаха,
   гумористичні оповідання О. Вишні,
   збірка поезій "Троянди і виноград" М. Рильського та ін.
4. У той період було написано визначні історичні твори:
   "Запорожці" П. Панча,
   "Так сходило сонце" Н. Рибака,
   "Вони не пройшли" Ю. Смолича.

Образотворче мистецтво

1. В образотворчому мистецтві тема минулої війни була домінуючою у творчості художників:
   "Бабин Яр" В. Овчинникова,
   "Ми ще повернемося" Л. Лучника,
   "Визволителі Києва" С. Бесєдіна та ін.
2. Нові патріотичні твори створили художники:
   М. Дерегус,
   О. Шовкуненко,
   К. Трохименко,
   М. Глущенко.

Театр

1. Своє мистецтво несли народові 103 театри, які поновили свою роботу в республіці після війни.
2. В репертуарі 78 театрів були спектаклі українською мовою.

   Викликала захоплення мільйонів глядачів виконавча майстерність багатьох артистів театрів — Б. Гмирі, Г. Юри, Н. Ужвій, М. Романова та багатьох інших.
3. Активізувалася самодіяльна народна творчість, яка широко розвивалася в містах і селах і до якої були долучені мільйони радянських людей. Про це свідчило зростання кількості народних колективів, проведення оглядів, творчих звітів художньої самодіяльності, визначення переможців цих оглядів, підвищення їхньої виконавської майстерності.

Музичне мистецтво

1. Значного розвитку набуло музичне мистецтво.
Успішно працювали композитори:
М. Вериківський,
Ю. Мейтус,
К. Данькевич та ін.
2. Славились:
хор під керівництвом Г. Верьовки,
академічна капела "Думка",
хорова капела "Трембіта",
капела бандуристів О. Міньківського,
Державний симфонічний оркестр.

Кіномистецтво

1. В Україні працювало три кіностудії художніх фільмів: Київська, Одеська, Ялтинська.
2. Популярними стали кінокартини:
"Сільська вчителька", "Весна на Зарічній вулиці",
"Педагогічна поема" та ін.
3. На початок 1946 р. понад 100 кіножурналів "Радянська Україна" випустила Українська студія кінохроніки.

У 1950 р. на екрани вийшов талановитий фільм І. Савченка "Тарас Шевченко", роль поета в якому зіграв С. Бондарчук.

Висновки

1. Ідеологічна ситуація в Україні середини 40 — початку 50-х рр. негативно позначилася на розвитку літератури і мистецтва.
2. Багато діячів літератури і мистецтва у повоєнний час були позбавлені можливості творчо працювати.
3. Проти української інтелігенції здійснювалися репресії — закривалися журнали, заборонялися твори, арештовували талановитих письменників, художників, композиторів.

ІДЕОЛОГІЧНИЙ НАСТУП ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ: "ЖДАНОВЩИНА" (КІНЕЦЬ 40 — ПОЧАТОК 50-х рр.)

"Ждановщина" — політика масових репресій проти творчої інтелігенції.

Насаджувалися недовіра, підозрілість, критиканство, великоросійський шовінізм, продовжувався пошук "ворогів народу", здійснювалися погромні ідеологічні кампанії.

Назва "ждановщина" походить від прізвища секретаря ЦК ВКП(б) з ідеології А. Жданова, який очолив ідеологічний відділ ЦК ВКП(б) з 1946 р. та був провідником політики посилення ідеологічного тиску на суспільно-політичне і культурне життя.

Причини погромних ідеологічних кампаній.

1. Розгортання й поглиблення ідеологічної боротьби між Сходом і Заходом (посилення "холодної війни").
2. Намагання ізолювати країну від культурних процесів, що відбувалися на Заході, перешкодити проникненню в СРСР передових ідей та культурних досягнень Заходу.

Складові чинники цих компаній.

1. Боротьба з інакомисленням, вільнодумством, новаторством, заборона свободи творчості в суспільстві.
2. Посилення репресій проти патріотичної національної інтелігенції, яка прагнула відродження української культури.
3. Утвердження в суспільстві марксизму-ленінізму — єдиної, обов'язкової для всіх ідеології.
4. Посилення пропагандистської обробки населення.

Методи ідеологічного наступу

1. Активізація ідеологічної обробки населення через засоби масової інформації (радіо, газети, журнали).
2. Посилення ідеологічного контролю над трудовими, громадськими та навчальними колективами.
3. Посилення наступу на інтелігенцію, її утиски та репресії.
4. Боротьба в середовищі інтелігенції проти вільнодумства, "ідеологічних помилок", "ворожості радянському ладові", "націоналізму", "космополітизму", "низькопоклонства" перед Заходом.

Буржуазні націоналісти — термін, що використовувався комуністичним режимом до тих, хто виступав за розвиток національної культури, мови, збереження звичаїв, історичних традицій власного народу.

Космополітизм (відсутність патріотизму) — теорія, що проповідує байдуже ставлення до історії свого народу, своєї Батьківщини, національної культури.

Як здійснювався ідеологічний наступ

ЦК ВКП(б) прийняв низку постанов:

1. **14 серпня 1946 р.** — "Про журнал "Звезда" і "Ленинград", спрямована проти творчості А. Ахматової та М. Зощенка.
2. **26 серпня 1946 р.** — "Про репертуар драматичних творів і заходи його покращення".
3. **4 вересня 1946 р.** — "Про кінофільм "Велике життя".
4. **1948 р.** — "Про оперу "Велика дружба" В. Мураделі".

Постанови ЦК КП(б)У

1946 р.

1. "Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в "Нарисі історії української літератури".
2. "Про журнал сатири та гумору "Перець".
3. "Про журнал "Вітчизна".
4. "Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи його поліпшення".

1948 р.

5. "Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва на Україні у зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) "Про оперу "Велика дружба" В. Мураделі".

1950 р.

6. "Про журнал "Дніпро".

1951 р.

7. "Про стан і заходи поліпшення ідеологічної роботи партійної організації України".
8. "Про видавництво Спілки радянських письменників України "Радянський письменник".

У цих постановах містилися:

- критика націоналізму;
- звинувачення у "відступі від партійного розуміння мистецтва";
- констатація політичних помилок;
- вказівка на недостатнє висвітлення у художній творчості проблем сьогодення;
- заклик до боротьби з тими, хто відійшов від радянської ідеології;
- підтвердження необхідності розгортання більшовицької критики і самокритики.

Згадані постанови з ідеологічних питань офіційно були скасовані ЦК КПУ за часів горбачовської "перебудови" в 1990 р.

Етапи ідеологічного наступу в Україні

Перший етап (після вересневого 1947 р. пленуму правління спілки письменників України).

Здійснювався під гаслом "Боротьба проти націоналізму".

- Критиці піддали Остапа Вишню (письменника-гумориста), який нещодавно повернувся зі сталінських таборів.
- Почалися переслідування і звинувачення в "націоналізмі" таких письменників:
- І Сенченка (за повість "Його покоління");
- Ю. Яновського (за роман "Жива вода");
- М. Рильського (за твори "Мандрівка в молодість", "Київські октави");
- О. Довженка (за кіносценарій "Україна в огні") та ін.

Після постанови ЦК КП(б)У "Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР" почалися звинувачення великої групи науковців-істориків республіки. Критиці було піддано праці:

- М. Петровського "Возз'єднання українського народу в єдиній Українській державі" і "Незламний дух великого українського народу";
- "Короткий курс історії України" за редакцією С. Білоусова, К. Гуслистого, М. Петровського, М. Супруненка, Ф. Ястребова;
- "Нарис історії України" за редакцією К. Гуслистого, М. Славіна, Ф. Ястребова;
- 1-й том "Історії України" за редакцією М. Петровського.

Їх звинувачували у:

- націоналістичних "збоченнях";
- антинауковості;
- численних помилках;
- перекрученнях "буржуазно-націоналістичного характеру";
- відсутності показу великої ролі російського народу;
- відродженні ідей М. Грушевського та ін.

Другий етап (почався наприкінці 1948 р.).

Почалася боротьба:

- проти "низькопоклонства перед Заходом";
- проти космополітизму.

На значну частину інтелігенції чіплялися ярлики: "безрідні космополіти", "нікчеми", "низькопоклонники", "антипатріотичні торгаші".

Це вело до:

- ігнорування досягнень західних країн у всіх сферах;
- перебільшення власних успіхів;
- позбавлення творчості в роботі багатьох діячів культури;
- поширення догматизму;
- появи низькопробних творів, що оспівували пафос соціалістичного творення, "будівничу енергію" радянських людей, а фактично були далекими від реального життя;
- зростання взаємної недовіри, підозрілості;
- заохочування і стимулювання доносів;
- посилення процесу русифікації;
- розгортання скаженої кампанії.

Серпень 1948 р. — сесія Всесоюзної академії сільськогосподарських наук. Було піддано нищівній критиці генетику, що завдало величезної шкоди розвиткові сільського господарства. Почалися переслідування вчених-генетиків:

- в Академії наук УРСР було ліквідовано відділ генетики Інституту зоології;

- було закрито лабораторії, очолювані генетиками;
- всіх генетиків, які викладали у вишах, було звільнено.

У Харкові втратили роботу завідувач кафедри генетики і дарвінізму професор І. Полякова, професор сільськогосподарського інституту С. Делоне, завідувач кафедри генетики й селекції Київського університету академік АН УРСР М. Гришко та ін

"Лисенківщина" спричинила відставання СРСР у розвитку генетики на довгі десятиліття.

Січень 1949 р. У газеті "Правда" було надруковано статтю "Про одну антипартійну групу театральних критиків", у якій нищівній критиці було піддано О. Борщагівського, А. Гозенпуда та ін.

У 1950 р. було ліквідовано Кабінет єврейської історії при Академії наук УРСР.

Протягом 1948–1952 рр. у зв'язку зі "Справою Єврейського антифашистського комітету" було репресовано 19 єврейських письменників України, 5 із яких розстріляно.

Третій етап — 2 липня 1951 р. в газеті "Правда" було надруковано статтю "Проти ідеологічних перекручень". Критикували вірш В. Сосюри "Любіть Україну", написаний ще 1944 р. Вказувалося, що це "ідейно порочний твір", "націоналістичний", під яким могли б підписатися С. Петлюра, С. Бандера.

Про серйозні ідеологічні "помилки" нагадували М. Рильському за його твори "Мандрівка в молодість", "Київські октави".

Критиці було піддано оперу К. Данькевича "Богдан Хмельницький".

Висновки

1. Культурне життя УРСР у післявоєнний період було складним і суперечливим.
2. Культурному поступуванню заважала атмосфера ідеологічної нетерпимості, гоніння за творчий пошук, постійні переслідування інакомислячих.
3. Особливої жорстокості морально-політичний тиск на творчу інтелігенцію набув 1947 р. під час перебування на посаді першого секретаря ЦК КП України ставленика Й. Сталіна Л. Кагановича.
4. Ідеологічний тиск на суспільство, що чинився у 1946–1951 рр., був дуже потужним.

5. За короткий час в Україні було прийнято 12 партійних постанов з ідеологічних питань.
6. Великоросійський шовінізм, "ждановщина" завдали значного удару українській культурі.
7. Було розгромлено генетику, що надовго загальмувало розвиток цього напрямку.
8. "І хоча у більшості випадків об'єктом критики і нападок була інтелігенція, справжньою мішенню для тоталітарного режиму стало все суспільство. Тому Л. Каганович заявив про те, що кожний випадок невиконання планових завдань у промисловості й сільському господарстві розглядатиметься як прояв українського буржуазного націоналізму" (О. Бойко, "Історія України").

Сталінізм

Кінець 40 — початок 50-х рр. характеризувався зміцненням сталінського режиму.

Сталінізм — це різновид тоталітаризму.

Тоталітаризм — це політичний режим і система державної влади з використанням насильницьких засобів у процесі управління суспільством, всеосяжним (тотальним) контролем держави над суспільством, повним підпорядкуванням людини політичній владі, в якому відсутні політичний плюралізм і демократичні свободи, обмежено політичні права усього населення.

Характерні ознаки сталінізму

1. Культ особи Й. Сталіна.
2. Зміцнення режиму абсолютної влади параноїка Й. Сталіна, встановлення ним своїх необмежених повноважень.
3. Монополія більшовицької партії на владу, яка виконувала волю Й. Сталіна.
4. Повне підпорядкування державі всіх суспільних інститутів, в тому числі й церкви. Сувора централізація.
5. Свавілля бюрократичного апарату.
6. Підпорядкування Й. Сталіну і під його контролем у всьому централізованому партійно-бюрократичному апаратові всіх сфер суспільного життя.
7. Відокремлення влади та її апарату від суспільства.
8. Повний контроль партійної бюрократії, яка повністю зрослася з державним апаратом, над економікою країни.
9. Знищення приватної власності.

10. Підпорядкування природного, економічного та людського потенціалу інтересам центрального уряду та особисто Й. Сталінові.
11. Монополія однієї партії та однієї особи на засоби масової інформації.
12. Наявність лише однієї офіційної ідеології для суспільства — марксизму-ленінізму, де основним носієм цієї ідеології виступала єдина більшовицька партія на чолі з Й. Сталіним.
13. Відсутність легальної опозиції, нетерпимість до інакомислення.
14. Знищення демократичних інститутів (ради і громадські організації фактично перетворилися на придаток владних структур).
15. Створення потужного репресивного апарату, їх всевладдя.
16. Пошук "ворогів народу", масовий терор.
17. Політика денаціоналізації союзних республік, перетворення культури народів СРСР на придаток до культури російського народу.
18. Нехтування нормами права, закону, повна відсутність прав і свобод громадян.
19. Відчуження людини від влади і держави. Незахищеність, безсилля громадяни перед політичною владою.
20. Загибель ідеалів честі, совісті, справедливості, добра, заохочування негідницьких діянь, доносів і наклепів.
21. Внутрішня та зовнішня агресивність, жертвами якої ставали цілі народи.

Тема III. УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1953–1964 рр.)

Україна на початку 50-х рр.

Внутрішньополітичне становище України на початку 50-х рр.

5 березня 1953 р. помер Й. Сталін.

Під прикриттям розмов про створення "колективного керівництва" у партійно-державній верхівці точилася гостра боротьба за владу.

Л. Берія спробував захопити владу.

1. Він намагався встановити повний контроль правоохоронних органів над партійними.
   В Україну було переведено найближчих помічників Л. Берії — генерал-полковника П. Мешика і генерал-лейтенанта С. Мільштейна, які обійняли посади відповідно міністра й заступника міністра внутрішніх справ.
2. Начальники обласних управлінь МВС отримали таємну вказівку встановити нагляд за роботою партійних органів. (Начальник львівського управління МВС генерал Т. Строкач піддав сумніву доцільність виконання такої директиви і доповів про це першому секретареві львівського обкому компартії З. Сердюку, який, своєю чергою, повідомив про це першого секретаря компартії України Л. Мельникова).
3. Л. Мельников після цього повідомлення не вжив ніяких заходів. За наказом Л. Берії Т. Строкача звільнили з роботи і відкликали до Москви. Він зумів вручити наявні в нього матеріали М. С. Хрущову, першому секретареві ЦК КПРС, які засвідчували наміри Л. Берії та його прибічників в Україні.
4. У липні 1953 р. відбувся пленум ЦК КПРС, на якому Л. Берію та його поплічників звинуватили в антипартійних та антиурядових діях, позбавили всіх посад, заарештували. У Києві було заарештовано П. Мешика і С. Мільштейна.
   П. Строкач став новим міністром внутрішніх справ України.
5. Подолавши противників, всю повноту влади в СРСР захопив М. Хрущов.

"Відлига" (1953–1964 рр.)

Нова атмосфера в суспільстві, яка склалася після смерті Й. Сталіна, сприймалася як "відлига" після суворих і тиранічних порядків.

"Відлига" — це певний відхід від жорстокої сталінської тоталітарної системи, спроби її реформування в напрямку лібералізації, демократизації, гуманізації, десталінізації. Це — надії суспільства на кращі часи, "потепління" нових відносин у суспільстві, відхід від політики сталінського керівництва самоізоляцію і розгортання "холодної війни".

Термін "відлига" з'явився у зв'язку з виходом у світ повісті І. Еренбурга "Відлига".

Причини "відлиги"

1. Розгортання науково-технічної революції вимагало змін у розвиткові радянського суспільства.
2. "Змагання двох систем" потребувало нових темпів і прискорення економічного розвитку на базі науково-технічного прогресу, підвищення життєвих стандартів.
3. Слід було скоротити розрив у відставанні від західних держав.
4. Необхідність реальніше підійти до соціально-економічних проблем, вивести промисловість і сільське господарство з кризи.
5. Треба було змінити політичний курс "на загострення класової боротьби", а з цим курсом і припинити масові репресії.
6. Належало частково лібералізувати громадянське і культурне життя.
7. Прагнення частини партійно-державної еліти усунути від влади зверхників сталінської епохи.
8. Боротьба за владу між прихильниками М. Хрущова та сталіністами у верхах.

Тимчасова лібералізація суспільно-політичного життя в СРСР

Лібералізація — скасування або послаблення державного контролю над усіма сферами життя суспільства.

Перші ознаки процесу лібералізації:

1. Було проголошено курс на відновлення й розширення законності й демократії.
2. Припинення репресій.
3. Часткова реабілітація жертв репресій.
4. Послаблення ідеологічного контролю.
5. Послабилася жорстка регламентація духовного життя.
6. Відбулася критика культу особи Й. Сталіна.
7. Послаблення політики самоізоляції.
8. Виникнення необхідності принципових змін у всіх сферах життя суспільства.
9. Пом'якшився політичний режим.

Висновок: в умовах збереження основ командно-адміністративної системи лібералізація суспільно-політичного життя повною мірою так і не відбулася.

Сталися значні зміни у сфері національних відносин

1. Смерть Й. Сталіна породила надію населення України на національно-духовне відродження і культурний розвиток.
2. Республіки одержали більше прав в економічному й культурному житті.
3. Уповільнився процес русифікації.
4. В Україні почалася часткова українізація. Українська мова почала використовуватися в установах, навчальних закладах, у засобах масової інформації.
5. Представники корінних національностей почали відігравати помітну роль у громадському й духовному житті своїх національних республік.
6. Місцевих людей масово приймали в ряди партії, призначали на відповідальні посади.
7. Вперше в історії УРСР посади першого секретаря ЦК КПУ, голови президії Верховної ради УРСР, голови Ради Міністрів зайняли українці — О. Кириченко, Д. Коротченко, Н. Кальченко.
8. Зросла кількість українців у складі найвищих органів влади в СРСР.
9. Припинилася кампанія боротьби проти націоналізму.
10. Розширилися права УРСР у фінансовій та кредитній сферах.
11. Активізувалась українська дипломатія.

Висновки

1. "Відлига" торкнулася лише окремих аспектів життя радянського суспільства.
2. Дещо розкріпачила творчу активність українського народу.
3. Сприяла піднесенню національної самосвідомості.
4. Сприяла відновленню духовних сил українського народу для боротьби за справжню демократію.
5. Відновлювала моральні сили, національну гідність, духовну свободу.
6. Породила нову хвилю українізації.

Розвиток промисловості у першій половині 50-х рр.

П'ятий п'ятирічний план розвитку народного господарства (1951–1955)

1. В Україні широко розгорнулося будівництво великих електростанцій:
- Каховської гідроелектростанції (введена в дію 1953 р., на 12 місяців раніше встановленого строку).
- Знищено тисячі гектарів родючих чорноземів і багатющі дніпровські плавні, примусово переселено людей з рідних земель, порушено екологічну рівновагу великого регіону.
- Було побудовано низку інших гідро- і теплових електростанцій. Загальна їхня потужність за п'яту п'ятирічку зросла в 1,9 раза.

2. І далі розвивалася вугільна промисловість.
- У 1951–1958 рр. в республіці було збудовано 263 нові шахти.
- Видобуток вугілля в Донецькому і Львівсько-Волинському вугледобувних басейнах зріс на 61,4% і досяг у 1959 р. 125,9 млн тонн.

3. Збільшились обсяги видобутку нафти.
- Поряд із старими нафтовими родовищами Прикарпаття нафту почали давати родовища Полтавської та Харківської областей.
- У 1958 р. в Україні було видобуто 1,2 млн тонн нафти.

4. Збільшувався видобуток газу.
У 1958 р. в Україні діяли 18 газових родовищ.

5. Швидкими темпами розвивалася металургія.
Витоп сталі за п'яту п'ятирічку зріс у 2 рази,
алюмінію — у 3,7 рази,
чавуну — на 81%,
виробництво прокату — на 96%.

6. Швидкими темпами розвивалися машинобудування та металообробка.

Збільшилося виробництво дизелів, вугільних комбайнів, сільськогосподарських машин, автомобілів тощо.

7. Легка і харчова промисловість, як і перше, дуже відставала від важкої.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ І ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА В УКРАЇНІ В 1953–1964 рр.

XX з'їзд КПРС
(14–25 лютого 1956 р.)

1. На з'їзді було прийнято план шостої п'ятирічки на 1956–1960 рр.
2. На закритому засіданні з'їзду з доповіддю виступив М. С. Хрущов. У цій доповіді викривався культ особи Й. Сталіна.

Основні положення доповіді у дещо пом'якшеному вигляді стали основою постанови ЦК КПРС від 30 червня 1956 р.

У країні почався процес десталінізації.

Десталінізація — одна з характерних рис "відлиги", процес очищення радянського суспільства від характерних ознак культу особи Й. Сталіна, зникнення почуття страху і довголітнього мовчання, перегляд цінностей, поворот у суспільній свідомості.

Значення XX з'їзду КПРС

1. З'їзд був значним кроком уперед на шляху повернення до демократичних засад життя.
2. Він засудив політику репресій тоталітарного режиму.
3. Вперше було наведено численні факти злочинів і зловживань Й. Сталіна та його оточення, абсолютного нехтування законом.
4. Відбулася ревізія сталінської моделі радянського суспільства, було розкрито правду про методи соціалістичного будівництва в СРСР.
5. М. Хрущов звинуватив сталінську владу в незаконних переселеннях народів у роки війни, розпалюванні міжнаціональної ворожнечі, численних репресіях повоєнного часу.
6. З'їзд започаткував важливі зміни в суспільстві в напрямку лібералізації, а в майбутньому і демократизації суспільного життя.
7. Це був критичний аналіз минулого, який відкривав можливість кращого майбутнього.
8. На той час навіть такі обмежені кроки викликали захоплення населення, особливо інтелігенції, вони помітно вплинули на політичну і морально-психологічну атмосферу в країні.

9. У людей зникло почуття страху, натомість з'явилося почуття свободи і національної гідності.
10. З'явилося покоління нових людей, які почали виступати проти несправедливості, брехні, за оновлення суспільства.
11. Мільйонам українців, ув'язнених у сталінських таборах примусової праці, десталінізація принесла жадану волю: багато хто з них був амністований, повернувся додому.

Висновки

1. Засудження "культу особи Й. Сталіна" виявилося неповним, обмеженим; не було розкрито передумов і причин культу та його злочинних наслідків.
2. Критика не зачіпала сутності командної системи.
3. М. Хрущов намагався переконати всіх, що сталінські злочини були лише "деформацією" соціалізму.
4. Дії М. Хрущова з викриття "культу особи Й. Сталіна" не були послідовними та завершеними. Його доповідь XX з'їздові КПРС не публікували в СРСР аж до 1989 р., хоча текст її відразу потрапив на Захід.
5. М. Хрущов критикував особисто Й. Сталіна і тільки його одного, зводячи всі вади системи тільки до культу особи.
6. Він не дав відповіді на головне питання — що за система існує в СРСР, за якої людина типу Й. Сталіна може доступитися до влади і впродовж десятиліть тримати суспільство у стані страху.
7. М. Хрущов негативно поцінував лише репресії, а водночас схвально патякав про внесок Й. Сталіна в побудову соціалізму.
8. Нічого не було сказано про згортання непу, насильницьку колективізацію з жахливим голодомором, ліквідацію демократичних свобод.
9. М. Хрущов не піддавав сумніву існування тоталітарної системи, не торкався причин її панування.

Особливості десталінізації в Україні

1. В Україні процес десталінізації відбувався повільніше, ніж у центрі.
2. У пресі матеріали з'являлися з запізненням.
3. Зміст критики був стриманішим.
4. Процес десталінізації характеризувався непослідовністю.
5. Здійснювався не повністю.

Початок політичних реабілітацій

Реабілітація — це політичний процес із відновлення історичної правди і справедливості щодо необґрунтовано репресованих осіб у часи сталінізму.

Види реабілітації.

Юридична — зняття звинувачення карного характеру, припинення карної справи за відсутністю складу злочину.

Політична — поновлення в партії та зняття заборони на згадування імені репресованого в літературі та мистецтві.

Етапи реабілітації:

Перший етап — 1953 р.

- Наприкінці березня 1953 р. оголосили амністію, яка стосувалася осіб, засуджених на строк до п'яти років, а також за посадові, господарські та деякі військові злочини. На волю вийшли в основному кримінальні елементи, оскільки політичні в'язні мали довші терміни ув'язнення. Це спровокувало ріст злочинності в країні.
- Восени 1953 р. було ліквідовано **військові трибунали МВС** та **Особливу нараду МВС**, яка мала право застосовувати в адміністративному порядку висилку, заслання та ув'язнення.

Другий етап — 1954–1955 рр.

- У 1954 р. було створено комісію президії ЦК КПРС з розслідування злочинів Й. Сталіна за часів "великої чистки" (1936–1939 рр.).
- У 1955 р. впроваджено положення про прокурорський нагляд.
- Вересень 1955 р. — оголошено амністію громадян, які співробітничали в роки війни з німцями.
- Від 1954 р. до лютого 1956 р. верховною колегією Верховного суду СРСР було реабілітовано 7679 осіб з України.

Третій етап — 1956–1959 рр.

- Було створено 90 спеціальних комісій, які мали право розглядати справи безпосередньо в таборах. До їх складу входили:
  працівники прокуратури,
  представники апарату ЦК КПРС,
  вже реабілітовані члени партії.
- У цей період було здійснено першу спробу сказати правду про масштаби трагедії 1930-х рр. і відповідальності за них Й. Сталіна та його найближчого оточення.
- На кінець 50-х рр. було переглянуто справи 5,5 млн осіб, які перебували на обліку репресивних органів. З цього обліку було знято 58% справ, що свідчить про величезні масштаби репресій.

- За 1956–1959 рр. було повністю реабілітовано 250 тис. осіб (переважно посмертно). Серед них — В. Затонський, С. Косіор, Є. Квірінг, П. Постишев, В. Чубар, Лесь Курбас, М. Куліш та ін.
- До 1957 р. було звільнено понад 65 тис. депортованих членів сімей, пов'язаних із діяльністю українських націоналістів.

Підсумки

1. У 60-х рр. процес реабілітації пішов на спад.
2. Не було переглянуто справи жертв політичних процесів, сфабрикованих у 20–30-х рр.
3. Не підлягали реабілітації селяни, репресовані у роки колективізації, а також те населення, яке в роки колективізації було масово виселено з західних областей України.
4. Хоча примусове виселення кримських татар, німців, болгар та інших народів із південних районів України та Криму було визнано незаконним. їх повернення на землю батьків не дозволялося.
5. На політичних в'язнів реабілітація не поширювалася.
6. Процес реабілітації жертв сталінських репресій супроводжувався новими репресіями за "антирадянську діяльність". Протягом 1954–1959 рр. таких в Україні було репресовано 3,5 тис.
7. Не було реабілітовано діячів ОУН — УПА, а також тих, хто звинувачувався в "націоналізмі".
8. Реабілітація відбувалася повільно, бо в органах безпеки, прокуратури працювало чимало тих, хто був причетний до масових репресій, зловживань та беззаконня.

Наростання опору десталінізації з боку сталіністських сил

Курс М. Хрущова на викриття "культу особи Й. Сталіна" не подобався багатьом бонзам із вищого партійного керівництва та з боку консервативних соратників Й. Сталіна, яких у "верхівці" було вдосталь. Вони прагнули загальмувати процес десталінізації суспільства.

Група осіб на чолі з Г. Маленковим, Л. Кагановичем, В. Молотовим, Д. Шепіловим вчинили спробу усунути М. С. Хрущова з поста першого секретаря на червневому пленумі ЦК КПРС у 1957 р.

М. С. Хрущов спромігся відбити атаку сталіністів та укріпити свої позиції.

Висновки

1. Розгром опозиції зберіг політичний курс, накреслений XX з'їздом КПРС.
2. Тривав процес дальшого оновлення й лібералізації суспільства.
3. Основну владу зосередили в своїх руках партійні структури.
4. Влада ще більше сконцентрувалася в руках М. С. Хрущова.

Розширення повноважень України у складі СРСР

1. До підпорядкування України було передано питання обласного адміністративно-територіального устрою, районування, віднесення міст до обласного, республіканського підпорядкування.
2. До компетенції республіки перейшло прийняття цивільного, кримінального і процесуального кодексів, установлення законодавства про судоустрій та судочинство.
3. Підвищувалася роль і розширювалася компетенція обласних і місцевих органів влади, депутатів рад.
4. У 1953–1957 рр. із союзного в республіканське підпорядкування перейшло декілька тисяч підприємств та організацій.
5. Розширювалися права республіки у формуванні свого бюджету, плануванні свого виробництва.
6. Україна одержала більше прав у здійсненні матеріально-технічного постачання, збуту продукції, будівництва, використанні капіталовкладень і розподілі продукції промисловості й сільського господарства.
7. Зростали обсяги участі України в зовнішньоекономічних зв'язках Радянського Союзу.
8. Всі питання, що належали до компетенції республіки, погоджувалися з центром.

Зовнішньополітична "відлига"

1. Протягом 1955–1960 рр. Радянський Союз в односторонньому порядку двічі провів скорочення своїх величезних збройних сил.
2. Радянським Союзом було зроблено певні кроки щодо США, пом'якшився режим контактів, розпочався обмін туристами, творчими колективами.

3. Відбувалися взаємні візити на вищому рівні.

Влітку 1959 р. СРСР відвідав віце-президент США Річард Ніксон, а восени того ж року до США з візитом прибув М. С. Хрущов.

4. Активізувалися зв'язки СРСР з іншими державами.

Тільки в Україні побувало офіційних делегацій:
1954 р. — 69,
1956 р. — 145,
1958 р. — 305.

5. СРСР став більш відкритим для міжнародного туризму.

Тільки в Україні побувало туристів:
1953 р. — 805, 1955 р. — 1390, 1958 р. — 23 054 чоловік.

Міжнародна діяльність України

1. Україна почала проводити активнішу діяльність на міжнародній арені.
2. **У 1953 р.** УРСР була членом 14 міжнародних організацій, а наприкінці 1955 р. — вже 29.
3. **1954 р.** — УРСР стала членом постійної комісії ООН у питаннях науки, освіти і культури (ЮНЕСКО).
4. **1957 р.** — відкрито постійне представництво УРСР при ООН.
5. УРСР брала участь у роботі Міжнародного бюро освіти (МБО), наслідком чого стало рішення ЮНЕСКО про відзначення 150-річчя від дня народження Т. Г Шевченка.
6. **1957 р.** — Україну прийнято до Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ).
7. **До 1959 р.** УРСР підписала або приєдналася до 65 міжнародних договорів та інших актів.
8. Україна підтримувала тісне економічне співробітництво з країнами Ради економічної взаємодопомоги.
9. Надавала країнам Азії, Африки, Латинської Америки, що звільнилися з-під колоніального гніту, значну економічну підтримку.
10. За участю делегації УРСР в ЮНЕСКО було підготовлено рішення про:
- мирне використання ядерної енергії;
- заборону пропаганди війни засобами масової інформації;
- захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту;
- ліквідацію неписьменності тощо.

Висновки

1. У міжнародній діяльності України ігнорувалися інтереси українського народу.
2. Як і перше, українська дипломатія перебувала під контролем дипломатії СРСР, а міжнародна діяльність УРСР мала обмежений характер.
3. Фактично Україна залишалася на становищі колонії радянської імперії.
4. Українська делегація була ініціатором обговорення загальнолюдських гуманістичних принципів на засіданнях сесій Генеральної Асамблеї ООН про:
- цінність людської особистості;
- право народів на самовизначення;
- право вибору мови спілкування;
- надання незалежності колоніальним країнам і народам та ін.

Але всі ці принципи ігнорувалися, порушувалися в Україні.

Ставлення в суспільстві до діяльності М. С. Хрущова

Після 1960 р. сталася зміна курсу М. С. Хрущова.

У різних верствах населення виникало невдоволення діяльністю М. С. Хрущова.

1. Партійне керівництво:
- відчувало ностальгію за минулим;
- боялося скорочення партійного апарату;
- не бажало проведення лібералізації та деякої демократизації;
- намагалося зберегти своє панівне становище;
- побоювалося, що радянські люди, ознайомившись із західним рівнем життя, відвернуться від комуністичної доктрини;
- міцно трималося сталінської ідеології.

2. Інтелігенція була невдоволена:
- повільним проведенням демократичних перетворень у країні;
- створенням нового "культу особи";
- продовженням панування тоталітарної системи.

3. Робітники протестували проти:
- погіршення життя внаслідок грошової реформи 1961 р.;
- дефіциту промислових товарів;
- продовольчих труднощів унаслідок неврожаю 1963 р.;
- підвищення цін на м'ясо і масло (на 30%);
- замороження зарплати тощо.

4. Селянам не подобались:
- урізання присадибних ділянок;
- посилення адміністративного тиску на колгоспи;
- ліквідація "неперспективних сіл";
- скорочення мережі медичних закладів на селі;
- примусове зменшення поголів'я корів та іншої худоби у приватному секторі.

Робітничі виступи

1. **1953 р.** У м. Христинівка на Донеччині вибухнуло повстання будівельників, які споруджували комсомольські шахти.
2. Виступили робітники м. Прилуки Чернігівської області. Приводом для страйку робітників стало вбивство їхнього товариша у місцевому відділі міліції. Місцева та обласна влада намагалися заспокоїти робітників і фактично всі їхні вимоги було задоволено.
3. **Жовтень 1959 р.** Повстання робітників "Казахської Магнітки", яке було придушено.
4. **Червень 1962 р.** Страйки і масові демонстрації робітників у Новочеркаську, що були жорстоко придушені. Семитисячну демонстрацію робітників розстріляли війська.
5. **1963 р.** Заворушення і страйки робітників у Кривому Розі у зв'язку з підвищенням цін на продукти харчування. Перегодом відбулися страйки металургів і машинобудівників Дніпропетровська, Дніпродзержинська і Києва, портових робітників Одеси.

Про ці виступи не повідомлялось у пресі — зберігалось у суворій таємниці.

Висновки

Хрущовський період закінчився низкою провалів і крахом.

У зовнішній політиці:
- ситуація за кордоном значно погіршилася;
- низку провалів зумовили такі кризи:
  угорська (1956 р.),
  берлінська (1961 р.),
  карибська (1962 р.),
  розрив із Китаєм.
- особливо небезпечним стало загострення відносин між СРСР і США щодо кубинського питання у 1962 р.

М. С. Хрущову ставили у провину значні прорахунки в зовнішній політиці:
- порушення єдності соціалістичного табору через розкол із Китаєм і Румунією;
- ускладнення відносин між Сходом і Заходом унаслідок карибської кризи;
- невирішеність німецької проблеми;
- відсутність вагомих результатів політики СРСР щодо країн третього світу.

У внутрішній політиці:
- зберігалися тоталітарна система, комуністична ідеологія та монополія КПРС на політичну владу;
- безладдя як наслідок партійних експериментів;
- недостатньо продумані й непослідовні реорганізації;
- домінування вольових рішень;
- грубощі й нетактовність М. Хрущова;
- народи не отримали обіцяного комунізму;
- СРСР не було перетворено у цивілізовану країну.

Втрата авторитету М. С. Хрущова негативно позначилася на **політичному становищі України:**
- обмежувалися її права;
- фактично припинилася реабілітація жертв терору;
- критика злочинів Й. Сталіна поступово згасала;
- посилювалися ідеологічний контроль і нагляд;
- почався наступ на "шестидесятників".

Позиція вищого партійного керівництва України щодо усунення М. Хрущова від влади

1. На пленумі ЦК КПРС, який відбувся 14 жовтня 1964 р., внаслідок змови партійного апарату першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова було усунено від влади ("тихий переворот").
2. Це був перший випадок увільнення найвищої посадової особи в партії та державі з ініціативи близького оточення внаслідок його безтурботності й недалекоглядності.
3. Ініціаторами усунення М. Хрущова були секретарі ЦК КПРС Л. Брежнєв, О. Шелепін, М. Підгорний, голова КДБ В. Семичастний, голова президії Верховної ради РРФСР М. Ігнатов.
4. Першим секретарем ЦК КПРС обрали Л. Брежнєва, а уряд очолив О. Косигін.

5. Активну роль в організації та здійсненні змови проти М. Хрущова відіграли Л. Брежнєв, М. Підгорний, П. Шелест — усі висуванці М. С. Хрущова.
6. 15 жовтня 1964 р. в Києві відбулися збори партійного активу міста і області, на яких перший секретар ЦК КПУ П. Шелест підтримав критику "проявів волюнтаризму і суб'єктивізму" з боку М. С. Хрущова та рішення пленуму ЦК КПРС про увільнення його від обов'язків першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради міністрів СРСР.

Такі ж збори активів відбувалися по всій Україні, на яких схвалювалися рішення жовтневого пленуму ЦК КПРС.

Висновки

1. Усунення М. Хрущова від влади було відчутним ударом по реформаторській політиці.
2. Зупинити повністю цей процес, що його розпочав М. Хрущов, командно-адміністративна система не спромоглася.
3. Зміна найвищого керівництва КПРС означала й зміну політики держави.

Волюнтаризм — соціально-політична діяльність, яка нехтує об'єктивними законами історичного розвитку, керується суб'єктивними (власними) бажаннями і волею окремої людини та її довільними рішеннями.

Суб'єктивізм — оцінка і винесення рішень залежно від особистих симпатій чи антипатій.

Авторитаризм — влада, заснована на підпорядкуванні управління країною одній особі.

Децентралізація — розширення прав місцевих державних органів управління внаслідок передання їм деяких функцій центральних органів.

СТАН ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 50 — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 60-х рр.

Мета економічних реформ, проведених М. С. Хрущовим

1. Вивести промисловість і сільське господарство з кризи.
2. Розширити права республік.
3. Розширити права трудових колективів, зацікавити їх у результатах своєї праці.

4. Прискорити науково-технічний прогрес.
5. Послабити негативні наслідки командно-адміністративної системи.
6. Скоротити розрив в економічному розвитку від західних країн.
7. Повніше використовувати природні умови праці та ресурси.
8. Сприяти поліпшенню кооперації та поділу праці в рамках економічного регіону.

Реформи М. С. Хрущова

1. **Створено територіальні органи управління замість галузевих міністерств,** щоби наблизити управління до виробництва.

   Територія країни переділялася на економічні райони.

   Усі підприємства даного регіону становили один господарський комплекс.

   Управляти ним мала Рада народного господарства (раднаргосп).

   Місцеві раднаргоспи підпорядковувалися спеціально створеній Вищій раді народного господарства СРСР.

   На території СРСР було створено 105 таких районів, а в Україні — 11.

   Під контроль раднаргоспів було передано 10 тис. промислових підприємств.
2. **Ліквідовано низку міністерств.**
3. У міністерствах, відомствах та органах управління на місцях у 1955–1956 рр. було **ліквідовано 4867 структурних підрозділів, організацій та установ.**
4. **Скорочено адміністративно-управлінський апарат.** В Україні з 1957 р. по 1959 р. штати управлінського апарату скоротилися на 130 тис. осіб, що давало річну економію понад 1 млрд крб.
5. **Розширено склад і права місцевих органів влади.** В Україні кількість депутатів місцевих рад зросла з 322,6 тис. у 1950 р. до 381,5 тис. у 1959 р.
6. **Розширено компетенцію місцевих рад** у питаннях планування.
7. **Ліквідовано МТС** і продано техніку колгоспам.
8. **Здійснено поділ партійного апарату за виробничим принципом** (на промислові й сільські обкоми та райкоми).
9. У партії, згідно з положенням нового статуту, передбачалося оновлення на чверть складу ЦК і його президії

на кожних чергових виборах та обрання керівників парторганів лише на три строки поспіль, а секретарів первинних організацій — не більш як на два скликання.

Це викликало невдоволення партійних чиновників, а згодом і опозиційність політиці М. С. Хрущова.

Реформування в соціальній сфері

1. Скорочено робочий день і запроваджено п'ятиденний робочий тиждень.
2. Запроваджено щомісячне авансування колгоспників, ліквідовано натуроплату, списано заборгованість із податку і поставок за попередні роки.
3. В Україні в 1951–1958 рр. прибутки середнього робітника збільшилися на 230%.
4. Зросли грошові доходи жителів України. Сума вкладів в ощадних касах республіки зросла з 2,7 млрд крб у 1950 р. до 19,7 млрд крб у 1960 р.
5. Ліквідовано практику державних позик (1957 р.), які забирали 10% заробітків трудящих і примусово розповсюджувалися серед населення, будучи прихованою формою додаткового оподаткування населення.
6. Зроблено деякі послаблення в ціноутворенні й податковій політиці. Присадибні ділянки було звільнено від оподаткування.
7. Почалося масове житлове будівництво. Якщо у 1918–1940 рр. у республіці було введено в дію 78,5 тис. кв. м загальної площі, то в 1956–1960 рр. — 183 тис. кв. м. Одержали або збудували собі житло майже 18 млн осіб.
8. З'явилися нові магазини, їдальні, кафе, ресторани, урізноманітнювався асортимент промислових товарів.
9. У побут багатьох людей ввійшла нова техніка — телевізори, магнітофони, пральні машини тощо.
10. Селяни нарешті отримали паспорти.

Позитивні наслідки реформ

1. Реформи дали поштовх виходові країни з кризи.
2. Система раднаргоспів, хоча й була недосконалою, дала позитивні наслідки. Підприємства почали працювати в інтересах тих територій, де були розташовані, між ними налагоджувалися взаємовигідні зв'язки.
3. Раціональність, економність, ефективність нової системи державного управління.

4. Різке піднесення сільськогосподарського виробництва в середині 50-х рр.
5. Відбулася децентралізація управління народним господарством, було надано обмежену господарську самостійність регіонам.
6. Нова система управління (раднаргоспи) створювала умови для введення господарського розрахунку.
7. Оперативніше і повніше використовувалися природні ресурси і кадри.
8. Поліпшилися кооперація та поділ праці в рамках економічного регіону.
9. Відбулася деяка демократизація управління:
   - було розширено господарчі права союзних республік;
   - управлінські структури наближено до виробництва;
   - скорочено управлінський апарат.
10. Україна почала проводити більш незалежну економічну політику.
11. Поліпшилися умови праці трудящих.
12. Зросли доходи населення, підвищився рівень життя.
13. Почалося значне житлове будівництво.

Негативні тенденції реформування

1. Збережено монополію компартії на політичну владу.
2. Реформи обмежилися реорганізацією управління.
3. Реформування суспільства відбувалося непослідовно, хвилеподібно, а інколи навіть авантюрно.
4. Реформи мали командно-адміністративний характер і не змінювали тоталітарну систему.
5. Фактично зберігалося централізоване управління.
6. У діяльність республіканських органів управління і надалі втручалися центральні органи влади та управління.
7. Не лише існувала, а й набула поширення практика "спускання згори" різних рішень і рекомендацій, часто необґрунтованих, навіть свавільних, які підривали виробництво.
8. Підприємства, як і перше, не мали господарської самостійності, не могли самі планувати виробництво й витрачати державні кошти.
9. Послабли господарські зв'язки між різними регіонами країни.
10. Тривало побільшення колгоспів. Воно супроводжувалося оголошенням безлічі дрібних сіл і хуторів "неперспек-

тивними", а тому скорочувалося фінансування на їх економічний, соціальний та культурний розвиток.
11. На багатьох керівних посадах перебували практики без відповідної освіти й кваліфікації.
12. Недостатній рівень підготовки кадрів для різних галузей народного господарства.
13. Легка і харчова промисловість, як і перше, істотно відставала від важкої. Постійно зберігався дефіцит необхідних товарів.
14. Продуктивність праці значно відставала від розвинених капіталістичних країн.
15. Темпи житлового будівництва не встигали за швидким приростом міського населення.
16. Наприкінці 50-х рр. підвищувалися ціни, заморожувалася заробітна платня.
17. Життєвий рівень робітників і основної маси службовців залишався низьким.
18. Не відбулося помітних зрушень у якості продукції.
19. Неякісним залишалось медичне обслуговування, відставав рівень народної освіти, хоча кількість шкіл, технікумів, вишів за цей час збільшилася.
20. Влада ігнорувала загрозу природних катастроф. Наслідком цього стало, наприклад, виверження селевих потоків із Бабиного Яру **13 березня 1961 р.** Через безвідповідальність керівництва Києва і республіки загинули тисячі людей.

Висновки
1. Реформи управління мали половинчастий характер.
2. Не було зламано командно-адміністративну систему, не скасовано централізацію.
3. Як і перше, тривала гонитва за валовими показниками.
4. Економіка розвивалася екстенсивно, що вимагало залучення до виробництва додаткових робочих рук.
5. Постійні процеси оновлення суспільного життя визначалися боротьбою демократичних і консервативних тенденцій.
6. Не було завершено процес десталінізації та реабілітації невинно репресованих.
7. Здійснювалися нескінченні реорганізації, були характерними особисті прорахунки в питаннях внутрішньої та зовнішньої політики М. С. Хрущова, його грубощі й нетактовність.

8. Помітної демократизації політичного життя в Україні не сталося.
9. Реальні права залишались у представників партійно-державного апарату, які сприймали лише ті зміни, що не загрожували їхній необмеженій владі.

XXI з'їзд КПРС (позачерговий)
1959 р.

1. Було схвалено семирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1959–1965 рр., складений з урахуванням нової системи управління промисловістю.
2. Значна увага в семирічному плані відводилася піднесенню і дальшому розвиткові оборонної промисловості.
3. Було поставлено завдання підготувати нову "Програму КПРС".

Розвиток промисловості України наприкінці 50 — у першій половині 60-х рр.

(за роки семирічки)

1. У зв'язку з розгортанням науково-технічної революції, ставилося питання модернізації, структурної перебудови промисловості УРСР.
2. У машинобудуванні основна увага зосереджувалася на розробленні та впровадженні нових зразків техніки, здійсненні комплексної механізації та автоматизації виробництва.
3. Підприємства машинобудування розпочали випуск кукурудзозбиральних комбайнів, нових типів металорізальних верстатів.
4. Металурги України освоїли витоп високоякісної сталі, яка відповідала світовим вимогам.
5. Проводилося значне будівництво підприємств машинобудівної галузі, особливо на півдні України:
   - **у Дніпропетровську** було споруджено заводи важких пресів та бурякозбиральних комбайнів,
   - **у Кременчуці** — завод вантажних автомобілів,
   - **у Херсоні** — завод сільськогосподарських машин.
6. **На початку 60-х рр.** питома вага машинобудування в загальному обсязі промислового виробництва зросла на 25%.
7. У республіці виникла нова галузь промисловості — легкове автомобілебудування (Запоріжжя).

8. У 1965 р. республіка витопила:
   32,5 млн тонн чавуну,
   37 млн тонн сталі,
   30,5 млн тонн прокату,
   всього на 70% більше, ніж у 1959 р.
9. Зміцніла паливна база республіки:
   видобуток вугілля зріс із 164,5 млн тонн до 194 млн тонн,
   нафти — у 4,6 разу,
   газу — з 9,5 до 39 млрд куб. м.
10. З'явилася нова галузь — трубопровідне транспортування нафти.

У 1962 р. в Україні було введено в експлуатацію першу чергу магістрального нафтопроводу "Дружба", яким через українські землі нафта постачалася Польщі, Німеччині, Чехо-Словаччині, Угорщині.

11. У галузі енергетики головна увага зверталася на спорудження та експлуатацію Дніпровського каскаду гідроелектростанцій. Споруджувалися Кременчуцька, Дніпродзержинська та інші ГЕС.
12. Виробництво електроенергії в республіці збільшилося з 44 млрд кВт/год 1958 р. до 94 млрд кВт/год 1965 р.
13. За семирічку (1959–1965 рр.) на території України було збудовано й реконструйовано 700 підприємств легкої та харчової промисловості. Розпочався випуск найбільших сухопутних кораблів, риболовецьких траулерів у Миколаєві.
14. Значний крок було здійснено в галузі авіабудування.
15. Налагоджено випуск нових типів пасажирських і транспортних літаків високого класу. З 1960 р. розпочалося виробництво реактивних повітряних лайнерів Ту-124.
16. Усього за 1959–1965 рр. в республіці розпочалося серійне виробництво 5,2 тис. нових зразків машин, приладів та обладнання.
17. Значно зросла продуктивність праці, підвищилася рентабельність підприємств.

Хиби

1. Машинобудування, особливо сільськогосподарське, відставало від досягнень світової практики.
2. Низькою була якість виробів машинобудування, занадто великою їхня металомісткість.
3. Переважав випуск низькоякісних металів.

4. На реконструкцію вже існуючих виробництв металургійної, гірничорудної та хімічної промисловості зверталося мало уваги, обладнання в них було застарілим та екологічно шкідливим.
5. Нафти і газу для задоволення потреб України не вистачало.
6. Негативним наслідком спорудження гідроелектростанцій на Дніпрі було створення штучних "морів", які завдали величезної шкоди сільському господарству і природі України.
7. На початку 60-х рр. розвиток легкої та харчової промисловості уповільнився, бракувало товарів народного споживання.

XXII з'їзд КПРС
(жовтень 1961 р.)

1. Було прийнято третю програму партії, яка проголошувала можливість побудови комунізму за 20 років, тобто у 1980 р.
2. Проголошувався "найважливіший" принцип КПРС — "Все в ім'я людини, все для блага людини".
3. З'їзд підтвердив курс на відновлення законності й розширення соціалістичної демократії.
4. Прозвучала гостра критика "культу особи Й. Сталіна" та його активних помічників. Було сказано про ганебну діяльність Л. Кагановича в Україні, а час його секретарювання названо "чорними днями" для республіки.
5. З'їзд визнав за недоцільне подальше збереження в мавзолеї саркофага з тілом Й. Сталіна з огляду на його великі зловживання владою, масові репресії проти чесних людей.
   (Й. Сталіна було поховано біля Кремлівської стіни).

Висновки

1. Проголошений принцип "Все в ім'я людини, все для блага людини" не мав ані економічного, ані соціально-політичного обрунтування, був суто популістським.
2. Було запропоновано чергову утопію, яку належало негайно втілювати в життя.
3. Фантастичними були наміряння і сподівання:

- збільшити виробництво продукції промисловості за 20 років у 6 разів і залишити далеко позаду нинішній загальний обсяг промислового виробництва США;

- що зростання продукції сільського господарства випереджатиме зростаючий попит на неї;
- що СРСР у першому десятиріччі пережене США за виробництвом основних сільськогосподарських продуктів на душу населення.

Становище у сільському господарстві

У період правління М. С. Хрущова у сільському господарстві спершу відбулося різке піднесення, а потім почався помітний спад.

У вересні 1953 р пленум ЦК КПРС прийняв постанову "Про заходи подальшого розвитку сільського господарства СРСР".

На цьому пленумі було дано оцінку тяжкого становища в сільському господарстві. Одначе вихід із цієї ситуації вбачався в удосконаленні існуючої колгоспної системи.

Почалося реформування в сільському господарстві.

Про важливість вирішення питання розвитку сільського господарства свідчить те, що з 1953 р. по 1964 р. відбулося 11 пленумів ЦК КПРС і 14 пленумів ЦК КП України з питань розвитку сільського господарства.

Причини піднесення сільськогосподарського виробництва

1. Зміцніла матеріально-технічна база колгоспів.

   За період 1951–1960 рр. капіталовкладення держави у сільське господарство республіки зросли в 6 разів проти четвертої п'ятирічки.
2. Посилилася матеріальна зацікавленість колгоспників у суспільному виробництві.

   Протягом 1952–1958 рр. закупівельні ціни на зерно збільшились у 7, на картоплю — у 8 разів, на продукти тваринництва — у 5,5 рази.
3. Було здійснено перехід від жорсткого планування до поєднання централізованого планування з господарською самостійністю колгоспів і радгоспів. Вони отримали право самостійно визначати розміри посівних площ, кількість худоби тощо.
4. На село прибуло 40 тис. спеціалістів.
5. Поліпшився якісний склад керівників сільськогосподарського виробництва.

   Якщо в 1953 р. лише 20% голів колгоспів України мали вищу й середню освіту, то в 1960 р. — 65,5%.

6. З 1956 р. вводилося щомісячне чи щоквартальне фінансування колгоспників.
7. Ліквідовано деякі податки на селянські господарства.

   Загальну суму податків було зменшено у 2,5 рази, а заборгованість за попередні роки списано.
8. У 1957 р. для забезпечення МТС тракторами та іншими машинами було виділено у 2,4 рази більше коштів, ніж у 1951 р.
9. Підвищилися продуктивність праці та врожайність.
10. За 1954–1958 рр. продукція сільського господарства проти четвертої п'ятирічки зросла:
    валова продукція — на 35,5%,
    валовий збір зерна — на 20%,
    валовий збір цукрових буряків — у 2 рази,
    виробництво молока — в 3 рази.

Аграрна політика наприкінці 50 — у першій половині 60-х рр.

З 1958 р. почався спад сільськогосподарського виробництва.

Причини різкого спаду сільськогосподарського виробництва

1. Якщо з 1950 р. по 1958 р. обсяг валової продукції сільського господарства України зріс на 65%, то з 1958 р. по 1964 р. — лише на 3%.

   Посилення командно-адміністративного тиску на колгоспи.
2. Проведення політики екстенсивного розвитку сільського господарства.

   Більший ефект мало б вкладення коштів в інтенсивний розвиток сільського господарства України (в покращення техніки й технології виробництва, родючості земель та матеріальної зацікавленості колгоспників у результатах їхньої праці).
3. Непродумані рішення.

   Наприклад, примусові викупи колгоспами техніки МТС внаслідок ліквідації МТС у **1958 р.** Колгоспи України були змушені придбати понад 100 тис. тракторів, 43 тис. комбайнів та іншу техніку на 4,2 млрд крб.
4. Непослідовність проведення реформ у сільському господарстві.
5. Селянство, як і перше, не було зацікавлене працювати в колгоспах.
6. Держава і надалі розпоряджалася результатами праці колгоспників.
7. Хрущовські програми реформування сільського господарства призвели до значних втрат.

Програма освоєння цілини

У лютому — березні 1954 р. відбувся пленум ЦК КПРС про освоєння цілинних і перелогових земель Сибіру та Казахстану. Намічалося освоїти 13 млн га земель (згодом цю цифру збільшили до 28–30 млн га).

Велику частку людських і матеріальних ресурсів давала Україна, що значно послабило її сільське господарство.

До Казахстану і на Алтай виїхало з України 100 тис. осіб, переважно молоді. Туди направлялася техніка. Лише 1955 р. з України було відправлено 11,4 тис. тракторів, 8,5 тис. комбайнів.

Програма розширення посівних площ кукурудзи

У червні 1954 р. відбувся пленум ЦК КПРС, на якому М. С. Хрущов звернувся до працівників сільського господарства СРСР із закликом розширювати площі посівів кукурудзи. М. Хрущов вбачав у цьому головний чинник, що допоможе вирішити продовольчу проблему.

1953 р. — посіви кукурудзи займали в Україні 2,2 млн га,
1955 р. — 5 млн га,
1961 р. — 20% посівної площі.

Врожайність кукурудзи фактично не збільшилася, бажаного ефекту не було досягнуто.

Програма наздогнати і перегнати США за виробництвом м'яса, масла і молока була черговою утопією.

На початку 60-х рр. через нестачу кормів зменшилося поголів'я великої рогатої худоби — з 20,5 млн до 19,8 млн,
овець і кіз — з 10,7 до 9,2 млн голів,
свиней — з 21,6 до 12,3 млн голів.

Ці програми призвели до:

- втрати ритмічного розвитку економіки України;
- нераціонального використання матеріальних і людських ресурсів;
- екстенсивних форм господарювання, а не інтенсивних;
- погіршення продовольчої ситуації в Україні;
- зниження життєвого рівня працівників сільського господарства;
- зниження життєвого рівня всього населення України.

Висновок

Більший ефект мало б вкладення коштів у покращення техніки й технології виробництва, родючості земель та матеріальної зацікавленості колгоспників у результатах своєї праці, що сприяло б інтенсивному розвиткові сільського господарства України.

Микита Хрущов
(1894–1971)

М. С. Хрущов — державний і партійний діяч, помітна постать в історії радянського суспільства, реформатор, невтомний організатор, а водночас суперечливий і непередбачуваний у своїх діях і вчинках. Він послідовно стояв на позиціях марксизму-ленінізму, вірив у переваги існуючої системи, був вихованцем партії більшовиків та сталінської епохи, займав важливі партійні та державні посади в епоху сталінізму та був причетним до багатьох зловживань тієї епохи.

Утім, він увійшов в історію як людина, що прагнула змін, відмежувалася від політики репресій і завдала відчутного удару сталінізму. Йому були притаманні такі риси характеру: працьовитість і відповідальність за доручену справу, енергійність і невтомність, запальність і гарячковість. Він був діловою людиною, прихильником неординарних рішень, противником застарілих форм керівництва. Він зумів здійснити сміливий прогресивний переворот у державі.

На XX з'їзді КПРС М. С. Хрущов виявив велику мужність, принциповість і всупереч багатьом партійним діячам наважився на викриття зловживань і злодіянь Й. Сталіна, навівши у своїй доповіді "Про культ особи та його наслідки" численні факти злочинів і зловживань, що започаткувало оновлення радянського суспільства. Завдяки М. Хрущову почалася реабілітація безвинно засуджених. З концтаборів було звільнено тисячі й тисячі репресованих з України, які вижили за тих тяжких і страхітливих умов, повернено їм чесні імена.

Велика роль постаті М. С. Хрущова в докорінній зміні внутрішньої та зовнішньої політики. Він "прочинив вікно до миру". Було зроблено чимало спроб здійснення реформ у багатьох сферах життя, особливо щодо оновлення демократичних форм керівництва. Відбулися децентралізація управління народним господарством та його демократизація, було надано обмежену господарську самостійність регіонам, розширено господарчі права союзних республік, управлінські структури наближено до виробництва, скорочено управлінський апарат.

Але реформування суспільства відбувалося непослідовно, поспішно, безсистемно, а інколи зовсім безглуздо і авантюрно. Хрущов хотів лише підправити існуючу систему, вдосконалити її, підібрати кращі кадри. Реформи управління мали половинчастий характер. Не було зламано

командно-адміністративну систему, не скасовано централізацію, не завершено процесу десталінізації. Зміни в суспільно-політичному житті відбувалися повільно, складно і суперечливо. Розпочаті реформи не підкріплювалися демократичними перетвореннями, а це зводило нанівець усі прогресивні починання, які не були доведені до логічного завершення.

Він щиро, хоч і не завжди ефективно і вміло, прагнув внести зміни в застарілий політичний і економічний механізм, побороти партійну, державну і господарську бюрократію, централізацію управління, встановити контакти з іншими країнами.

М. С. Хрущов багато їздив по країні, мав зустрічі з простими трудівниками. З його ініціативи в країні розгорнулося велике промислове й житлове будівництво.

Але, будучи представником адміністративно-командної системи, він далеко не відійшов від неї. Згодом М. Хрущов, багато зробивши для подолання культу особи Й. Сталіна, поступово й сам опинився в полоні власного культу, прибравши всю повноту влади в СРСР до своїх рук, відійшов від дальшої демократизації суспільства, сприймав вихваляння свого ім'я як належне. У своїй роботі М. С. Хрущов часто використовував старі методи. Так, починаючи з 1957 р. проводилася посилена антирелігійна агітація, закривалися, а часто й нищилися храми. У Києві навіть відбулася демонстрація вірних проти такої політики властей, особливо люди протестували проти закриття Андріївської церкви.

Все ж таки заслугою М. Хрущова є те, що він здійснив поворот, який унеможливлював повернення до сталінізму в його колишніх формах.

Йому були властиві безпечність, самовпевненість, суб'єктивізм і волюнтаризм у винесенні рішень, нерозуміння свого оточення і реальної обстановки, яка склалася, що привело його до краху. Часто перебільшував свої можливості, втручався у вирішення питань, які вимагали професійної компетентності. Був непохитним у своїй праці, нетерпимим до чужих думок і суджень.

М. С. Хрущов народився 17 квітня 1894 р. в с. Калинівка (тепер Курська область Російської Федерації).

Член КПРС з 1918 р.

Під час громадянської війни М. Хрущов воював червоноармійцем, був обраний керівником партійного осередку,

згодом — комісаром батальйону, а також інструктором політвідділу 9-ї кубанської армії. На всіх посадах проявляв організаторські здібності.

Після закінчення громадянської війни навчався на робітфаці при Юзівському гірничому технікумі, у Промисловій академії в Москві, затим перебував на партійній роботі.

1931 р. — М. Хрущова обрано першим секретарем Бауманського райкому партії в Москві.

1932 р. — М. Хрущов обіймав посаду другого секретаря Московського горкому ВКП(б).

У 1934 р. на XVII з'їзді ВКП(б) М. Хрущова було обрано членом ЦК партії, а в січні 1938 р. — кандидатом у члени політбюро ЦК.

З 1938 р. по 1949 р. перебував на партійній роботі в Україні, одночасно у 1944–1947 рр. — голова Раднаркому (з 1946 р. — Ради міністрів) України.

У 1949 р. повернувся до Москви на посаду секретаря ЦК ВКП(б) і першого секретаря Московського обкому партії.

У березні 1953 р. М. Хрущова обрали секретарем, у вересні — першим секретарем ЦК КПРС, одночасно в 1958–1964 рр. — головою Ради міністрів СРСР.

Від кінця 50-х рр. відновив практику одноособового керівництва, перестав рахуватися навіть із членами президії ЦК КПРС.

У жовтні 1964 р. пленум ЦК КПРС увільнив його від усіх посад. 11 вересня 1971 р. помер у Москві. Похований на Новодівичому кладовищі.

Пам'ятник на могилі М. С. Хрущова створив знаменитий скульптор Ернст Неізвестний, який використав для цього мармур двох кольорів — чорний та білий.

На могилі велично підноситься чорно-біле погруддя, що символізує дві протилежні тенденції його діяльності — боротьбу зі сталінізмом і утвердження власного авторитаризму, реформи та невпевненість і непослідовність у їх проведенні.

Олексій Кириченко

У 1953 р. був обраний першим секретарем ЦК КП України. Він був першим українцем, який обійняв таку високу посаду.

Сталінець, був відданим М. С. Хрущову ще з 30-х рр.

На посаді першого секретаря ЦК КП України його вважали жорстким, зухвалим, некомпетентним і непослідо-

вним. Самостійної політики не проводив, а був слухняним виконавцем рішень ЦК КПРС.

В Україні було припинено компанію проти націоналізму, але він був противником звільнення із сталінських концтаборів. Навіть у 1954 р. в Україні практикувалися за рішенням судів розстріли членів ОУН — УПА.

Через те, що на червневому пленумі ЦК КПУ 1953 р. з посади першого секретаря було увільнено Л. Мельникова за помилки в доборі кадрів, за небажання висувати кадри з місцевого населення, О. Кириченко почав здійснювати кампанію висунення на керівні посади українців.

У 1954 р. в ЦК КПУ українців було 72%,
у Верховній раді УРСР — 75%,
директорів великих підприємств — 51%.

У 1957 р. серед членів КП України українців було 58%.

У 1957 р. під час спроби групи з вищого керівництва партії та держави усунути від влади М. С. Хрущова О. Кириченко був серед тих, хто підтримав М. Хрущова.

У 1957 р. О. Кириченка було переведено на роботу в Москву на посаду секретаря ЦК КПРС. У Москві О. Кириченко потрапив в атмосферу інтриг і довго протриматися при владі не зміг. У 1960 р. був звільнений з посади секретаря ЦК і призначений першим секретарем ростовського обкому партії.

Микола Підгорний
(1903–1983)

Микола Підгорний — вихованець сталінської епохи, пересічний, але хитрий апаратник "з розвинутим інстинктом політичного виживання", який пройшов своє становлення в умовах командно-адміністративної системи, цілеспрямований у досягненні мети.

Це були "виконавці", які не звикли до самостійних рішень і перебирання відповідальності. Для них подвійна мораль була насправді мораллю життя, розходження між словом і ділом — неодмінною умовою існування. Сталінська система не потребувала особистостей.

М. Підгорний доступився до влади завдяки кампанії "залучення до керівництва інженерних кадрів, які знають господарство".

З 1957 р. по 1963 р. був першим секретарем ЦК компартії України.

За його керівництва адміністративно-командна система управління залишалася незмінною, був вірнопідданий Москві. Без найменших вагань підтримував політичну лінію центру і його практичну діяльність, наполегливо виконував постанови і заклики, які надходили з центру, без своєї думки та власної ініціативи, творчості. Практикував нав'язування необґрунтованих зобов'язань, обмежував присадибні ділянки колгоспників, посилював адміністративний тиск на колгоспи і радгоспи.

Він робив ставку на партійний і державний апарат, господарські кадри, а не на економічну доцільність.

Народився М. Підгорний в м. Карлівка Полтавської області. Трудову діяльність розпочав у 1918 р., коли, як згадував потім, "був змушений у зв'язку з тяжким матеріальним становищем залишити школу і почати працювати у головних механічних майстернях спершу учнем, а потім підручним слюсаря". Був одним з ініціаторів створення місцевої комсомольської організації, а з 1921 р. — членом і секретарем райкому комсомолу. Потім учився: з 1923 р. по 1926 р. на робітничому факультеті Київського політехнічного інституту, а з 1926 р. по 1931 р. — у Київському технологічному інституті харчової промисловості. Член КПРС із 1930 р. Працював за фахом на підприємствах цукрової промисловості Житомирської, Вінницької та Київської областей.

У 1937–1939 рр. М. Підгорний перебував на посаді заступника головного інженера Вінницького, а потім Кам'янець-Подільського цукротрестів. З лютого 1939 р. — заступник наркома харчової промисловості УРСР, а з квітня 1940 р. — заступник народного комісара харчової промисловості СРСР із кадрових питань.

З листопада 1942 р. до травня 1944 р. працював директором Московського технічного інституту харчової промисловості.

На Україну М. Підгорний повернувся на посаду заступника наркома харчової промисловості УРСР. Із серпня 1953 р. — другий секретар ЦК компартії України, а з грудня 1957 р. очолив республіканську партійну організацію.

М. Підгорний здійснював численні кадрові переміщення. Стиль його роботи — це мобілізаційні заходи на виконання рішень партії та уряду, організація широкомасштабних кампаній із приймання зобов'язань на різних рівнях, на виконання настанов московського партійного керівництва та особисто М. С. Хрущова. Дуже ретельно виконував

вказівки М. Хрущова щодо посівів кукурудзи, яку вирощували на більшості чорноземів України, мало дбаючи про добрива, підбір сортового насіння тощо. Такі ж кампанії організовувалися в республіці з реорганізації управління, "наздогнати і перегнати США" та ін.

Весь час М. Підгорний підкреслював свою відданість М. Хрущову. Але подейкували, що він відіграв вирішальну роль в усуненні М. Хрущова та обранні на посаду першого секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва.

У грудні 1963 р. М. Підгорного обрали секретарем ЦК КПРС, а в грудні 1965 р. — головою президії Верховної ради СРСР.

На цій посаді він працював до виходу на пенсію в 1977 р.

КУЛЬТУРА І ДУХОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ (наприкінці 50 — на початку 60-х рр.)

Зміни в духовному житті України

1. Послабилася цензура.
2. Поменшав притаманний сталінському режимові всеохопний страх.
3. Зростала політична й національна самосвідомість молоді.
4. Пом'якшився ідеологічний контроль громадян з боку держави.
5. Послабилася жорстка регламентація духовного життя.
6. Дещо послабилася політика самоізоляції (заохочувалися культурні зв'язки в межах СРСР і з країнами Заходу).
7. З'явився інтерес до західної культури.

Зміни в культурному житті

1. Різко зазвучала критика русифікаторської політики та ідеологічного контролю Москви.
2. Почалася нова хвиля "українізації".
3. Відроджувалася українська мова.
4. Уможливилося відтворення історії українського народу, його самобутності.
5. Зростав престиж української культури.
6. Відбувалося піднесення української науки.

7. Відроджувалася популярність українського театру.
8. З'явилася плеяда "шестидесятників", які своїми творами виступали за людську гідність, проти тоталітаризму і висловлювали надії на здобуття українцями свободи вільного духовного розвитку.
9. Українській культурі було повернуто імена незаслужено забутих чи несправедливо репресованих (О. Олеся, М. Вороного та багатьох інших).

Реформи в культурній сфері

У процесі десталінізації, лібералізації та демократизації суспільного життя було проведено реформи у культурній сфері.

1. Ліквідовано Міністерство вищої освіти СРСР і створено відповідне міністерство УРСР.
2. Засновано Академію будівництва та архітектури УРСР.
3. Створено Українську сільськогосподарську академію (1956 р).
4. Засновано Спілку журналістів України (1957 р.).
5. Засновано Спілку працівників кінематографії України (1958 р.).
6. У 1962 р. започатковано щорічну Шевченківську премію за кращі досягнення в царині літератури, журналістики, мистецтва та архітектури.

Розпочато видання

1. Українського історичного журналу.
2. Першої "Української радянської енциклопедії".
3. Журналу "Народна творчість та етнографія" (з 1957 р.).
4. Перевидано Словник української мови Б. Грінченка.
5. Почалася підготовка багатотомної історії України та історії міст і сіл республіки.
6. Вийшли друком двотомні "Історія Української РСР" та "Історія української літератури".
7. З'явилися нові періодичні видання: журнал "Прапор" (1956 р.), "Радянське літературознавство" (1957 р.).
8. З'явилися нові наукові журнали — "Економіка Радянської України" та "Радянське право".

Освіта

1. **У грудні 1958 р.** було прийнято закон **"Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР"**.
2. **У квітні 1959 р.** відповідний закон було прийнято в Україні. Ним передбачалися:
   - структурна перебудова загальноосвітньої школи;
   - впровадження обов'язкової восьмирічної освіти;
   - перетворення 10-річних шкіл на 11-річні;
   - створення матеріальної бази для оволодіння учнями шкіл однією з масових професій;
   - зміна мовного режиму в школі;
   - як стратегічний напрямок роботи у школі — політехнізація, зміцнення зв'язку школи з життям. З цією метою у школах вводилося виробниче навчання, частина занять проводилася на підприємствах, у колгоспах і радгоспах.
3. У другій половині 50-х рр. почалась організація шкіл нового типу, шкіл-інтернатів. У середині 60-х рр. у республіці було 533 школи-інтернати і понад 200 тис. учнів.
4. **У 1956 р.** було скасовано плату за навчання у старших класах середніх шкіл, а також у середніх і вищих навчальних закладах.
5. Набув поширення досвід створення учнівських виробничих бригад різного профілю.
6. З метою подолання нестачі кваліфікованих учителів розширилася мережа заочної освіти.
7. У педагогічних інститутах було організовано підготування вчителів виробничого навчання.
8. У першій половині 60-х рр. загальна кількість професійно-технічних училищ, порівняно з попередніми роками, зросла майже в 1,5 рази, а сільських — у більш як 2 рази.
9. У системі профтехосвіти в середньому за рік готувалося 270–290 тис. висококваліфікованих спеціалістів масових робітничих і механізаторських професій.
10. Особливо активно велося підготування спеціалістів для таких галузей, як будівництво, хімічна промисловість, машинобудування, транспорт.
11. Зросла кількість спеціалістів із вищою освітою. У 1958 р. в 140 вишах республіки навчалося понад 380 тис. студентів.
12. У 60-х рр. виші й технікуми розгорнули підготування фахівців нових спеціальностей, зокрема в галузі виробництва та експлуатації автоматичних і телемеханічних пристроїв, обчислювальних машин тощо.

13. У 1963 р. на 10 тис. душ населення України припадало 129 студентів. Але українців, частка яких становила 75% населення республіки, серед студентів України було лише 60%. Це — наслідки русифікації вищої школи.

Хиби

1. Реформа школи передбачала не стільки творчі, демократичні методи її здійснення, скільки командно-адміністративні, а тому політехнізація навчального процесу відбувалася повільними темпами.
2. Невирішеною проблемою залишалися основні принципи виховного процесу. Школа, як і перше, дотримувалася принципу виховання молодого ростучого покоління через колектив, а тому ігнорувалася особистість кожної дитини.
3. Недостатнім був індивідуальний підхід до виховання учнів, що його обстоювали В. Сухомлинський та інші педагоги.
4. Не бралися до уваги зацікавлення кожного школяра, його здібності й нахили, не виховувалась особистість.
5. Панівною ідеологією залишався марксизм-ленінізм. Будь-які відхилення від офіційної ідеології в освіті, як і доти, переслідувалися партійно-державними органами.
6. Зберігався залишковий принцип фінансування освіти. Характерною була хронічна нестача коштів, матеріально-технічних засобів.
7. Не вистачало кваліфікованих вчителів.
8. Нехтувалося питання активізації навчального процесу через ознайомлення учнів із величезним книжковим фондом України.
9. Закон про зв'язок школи з життям під виглядом демократизації значно ослабив позиції української мови в Україні.
10. Батькам було надано право вирішувати, якою мовою вестиметься навчання у конкретній школі. На практиці це питання вирішувалося місцевими партійними керівниками за вказівками з Москви.
11. Посилився процес русифікації народної освіти в Україні. У 60-х рр. в обласних центрах і в Києві кількість українських шкіл становила 28%, російських — 72%, в інших містах відповідно — 16% і 84%.
12. Звужувалася сфера використання української мови.
13. Впав тираж українських книжок із 80% 1950 р. до 66% 1963 р. Зменшилася кількість газет і журналів, що видавались українською мовою.

Наука

1. Головним науковим закладом України була **Академія наук УРСР**. До її складу наприкінці 50-х рр. входило 36 науково-дослідних інститутів і 19 інших наукових установ.
2. Академію наук України з 1946 р. по 1962 р. очолював знаний біохімік О. Палладін. Він став засновником української школи біохіміків.
3. Чисельність учених у 1958–1965 рр. зросла з 37 тис. до 94 тис.
4. В Україні проводилися дослідження з ряду визначальних напрямів науково-технічного прогресу. Ряд відкриттів зробили вчені республіки в галузі фізики, зокрема ядерної.
5. **У 1964 р.** в Харківському фізико-технічному інституті АН УРСР побудовано найбільший на той час у світі прискорювач електронів.
6. Розширилися дослідження у сфері фізики твердого тіла, біофізики, астрофізики, матеріалознавства тощо.
7. **Наприкінці 50-х рр.** академік М. Боголюбов розробив нові методи квантової теорії та статистичної фізики. Це дозволило обрунтувати теорію надтекучості та надпровідності.
8. Україна була одним із центрів розвитку кібернетики. У **1957 р.** створено **обчислювальний центр АН УРСР** (згодом — Інститут кібернетики). Першим та беззмінним директором інституту з 1962 р. упродовж 20 років був академік АН УРСР, академік АН СРСР В. Глушков. У 1964 р. В. Глушкова було удостоєно Ленінської премії за цикл праць із теорії цифрових автоматів.
9. Українські науковці та інженери спроектували і збудували першу у світі керуючу машину широкого профілю "Дніпро" (1961 р.), машини "Промінь" (1962 р.), "Мир" (1964 р.), цифрову обчислювальну машину "Київ" (1964 р.).
10. Розвивалися теоретичні й практичні напрями математики, хімії, металургії, біології, сільськогосподарської науки.
11. Проводилися дослідження в галузі електрозварювання під керівництвом академіка Б. Патона (директора Інституту електрозварювання АН УРСР).
12. Багато було зроблено для розвитку ракетної техніки, космонавтики, використання атомної енергії в мирних цілях. Українські вчені безпосередньо причетні до запуску штучного супутника Землі у **жовтні 1957 р.**, до польоту в космос першої людини — Ю. Гагаріна.

13. **Влітку 1962 р.** здійснив політ на кораблі "Восток — 3" перший українець-космонавт П. Попович (народився на Київщині).
14. Вчені Інституту проблем матеріалознавства АН УРСР створили чимало матеріалів із наперед заданими властивостями.
15. **У другій половині 50-х рр.** розпочав свою діяльність відомий вчений-хірург М. Амосов. Почалися теоретичні розроблення і впровадження у практику методів хірургічного лікування пороку серця, а згодом і захворювань легень.
16. **У 1961 р.** в Україні було створено перші штучні алмази.
17. Після XX з'їзду КПРС позитивні зміни сталися в царині суспільних наук. Відкрився, хоч і ненадовго, доступ до нових архівних матеріалів.
18. Нові імена, ідеї з'явилися в гуманітарних науках: історії, археології, філософії, мистецтвознавстві, літературознавстві.

Хиби

1. Суспільні науки і далі перебували під особливим контролем цензури.
2. Суспільні науки, як і перше, коментували та обрунтовували положення партійних документів, виступи керівників партії та уряду. А це призвело до процвітання підлабузництва, догматизму і схоластики в діяльності суспільствознавців.
3. Будь-які спроби творчості у підходах до проблем суспільствознавства проголошувалися "ідейно ворожими". За це науковців звільняли з роботи. Чимало молодих учених було вигнано з Інституту літератури АН УРСР.
4. Попри деякі успіхи в царині фундаментальних досліджень, Україна залишалася науковою периферією СРСР. Традиційним стало переміщення талановитих учених до Москви.
5. Кількість науковців на 10 тис. населення України 1963 р. становила лише 16, тоді як у Росії — 33.
6. Керівництво Академії наук УРСР не виступало проти згубної політики меліорації земель, створення штучних водосховищ.
7. Грошей на наукові дослідження виділялося недостатньо.

Політика властей щодо релігії та церкви

1. **Осінь 1954 р.** — постанова ЦК КПРС "Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення".
2. **У 1956 р.** розпочалося повернення репресованих священиків, зокрема ліквідованої в 1946–1947 рр. греко-католицької церкви.
3. **Наприкінці 50-х рр.** різко змінилося ставлення до релігії, а саме: взято курс на подолання релігійності;
   - посилено адміністративне втручання в діяльність релігійних організацій;
   - до 1961 р. було ліквідовано майже половину церковно-релігійних організацій;
   - з 1955 р. по 1965 р. в Україні було зруйновано 10 тис. православних церков. Так, на Запоріжжі із 108 храмів залишилося 9, на Дніпропетровщині — 26, у Криму — 14;
   - на початку 60-х рр. було закрито Києво-Печерську лавру;
   - було підвищено податки на церковні громади, які сягали понад 80%.
4. Активізувалася атеїстична робота серед населення;
   - посилилась ця робота через газети, радіо, товариство "Знання";
   - в редакціях газет, на радіо організовувалися відділи атеїзму;
   - у багатьох обласних і районних центрах створювалися атеїстичні музеї та планетарії;
   - у вишах відкривалися кафедри "наукового атеїзму";
   - у вишах, технікумах, старших класах загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ запроваджувався курс лекцій з "наукового атеїзму";
   - у мережі політичної освіти для дорослих і працюючої молоді організовувалися теоретичні семінари, гуртки, масові школи з антирелігійною тематикою.
5. На початку 1962 р. істотні зміни було внесено до законодавства:
   - питання про припинення діяльності храму вирішувалося не в центрі, а виконкомом обласної ради, що значно спрощувало цю процедуру;
   - священики позбавлялися можливості контролювати фінанси релігійних громад;
   - священики повинні були отримати реєстраційне посвідчення уповноваженого в справах культури при облвиконкомі.

Висновки

1. Політика десталінізації, яка проводилася в СРСР, не передбачала гармонізації відносин держави і церкви.
2. Панівна ідеологія — марксизм-ленінізм — неминуче заходила в суперечність із релігією. Це стало причиною чергової антирелігійної компанії наприкінці 50 — на початку 60-х рр.

Початок десталінізації та пожвавлення літературно-мистецького життя

1. Українське художнє слово збагачували митці старшого покоління — П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан, В. Сосюра та ін.
2. Здійснюючи давні задуми, В. Сосюра написав повість "Третя рота", поеми "Розстріляне безсмертя" та "Мазепа". Але тоді їх опублікувати не пощастило.
3. О. Довженко опублікував автобіографічну повість "Зачарована Десна".
4. Плідно працювали М. Стельмах, який написав романи "Кров людська — не водиця", "Хліб і сіль", та О. Гончар, роман якого "Тронка" було відзначено Ленінською премією.
5. З нових позицій були написані твори Л. Первомайського "Дикий мед" та Г. Тютюнника "Вир".
6. Збагачували поезію і прозу твори А. Малишка, П. Загребельного та ін.
7. Припинилися нападки на письменників, які на початку 50-х рр. критикувалися за "космополітизм" та "буржуазний націоналізм".
8. На захист української мови виступили М. Рильський, Н. Рибак та ін.
9. Багатьма українськими письменниками було піддано критиці концепцію всебічної залежності творчості українських письменників від "російської передової культури".
10. У поезії та прозі активно виступали представники молодого покоління: Василь Симоненко, Дмитро Павличко, Микола Руденко, Микола Вінграновський, Іван Драч, Ліна Костенко, Євген Гуцало та ін.
11. Літературну критику представляли І. Дзюба, І. Світличний, В. Мороз та ін.

"Відлига" в українській літературі. "Шістдесятники"

"Шістдесятники" — це люди нового політичного, творчого та естетичного мислення, борці за гуманізм, за свободу самовираження, носії нових думок, поглядів і почуттів, відмінних від офіційних.

Їм були притаманні:

- самоаналіз,
- неординарність мислення,
- цирість почуттів,
- намагання зламати літературні шаблони,
- новизна,
- гуманізм,
- звернення до внутрішнього світу людини,
- пошук нових форм у мистецтві,
- культ свободи самовираження,
- віра в оновлення суспільства,
- намагання відобразити головні проблеми сучасності.

1. В їхніх творах звучав протест проти тоталітаризму.
2. Виступали за національно-культурне відродження України.
3. Прагнули поглиблення реформ і подальшої демократизації суспільства.
4. Критично ставилися до існуючої влади.
5. Вони внесли свіжий струмінь в українську культуру, відкинувши її ідеологічні штампи.
6. Висували вимоги забезпечення українцям свободи вільного духовного розвитку.
7. Звертались до історії свого народу, його героїчного минулого.
8. Прагнули аналізувати душу сучасника, його інтелектуальний та емоційний розвиток.
9. У центр своєї творчості поставили людину з її ідеалами та духовним світом.
10. Вірили в оновлення суспільства.
11. На повний голос говорили про реальні проблеми життя, про болючі питання, які замовчувалися в часи сталінщини.
12. Обстоювали загальнолюдські цінності та ідеали, заперечували аморальність.
13. Впливали на суспільно-політичну думку.
14. Віщували відродження національної свідомості.
15. Вірили в торжество свободи і демократії.

16. Внесли новий струмінь у зміст і форми української культури.
17. Розбудили народ, примусили його думати.
18. Сприяли консолідації передових сил суспільства.

Ідеологічний наступ на "шістдесятників"

1. **1959 р.** — за вказівкою ЦК КПУ було заборонено і знищено поетичну збірку Д. Павличка "Правда кличе", в якій автор викривав бюрократизм, перекручення сталінської доби.
2. Широкий наступ на "шістдесятників" **наприкінці 1962 р.** після зустрічі партійного та урядового керівництва України з представниками творчої інтелігенції. (Атаки на І. Дзюбу, І. Світличного, Є. Сверстюка).
3. **8 квітня 1963 р.** — республіканська нарада активу творчої інтелігенції та ідеологічних працівників. Від імені ЦК КПУ різко критикувалися твори М. Вінграновського, І. Драча, Л. Костенко.
4. Зазнали переслідувань М. Вінграновський, Л. Костенко, В. Стус, І. Драч.
5. **У 1963 р.** помер "лицар українського відродження" Василь Симоненко після жорстокого побиття на вокзалі у Черкасах (винуватців побиття так і не було знайдено).
6. Почалося обмеження публікацій "шістдесятників" у літературних журналах ("Жовтень", "Прапор", "Вітчизна", "Дніпро" та ін.).
7. Стали забороняти і розганяти літературно-мистецькі вечори.
8. Було закрито клуби творчої молоді.

Музика

1. Плідно працювали композитори А. Кос-Анатольський, П. Майборода, Ю. Мейтус, А. Штогаренко та ін.
2. **У 1955 р.** було написано Третю симфонію композитором Б. Лятошинським та опери: Г. Майбородою — "Мілана", Ю. Мейтусом — "Украдене щастя".
3. **28 травня 1958 р.** — постанова ЦК КПРС, яка знімала безпідставні звинувачення з опери В. Мураделі "Велика дружба" та з опер українських композиторів К. Данькевича "Богдан Хмельницький" і Г. Жуковського "Від щирого серця".

4. **24 червня 1958 р.** — постанова ЦК КПУ, яка зняла необґрунтовані звинувачення з українських композиторів Б. Лятошинського, М. Колесси, М. Вериківського, Г. Таранова тощо.
5. Було перевидано твори видатних українських композиторів XVIII — XIX ст. М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя.
6. Великої популярності серед населення набули пісенні твори П. Майбороди, А. Філіпенка, А. Штогаренка, І. Шамо та ін.
7. Полюбилися в народі такі пісні, як "Пісня про рушник" на слова А. Малишка, "Марічка" М. Ткача, "Чорнобривці" М. Сингаївського та ін.
8. Новаторством звучала авангардна музика композиторів-шістдесятників — Л. Грабовського, В. Загоруєва, В. Сильвестрова та ін.

Театр

1. Протягом 1958–1965 рр. чисельність театрів в Україні зменшилася з 80 до 60.
2. Але кількість глядачів за цей час зросла з 14,3 до 15,5 млн на рік.
3. Кращі традиції театрального мистецтва продовжували молоді актори О. Кусенко, П. Куманченко, Б. Ступка, Ф. Верещагін, а також представники старшого покоління — А. Бучма, Є. Пономаренко, Н. Ужвій, Ю. Шумський та ін.
4. Відбулося становлення Леся Танюка як режисера і публіциста. Він організовував чимало вечорів пам'яті Леся Курбаса як великого реформатора українського театру.

Кіномистецтво

1. Плідно працювали колективи Київської, Одеської та Ялтинської кіностудій.
2. Сучасникам запам'яталися кінострічки "Третій удар" І. Савченка, "Тіні забутих предків" С. Параджанова, "Сон" В. Денисенка та ін.
3. Здійснено екранізацію української театральної класики ("Украдене щастя", "Назар Стодоля", "Мартин Боруля" та ін.).

4. Поставлено фільми на історичну тематику ("Ярослав Мудрий", "Устим Кармелюк", "Легенда про княгиню Ольгу" та ін.).
5. Престижними міжнародними преміями було відзначено кінофільм Ю. Іллєнка "Білий птах з чорною ознакою", в якому піднімалися національно-культурні проблеми.
6. Здобули визнання за межами республіки кінострічки Київської студії науково-популярних фільмів.

Телебачення

1. Почало розвиватися від початку 50-х рр.
2. Перша телевізійна передача відбулася **5 листопада 1951 р.**
3. Цю передачу дивилися лише у 150 квартирах киян, які мали маленькі телевізори з чорно-білим зображенням.

Висновки

1. Літератори, митці, діячі культури зробили значний вклад в оновлення духовності і зростання свідомості радянських людей.
2. Але культура й духовне життя за часів хрущовської "відлиги" мали суперечливий характер, були позитивні та негативні моменти.

Позитивні:

- дещо розкріпачився творчий потенціал українського народу;
- на деякий час діячі культури дістали відносну свободу для самовиявлення;
- відбувалися національно-духовне пробудження і культурний розвиток України;
- зростала національна гідність і самосвідомість українців;
- з'явилося покоління талановитих діячів культури.

Негативні:

- чималої шкоди завдала реформа шкільництва;
- шкідливою була антирелігійна компанія;
- згубний вплив на національну культуру здійснювала політика русифікації України, яка проводилася під гаслами "інтернаціоналізму", "зближення і злиття націй";
- діячі культури повинні були діяти в рамках офіційної ідеології;
- будь-які відхилення, новаторство в науці, освіті, літературі, мистецтві, як і перше, заборонялися і переслідувалися.

Василь Симоненко
(1935–1963)

Василь Андрійович Симоненко — поет прекрасної і трагічної долі, напрочуд талановитий, який вперше підняв проблему простої людини, людських взаємин, людських почуттів. Він жив у ту епоху, коли почали пробиватися перші паростки правди після довгих років брехні, переслідувань, несправедливих звинувачень сталінської епохи. Він належав до найяскравіших виразників дум і прагнень рідного народу.

Василь Симоненко народився 8 січня 1935 р. в с. Біївці Лубенського району на Полтавщині. Хлопець виростав без батька, а тому добре знав усі труднощі й незгоди повоєнної доби. У 1952 р. з золотою медаллю закінчив середню школу, а в — 1957 р. факультет журналістики Київського державного університету ім. Т. Шевченка.

Після закінчення університету працював у редакціях газет "Молодь Черкащини", "Черкаська правда", власним кореспондентом "Робітничої газети".

Василь Симоненко в період хрущовської "відлиги" повірив у торжество правди, свободи і демократії. Але він був стурбований, що "не було і немає до сьогодні законодавства, яке б гарантувало юридичні реальні права свободи творчості, свободи думки".

Своїми творами В. Симоненко прагнув збудити в людині людину, відродити в людських душах віру в найсвятіші ідеали, відкрити в собі українську душу, закликав до оновлення життя, любити свій рідний край, берегти народні традиції.

За життя митця побачила світ лише перша збірка поезій "Тиша і грім", яка вийшла 1962 р. Василь готував до друку ще одну збірку — "Земне тяжіння", але вона вийшла у світ після смерті поета — 1964 р. (помер В. Симоненко 14 грудня 1963 р. після жорстокого побиття на вокзалі в Черкасах, винуватців знайдено так і не було).

Його збірки вийшли у Мюнхені в 1965 і 1973 рр. під назвою "Берег чекань".

У часи "застою" поетична збірка Василя Симоненка з передмовою Олеся Гончара ціле десятиліття чекала у видавництві "Молодь" дозволу друкувати.

Нарешті, 1981 р. у видавництві "Молодь" було надруковано збірку В. Симоненка "Лебеді материнства". У вступній статті О. Гончар писав:

"Не примеркла з літами поетична зоря Василя Симоненка. Горить високим, чистим світлом у небі українського радянського мистецтва... Його творчість живе, їй відкритий

шлях до юнацьких сердець, до народу, до України, яка навіки увінчала поета своєю любов'ю".

Василь Симоненко був скромною людиною, чесним, правдивим трудівником поетичного слова. Виступав проти будь-якої фальші в зображенні дійсності, обстоював національно-культурне відродження України.

Образ матері-жінки та образ матері-України воєдино злиті у вірші В. Симоненка "Лебеді материнства":

"Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину".

Ці слова золотими літерами сяють на пам'ятнику на могилі В. Симоненка в Черкасах.

Твори В. Симоненка будять уяву. Він був сприйнятий читачами як один із провідників новаторського розуміння сутності людини, творчості, дійсності, виразником правди нового часу, як людина совісті, честі, правдивості, мужності, великим патріотом свого народу, своєї України.

Своїми творами він намагався відродити у людських душах віру в оновлення духовності суспільства, утверджував велич і майбуття сучасників. У поезії "Пісня" поет висловлює глибоку вдячність рідній землі за ті скарби, що стали часткою духовності українського народу. А такою часткою є пісня, яка глибоко проникає в душу, торкається найзаповітніших струн душі, відроджує в людських душах віру в найсвятіші наші ідеали.

Його ідеалом була людина-борець, самовіддана, безкомпромісна. Він любив рідну землю, невмирущу українську пісню, народну мову, звичаї, традиції.

Поезія В. Симоненка — висока думками, устремліннями, глибока почуттями.

Його поетична слава невмируща. Світлим променем освітлює нам шлях поезія В. Симоненка, вона живе серед нас, пронизана щирою любов'ю до людей, до рідної землі. Його поезії люблять і читають мільйони людей за їхню щирість, щедрість. Він учив нас бути патріотами України, любити свою мову, культуру, пишатися своїм минулим.

Твори В. Симоненка знають у світі. Крім поезій, за кордоном було видано "Щоденник" В. Симоненка. В Австралії засновано літературно-мистецький клуб імені В. Симоненка, як дань великої любові українців-емігрантів до великого поета сучасності й тієї великої значущості його творчості для української літератури та світового розвитку культури.

Творчість Василя Симоненка нікого не лишає байдужим, звертається й сьогодні до кожного словами: "Ти знаєш, що ти — людина".

Ліна Костенко

Чудова українська письменниця, мужня, безкомпромісна, людина великої працьовитості й таланту в поєднанні з притаманним їй почуттям відповідальності, чесності, представник поезії "шістдесятників", творчість якої стала поруч із такими поетами, як В. Симоненко, М. Вінграновський, І. Драч та ін.

Ліна Василівна Костенко народилася в м. Ржищів на Київщині в учительській сім'ї. Родина Костенків зазнала переслідувань в роки сталінських репресій (її батько 10 років поневірявся в жахливих сталінських концтаборах).

У 1952 р. вступила до Московського літературного університету ім. Горького, який закінчила у 1956 р.

Ще з дитинства Ліна полюбляла складати вірші, почала писати. Поезія стала її улюбленою справою, її життям, її долею. Перша збірка "Промінь землі" була опублікована 1957 р., друга "Вітрила" — 1958 р. і третя, "Мандрівка серця", — 1961 р. Ці збірки поезій викликали у читачів великий інтерес, нікого не залишили байдужим.

Її творам притаманні простота, чіткість, виваженість написаного. Ясне, добре, ласкаве і ніжне, сповнене правдивої чарівності й краси слово поетеси хвилює кожного, бо завжди актуальне, сучасне. Її творчість несе нам ідеали добра, правди, істини, справедливості, гуманізму й краси. Поетеса здатна філософськи глибоко осмислювати дійсність, висловлювати нові, оригінальні думки у чудовій поетичній формі, на крилах своєї обдарованості нести читачеві прекрасне слово поезії. Вона ставить гострі проблеми буття: про роль митця в суспільстві, про мистецтво і його значення в житті кожної людини, про історичну пам'ять народу, про любов до України, до землі батьків, про обов'язок талановитої людини перед суспільством.

"Єдиний, хто не втомлюється — час.
А ми живі, нам треба поспішати,
Зробити щось, лишити по собі..."

Використавши літописні та історичні матеріали, авторка створила героїчні образи українських патріотів, оборонців рідного краю.

В історичному романі у віршах "Маруся Чурай", який побачив світ 1979 р., Ліна Костенко зобразила життя українського народу періоду Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, відтворила його боротьбу за свою свободу, незалежність і власну державність. З великою майстерністю, яскраво і колоритно зображено силу

духу національного характеру, козацької звитяги, показано дух самої епохи. Літературознавець М. Слабошицький писав:

""Маруся Чурай" Ліни Костенко — не просто наша обкрадена й поганьблена історія, не тільки художня енциклопедія життя українського народу середини XVII ст. Це історія, яка осмислює саму себе, мисляча історія. Це партитура вічних мотивів духовного буття народу".

Образ талановитої дівчини, обдарованої чарівним голосом співачки Марусі Чурай хвилює всіх. Чиста, незаймана душа героїні, її високі моральні принципи, якими вона керувалася в житті, є взірцем для кожної людини. Змальовуючи драму цієї дівчини, Ліна Костенко майстерно показала трагедію всього народу. Пісні талановитої дівчини кликали людей на боротьбу за свободу, за волю, за кращу свою долю і краще життя. Роман учить нас мудрості, мужності, любові до України, до свого народу, закликає нас не бути байдужими до долі своєї Вітчизни.

Твір захоплює нас своєю щирістю, задушевністю, дає зрозуміти нам, що наше особисте життя тісно пов'язане з долею всієї України, бо історія окремої країни складається з мільйонів людських доль — мужніх і легендарних, щасливих і трагічних, великих і малих, талановитих і посередніх.

У 1987 р. Ліні Костенко за історичний роман у віршах "Маруся Чурай" і збірку поезій "Неповторність" було присуджено Державну премію УРСР імені Т. Г. Шевченка.

Все те, що нас оточує, болить у серці поетеси.

У 1993 р. в "Літературній Україні" було надруковано сатиричні віршовані мініатюри, в яких автор засуджує нашу бездуховність, безпринципність, байдужість, нищення природи, вади нашого життя, індивідуалізм, убогість душі.

Ліна Костенко — взірець громадянської мужності, працьовитості, безкомпромісності, правди, неповторності. Вона вірить у велике майбутнє своєї України.

Євген Сверстюк

Народився 1928 р. в с. Сільце Горохівського району на Волині. У 1952 р. закінчив філологічний факультет Львівського університету, а 1956 р. — аспірантуру при Київському університеті. Працював учителем, інститутським викладачем, журналістом, науковцем.

Від кінця 50-х рр. почав друкувати літературно-критичні статті. Сміливо, безкомпромісно висловлював нові настрої, нові прагнення. Своєю творчістю стверджував силу і не-

можливість знищити нову думку, висловлював непохитну віру у здійснення національних ідеалів.

У 1965 р. його припинили публікувати за вільнодумство. Друкував свої твори у самвидаві та за кордоном. Є. Сверстюк — автор десятків наукових і літературно-критичних публікацій.

Євген Сверстюк був серед тих, хто писав листи-звернення до працівників держави як протест проти арештів інтелігенції.

Написав історико-філософський твір "Собор у руйнуванні" та "Іван Котляревський сміється" про трагедію сучасної України, за що 1972 р. був заарештований і засуджений на 7 років таборів і 5 років заслання.

У своєму посланні письменник-філософ Олесь Бердник про Є. Сверстюка написав так:

"Ніжний Сверстюк, який творчим духом оглядав руйнування українського собору душі...Правдивий Лісовий, який добровільно пішов на ешафот, щоби сказати слово перестороги".

У перші роки перебудови Є. Сверстюк поринув у вир діяльності неформальних груп і організацій. 6 серпня 1987 р. на диспуті в молодіжному клубі Києва за участю близько 200 присутніх утворився Український культурологічний клуб, на першому засіданні якого виступив Є. Сверстюк, накреслюючи плани роботи клубу.

Він став одним із засновників альтернативного офіційним творчим спілкам об'єднання — Української асоціації незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ), створеної у Львові 7 грудня 1987 р.

17 січня 1988 р. відбувся вечір Василя Стуса з нагоди 50-річчя від дня народження, на якому слово про поета виголосив серед багатьох і Євген Сверстюк.

Гідним вінцем боротьби Є. Сверстюка проти тоталітарного режиму стала самостійна Українська держава.

У 1993 р. в Києві вийшла книга Євгена Сверстюка "Блудні сини України". Це збірка літературно-критичних статей і виступів автора, присвячених відродженню духовності й морально-етичним проблемам. Ось назви окремих статей:

"Свобода слова і культура думки",
"Духовні джерела Відродження",
"В боротьбі за істину",
"Осквернення священного дару життя" та ін.

У виданні багато документальних матеріалів.

Євген Сверстюк любив повторяти: "Правду треба вистраждати життям".

Іван Світличний
(1926–1993)

Поет, перекладач, один із кращих літературних критиків 60-х рр., який у літературних колах користувався значним авторитетом, став справжнім мучеником репресій.

Народився 1926 р. на Луганщині. У 1962 р. закінчив Харківський університет, працював в Інституті літератури АН УРСР і відповідальним редактором журналу "Радянське літературознавство". Гостро відчував деформацію стосунків між людьми, нехтування такими загальнолюдськими цінностями, як честь, благородство, порядність, обов'язок. Виступав зі статтями й рецензіями в багатьох газетах і журналах. У 1962 р. вийшла його книжка "Художній метод. Бесіди про літературу".

Серед тих, хто підписував листи-звернення до керівників УРСР і СРСР як протест проти несправедливих репресій, був і І. Світличний.

За публіцистичну діяльність його вперше було заарештовано 1965 р. Після широких акцій протесту як в Україні, так і за кордоном був звільнений за "браком доказів", пробувши в ув'язненні 8 місяців. Подальший шлях його був тернистим: звільнено з роботи, заборонено видаватися, творчо працювати, публічно виступати. Почав друкуватись у закордонних виданнях.

12 січня 1972 р. І. Світличного знову заарештували і засудили за "антирадянську пропаганду і агітацію" на 7 років ув'язнення в таборах і 5 років заслання.

У вірші "Моя свобода" писав:

"Свободу за любов мою,
Хоч і накласти головою,
А бути все ж самим собою. —
Не проміняю на твою".

У квітні 1982 р. 7 сенаторів і 96 конгресменів США надіслали листа до Л. І. Брежнєва із закликом звільнити І. Світличного і дозволити йому виїхати до Америки на лікування.

20 травня 1982 р. парламент Канади одноголосно ухвалив резолюцію з вимогою до радянського уряду звільнити політичного в'язня, літературного критика і поета І. Світличного.

Відповідей на ці звернення не було. Лише 1983 р. напівпаралізований Іван Світличний повернувся із заслання до Києва. Продовжував напружено працювати, не втрачаючи надії на світле майбутнє для України.

Радісно зустрів проголошення незалежності України, хотів працювати на її розбудову.

Помер 1993 р. від хвороб, набутих у тюрмах і таборах, куди його влада кинула за політичні переконання і активну участь у боротьбі за національно-культурне відродження України.

Іван Драч

Іван Федорович Драч народився 17 жовтня 1936 р. в с. Теліжинці Тетіївського району Київської області. Середню школу закінчив у Тетієві 1954 р., деякий час викладав російську мову і літературу в сусідньому с. Дзвенячому, потім працював у райкомі комсомолу, був призваний до лав Радянської армії.

Навчався в Київському університеті, на вищих сценарних курсах у Москві.

Працював у сценарній майстерні Київської кіностудії ім. О. Довженка, в редакціях журналу "Вітчизна" і газети "Літературна Україна", обіймав посади в Спілці письменників України.

Період хрущовської "відлиги" спонукав митців критично ставитися до дійсності, шукати істину, утверджувати правду.

У 1962 р. вийшла збірка І. Драча "Соняшник", в якій поет розкрив свій ідеал поєднання добра і краси. А красу він бачив у духовності й свободі, людяності й доброті.

Суть творчості І. Драча — рух до глибин правди про людство і людину, життя і смерть, пошук ідеалу, істини і краси та форми вираження її. І. Драч постав новатором у зображенні тогочасного життя, утверджуючи загальнолюдські ідеали та цінності.

Його твори виховують національну свідомість, розвивають історичну пам'ять, є глибоко патріотичними. На початку 60-х рр. вони неодноразово критикувалися вищим партійним керівництвом республіки, І. Драч зазнавав переслідувань.

Поезія І. Драча відкриває для нас незвичні обрії мрій, надій, фантазій, розкриваючи мужність і совість у своїх героях. Він незвично зображує дійсність. У поезії "Смерть Шевченка" письменник писав:

"Художнику — немає скутих норм,
Він — норма сам, він сам у своєму стилі".

У 80-х рр. написав поему "Чорнобильська мадонна", в якій змалював знедолену, покривджену чорнобильську землю, горе, смуток, скалічені долі та величезну трагедію, що сталася внаслідок самозаспокоєності, байдужості, безвідповідальності і прорахунків людей. Поет застерігає вчених від ухвалення поспішних рішень, звертається до їхньої совісті, до осмислення ними долі майбутнього всієї планети і всього людства. І. Драч застерігає нас від чорнобилю в душах людей.

Іван Федорович Драч — поет-громадянин, державний діяч. Він став одним із лідерів Народного руху України за перебудову — тієї організації, яка заявила про своє прагнення до відродження українського народу, його незалежності, розквіту національної культури, мови, духовного життя української нації. В 1990–1994 рр. був народним депутатом України. Голова ради товариства "Україна", очолює Українську всесвітню координаційну раду і конгрес української інтелігенції.

Нині І. Драч — автор численних видань: збірок поезій, драматичних творів, літературно-критичних статей, кіноповістей, художніх перекладів. Він є лауреатом Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка 1976 р. Його твори, долі позитивних героїв збагачують кожного радістю пізнання нового. Неодноразово і нині на весь голос заявляв про необхідність відродження української мови, друкованої книжки, українських звичаїв і традицій. Твори І. Драча перекладено багатьма мовами світу.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ В УКРАЇНІ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ЧАС

Опозиційний (дисидентський) рух виник в Україні в середині 50-х рр. як форма протесту проти дій партійно-державного апарату та порушення ним конституції та законів. **Опозиція** — протидія, опір, протиставлення своїх поглядів, своєї політики іншим поглядам та іншій політиці.

Слово **"дисидент"** означає "незгодний" і розуміється як "людина протестна", яка відкрито протиставляє свої погляди панівній ідеології та рішуче виступає за свої переконання.

Синонімом слова "дисидент" є **"правозахисник"** — тобто людина, яка виборює громадянські, релігійні та національні права.

Причини появи опозиційного (дисидентського) руху

Внутрішні причини появи опозиційних настроїв в Україні:

1. Бездержавний статус України.
2. Україна була колонією Москви.
3. Панування радянської партійної бюрократії.
4. Утиски національно-культурного та духовного життя України.
5. Нищення пам'яток історії та культури українського народу.
6. Переслідування за переконання, за власну думку.
7. Русифікація всіх сфер життя в Україні.
8. Ігнорування комуністичним режимом прав і свобод людини.
9. Підкорення інтересів особи інтересам колективу, інтересам тоталітарної держави.
10. Нехтування загальнолюдськими цінностями.

Внутрішні передумови

1. Лібералізація суспільно-політичного життя та часткова його демократизація.
2. Проведення десталінізації в країні.
3. Пом'якшення цензури та поява багатьох творів, які раніше були заборонені.
4. Скасування цілого ряду партійних постанов партії та уряду 40-х рр., що були визнані "помилковими".
5. Посилилися контакти української інтелігенції з закордонними культурними та науковими центрами, з їхніми досягненнями в царині літератури, науки, мистецтва та ін.

Великий вплив на формування опозиційних настроїв в Україні мали зовнішні фактори

1. Антикомуністичні виступи в Угорщині, Польщі, Східній Німеччині, Чехо-Словаччині.
2. Розпад світової колоніальної системи.
3. Розгортання світового правозахисного руху.
4. Прийняття в 1948 р. Загальної декларації прав людини.

Характеристика дисидентського руху

1. Цей рух був неорганізованим і не масовим.
2. Мав метою реформування суспільства мирними методами боротьби, а не насильницькими.
3. Сподівався на "поліпшення", "вдосконалення", демократизацію чинної системи.

4. Критично ставився до комуністичного режиму.
5. Вів інтелектуальну боротьбу за світогляд людей.
6. Виникали певні організації (діяли гуртки, об'єднання, спілки, комітети).
7. Рух поширювався по всій території України, був загальноукраїнським.

Діяв у Києві, Одесі, Миколаєві, Херсоні, на Буковині, в Харківській, Донецькій, Луганській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Волинській областях.

8. Рух охопив різні верстви та прошарки населення (інтелігенцію, частину робітників, інженерів, частину студентської молоді, деяких релігійних діячів).
9. Намагався переконати суспільство в необхідності змін.
10. Йому було притаманне зростання інтересу до культури українського народу, до його минулого, до культури країн Заходу.
11. Український опозиційний рух мав національно-демократичне забарвлення.

Мета дисидентського руху

1. Боротьба проти колоніальної політики центру.
2. Ліквідація імперського диктату.
3. Демократизація суспільно-політичного життя.
4. Досягнення незалежності України.
5. Захист прав людини.
6. Правдиве зображення історії.
7. Вільний розвиток української мови, культури.
8. Боротьба проти русифікації.
9. Забезпечення вільного розвитку українських звичаїв, традицій, розкриття справжнього минулого свого народу без усяких перекручень і неправди.

Основні течії опозиційного руху 60-х рр.

1. **Самостійницька** (національно-визвольний рух підпільних груп).
2. **Національно-культурницька** (рух шістдесятників).

Обґрунтовували необхідність духовного і культурного відродження українського народу, його мови, традицій, правдивого висвітлення історичного минулого. Виступали проти нищення пам'яток історії та культури, проти переслідування за переконання, чинили опір русифікації.

3. **Правозахисна.**

Вимагали дотримання конституції та законів, обстоювали ідеї гуманізму та демократії, особистої та національної свободи, прав людини.

4. **Релігійна** (за свободу совісті).

Виступали проти релігійних утисків, переслідувань за релігійні переконання, проти нищення церковних храмів.

5. Ширився рух **за соціально-економічні права** (страйкова боротьба).

Організації опозиції, які діяли на території України

1. **Об'єднана партія визволення України (1953–1958 рр.) в Івано-Франківську.**

До суду у 1959 р. було притягнуто 10 осіб, головно молодих робітників (Богдана Германюка, Ярему Ткачука, Богдана Тимківа, Івана Струтинського, Миколу Юрчика та ін.). Їх було засуджено до 7–10 років позбавлення волі.

2. **Український національний комітет (УНК). Діяв у 1957–1962 рр.** у Львові на чолі з **Богданом Грицином**.

У програмі організації передбачалося готувати свідомих людей — пропагандистів, посилати їх на Велику Україну і відроджувати українську націю.

У лісі під Львовом почали будувати таємну друкарню. Богдана Грицину та Івана Коваля було засуджено до розстрілу, решта одержали від 5 до 15 років таборів.

3. **Український національний фронт (УНФ) (1964–1967 рр.)** історика **Дмитра Квецька** і філолога **Зіновія Красівського**. У статутних принципах організації вказувалося, що це — добровільне об'єднання національно свідомих представників української нації, які ведуть боротьбу за Українську незалежну державу. Вони розробили програму перебудови суспільства на демократичних засадах. До складу організації входило понад 150 осіб із Львівської, Івано-Франківської, Кіровоградської та деяких інших областей України. Методом боротьби було визначено агітацію за вихід України зі складу СРСР.

У Моршині, а згодом у Карпатах видавали машинописний журнал "Воля і Батьківщина", яких вийшло 16 випусків (на час арештів у 1967 р.).

Члени організації розповсюджували по всій території України листівки, підпільну літературу, журнал "Воля і Батьківщина".

4. **"Союз української молоді Галичини"** (діяв на початку 60-х рр.).
5. **Українська робітничо-селянська спілка (УРСС), заснована** 1959 р.

Створив організацію **Левко Лук'яненко** разом із партійним працівником С. Віруном, завідувачем юрконсультації І. Кандибою, завідувачем сільського клубу В. Луцьковим. Спілка мала політичну програму і налічувала близько 30 членів.

6 листопада 1960 р. на зборах п'яти членів спілки було розглянуто проект програми та завдання організації. Наступне засідання було призначено на 22 січня 1961 р. Спілка мала намір перетворитися на партію, але перед її другим засіданням **20 січня 1961 р.** було заарештовано керівників, а організацію розгромлено.

Програма Української робітничо-селянської спілки

1. Піддавалася критиці політика партії та уряду за часів голодомору в Україні 1932–1933 рр.
2. Засуджувалися масові репресії 30-х рр. у східних областях України.
3. Критиці піддавалися хиби хрущовського періоду, бюрократичні методи керівництва народним господарством, централізований метод управління у промисловості й сільському господарстві.
4. Вказувалося на обмеження прав профспілок, на тяжкий соціальний, політичний і культурний гніт селян, на експлуатацію робітничого класу і селянства.
5. Критиці піддавалася національна політика в Україні впродовж усього періоду існування радянської влади, масове звинувачення українців у націоналізмі й фізичне їх винищення.
6. Критикувалася заборона творів українських поетів і письменників, діячів науки і культури.
7. Вказувалося на обмеження України в її політичних та економічних правах, позбавлення суверенітету, права вступати з державами світу в політичні та економічні відносини.
8. Робився висновок, що Україна у складі СРСР не має можливості нормально розвиватися як у політичному, так і економічному й культурному аспектах, що в деяких випадках її становище гірше від становища за

царського режиму, що вона фактично є колонією Москви, а тому повинна вийти зі складу СРСР і стати незалежною, самостійною державою.
9. Критикувалося те, що українська мова не стала державною мовою, що її витручено з ужитку органами державної влади, з наукових установ, вищих і середніх навчальних закладів, зі сфери промислових підприємств, із громадсько-культурного життя нації.

Релігійна опозиція проявлялась у формі

1. Звернень, заяв, прохань і протестів про порушення свободи совісті та релігійної практики.
2. Продовжувала нелегально діяти греко-католицька церква, попри її заборону в 1946 р.
3. Активізували свою діяльність різні протестантські конфесії та секти.

Створення клубів творчої молоді

1. **Клуб "Супутник" у Києві.** Заснований **1959 р.** студентами театрального інституту і консерваторії, літераторами і художниками. **Президент клубу — Л. Танюк.** Члени клубу їздили Україною, організовували вечори, самвидави, знайомили своїх слухачів зі спадщиною розстріляного українського Відродження, несли в маси українське слово, українську пісню.
2. **Клуб "Пролісок" у Львові.** Організований **1962 р.** під впливом клубу м. Києва. **Президент — М. Косів.**
3. Подібні клуби з'явилися в Дніпропетровську, Одесі та інших містах.

   Невдовзі ці об'єднання було розігнано.

Головні акції опозиції

1. Почалося видання книг, журналів, брошур, в яких пропагувалася ідея незалежної України.
2. У Київському університеті відбулася конференція з питань культури, вживання української мови, що перетворилась у масову антирусифікаторську акцію **(11–15 лютого 1963 р.)**.

3. Виступ інтелігенції в Києві біля пам'ятника Т. Г. Шевченка.

   Початок ушанування пам'яті великого Кобзаря в день перенесення його праху в Україні було започатковано **22 травня 1961 р.**
4. "Самвидав" — форма поширення ідей представників опозиційного руху.

   Попервах прихильники ідеї відродження України розмножували на друкарських машинках поетичні твори Ліни Костенко, Василя Симоненка та ін., а згодом "самвидавом" почали друкуватися суспільно-політичні та філософські статті й матеріали, повідомлення про репресії. Влада переслідувала такі видання, а людей, причетних до їх видання, карала.
5. Створення клубів творчої молоді ("Супутник" у Києві, "Пролісок" у Львові та ін.), які організовували вечори творчої інтелігенції, де пропагувалася українська мова, українська пісня, відроджувалися українські звичаї та традиції.

Висновки

1. Вперше за часів тоталітарного правління в нових історичних умовах опір владі в Україні набув конкретних організаційних форм.
2. Виступи відображали невдоволення політикою держави, систематичними порушеннями органами влади Основного закону — Конституції.
3. Опозиція кінця 50 — початку 60-х рр. поставила завдання боротися легальними несиловими методами за утворення незалежної України, аби було реалізовано право українського народу на самовизначення.
4. Було чітко поставлено питання про вихід України зі складу СРСР мирним способом, у рамках законодавства.
5. Вони виступали проти деформованої радянської політичної системи.
6. Доводили безплідність апаратних методів реформування економіки і політичної системи.
7. Вони визначили ненасильницький, конституційний напрямок національно-визвольної боротьби.

Розправа над опозиційним рухом

1961 р. У Львові відбувся закритий судовий процес у "справі юристів" над членами Української робітничо-селянської спілки. Л. Лук'яненка засудили до розстрілу, інших членів спілки — на різні строки ув'язнення (від 10 до 15 років). Л. Лук'яненко протягом 73 днів чекав у камері смертників виконання вироку, що його замінили 15-річним ув'язненням.

1961 р. У Донецьку було засуджено групу громадян, яку очолював журналіст Григорій Гайовий.

1962 р. Політичні процеси відбулися в Запоріжжі, Рівному, Тернополі, Чернівцях, Луганську, Києві.

1962 р. Суд у Запоріжжі над групою з шести осіб, в яку входили Володимир Савченко, Володимир Чернишов та ін.

Осінь 1962 р. Судовий процес у Львові над учасниками Українського національного комітету.

Підсумки

На основі судових рішень більшість безпідставно обвинувачених було репресовано. І це тоді, коли радянський уряд заявляв, що в СРСР немає випадків притягнення до судової відповідальності за політичними мотивами, що в СРСР немає політичних в'язнів.

Значення опозиційного руху

1. "Віра виникає тоді, коли є мученики", а "знищені стають прапором" (Валентин Мороз). У цьому — справжнє значення їхньої діяльності.
2. Опозиційний рух — це вияв національно-визвольного руху в Україні.
3. Вони насмілилися кинути виклик існуючій системі.
4. Дисиденти формували громадянську й національну свідомість багатьох людей України.
5. Найактивніша частина української молоді заявила про свій розрив із тоталітарною системою.
6. Дисиденти несли світло правди, були провісниками самостійної незалежної України.
7. Опозиція 60-х рр. підготувала ґрунт для дальшої боротьби за демократизацію суспільства, за звільнення України від колоніальної залежності.

Левко Лук'яненко

Народився 24 серпня 1927 р. в с. Хрипівці Городнянського району Чернігівської області у селянській родині. Дістав вищу юридичну освіту, закінчивши юридичний факультет Московського державного університету, працював адвокатом в юридичній консультації Глинянського району Львівської області. Був членом КПРС.

У 1959 р. Левко Лук'яненко разом із групою товаришів створив Українську робітничо-селянську спілку, яка ставила завдання утворення самостійної незалежної України способом мирної боротьби, реалізуючи право українського народу на самовизначення.

21 січня 1961 р. був заарештований.

Засуджений Львівським обласним судом до смертної кари із заміною Верховним судом УРСР цієї кари на 15 років позбавлення волі.

Покарання відбував у Мордовії, на Уралі, у Володимирській в'язниці.

Неодноразово оголошував голодування. Це був метод боротьби проти несправедливих репресій проти інакодумців, на знак протесту за порушення в СРСР Декларації прав людини.

21 січня 1976 р. після повного відбуття міри покарання (15 років) був звільнений з місця ув'язнення і повернувся до Чернігова. Працював електриком чернігівської дитячої лікарні.

Після повернення з тюрми продовжував правозахисну роботу. Став одним із співзасновників Групи сприяння виконанню гельсінських угод (вересень 1976 р.).

Група заявила про себе заявою, що прозвучала через радіо "Свобода".

Писав статті, звернення, заяви, протести. Ось деякі із них:

- у січні 1977 р. написав статтю "Зупиніть кривосуддя", ставши на захист Рубана Петра Васильовича;
- у лютому 1977 р. написав "Різдвяне звернення до завзятих атеїстів", яке було передано на Захід, використано у посиланнях радіостанції "Свобода" та надруковано у листопаді 1977 р. в журналі "Визвольний шлях" у Лондоні;
- у березні — травні 1977 р. написав статтю "Рік свободи", в якій ставив питання про порушення прав людини в СРСР, про насильницьку русифікацію тощо;
- у грудні 1977 р. та січні 1978 р. стаття "Рік свободи" було опубліковано в журналах "Сучасність" (Мюнхен) та "Визвольний шлях" (Лондон);

- у квітні — травні 1977 р. написав статтю "Проблеми інакодумства в СРСР", яку теж передало радіо "Свобода";
- у листопаді 1977 р. написав президії Верховної Ради СРСР "Заяву від інакодумця Л. Лук'яненка";
- у грудні 1977 р. разом із О. Бердником, І. Кандибою, О. Мешко, Н. Строкатою та ін. написав звернення до Белградської наради 35 держав із перевірки виконання гельсінських угод про дискримінацію українців у сфері права на еміграцію. У зверненні наводилися численні факти про порушення прав людини в СРСР.

12 грудня 1977 р. знову був заарештований "за антирадянську діяльність".

У 1978 р. засуджений на 10 років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії особливого режиму і заслання на 5 років.

1988 р. був вирішальним роком у звільненні політичних в'язнів. Світова демократична громадськість і українська діаспора домагалися звільнення останніх українських політв'язнів.

У січні 1989 р., провівши 27 років у тюрмах і на засланні, Л. Лук'яненко був звільнений; одразу ж долучився до політичної діяльності. Він — один із засновників Української Республіканської партії, її перший голова, а від березня 1990 р. — депутат Верховної ради України.

У 1992–1993 рр. — посол України в Канаді.

У 1994 р. на основі документальних матеріалів видав книжку "Не дам загинуть Україні". Депутат Верховної Ради України.

Алла Горська

Народилася 1929 р. в Ленінграді.

Закінчила Київський художній інститут. Активно долучилася до процесу національного відродження на початку 60-х рр. Активний організатор і учасник громадського життя молоді Києва, співорганізатор клубу творчої молоді — перших українських неформалів-шістдесятників, на засіданні якого жваво обговорювалися злободенні питання, звучали виступи на захист української мови, української пісні, політичних прав і свобод.

Повіривши в демократизацію суспільства, організовувала літературно-мистецькі вечори, дискусії, виставки творів молодих художників, збір коштів на взаємодопомогу тощо. На цих вечорах молодь прилучалася до глибин національної культури, формувала свій світогляд.

Національно-просвітительська робота Алли Горської давала відчутні результати: зібрання ставали масовими, на них сміливо, відверто звучав голос правди.

Алла Горська разом з іншими організаторами (Л. Танюком та ін.) здійснювала поїздки Україною, організовуючи шевченківські вечори, знайомлячи присутніх з спадщиною українського Відродження, формуючи таким чином світогляд багатьох молодих людей. А. Горська оформляла декорації для багатьох вистав, поставлених Л. Танюком.

У 1954 р. разом із талановитими художниками О. Заливахою, Л. Семикіною та ін. створила вітраж у Київському університеті з зображенням Т. Шевченка — Прометея з гнівним поглядом, який ніби промовляв: люди, прокніться, не будьте німими рабами.

Вітраж було знищено, а Аллу Горську та інших художників виключено зі Спілки художників України.

У 1964 р. власті закрили клуб творчої молоді, а 1965 р. розігнали дискусійний клуб, що його намагалася створити Алла Горська та її товариші. Було знищено і композицію А. Горської та В. Прядки в 13-й кімнаті Жовтневого палацу, де збирався клуб.

Алла Горська мужньо обстоювала правду мистецтва й борців за демократизацію суспільства, захищала від несправедливих утисків молодих митців, відкрито виступила проти репресій 1965–1966 рр.

У квітні 1968 р. 139 діячів науки, літератури і мистецтва, робітничої молоді та студентів звернулися до Л. Брежнєва та інших високих посадових осіб, протестуючи проти незаконних репресій і закритих судових процесів, що відбувалися в Україні. Свій підпис поставила і А. Горська.

У листопаді 1970 р. А. Горська трагічно загинула. Її знайшли з проламаним черепом. Обставини загибелі з'ясовано не було.

Надія Світлична в себе дома зберігала архів А. Горської, якого в неї відібрали під час обшуків і арештів 1972 р.

Іван Дзюба

Іван Дзюба — літературознавець, публіцист, критик, громадський діяч, який чимало зробив для дослідження національної політики. Він убачав причини занепаду національної культури, звуження сфери вживання української мови у відсутності реального суверенітету України і права українців самим вирішувати свою долю. У 1965 р. за виступ із протестом проти арештів серед інтелігенції в київському кінотеатрі "Україна" Івана Дзюбу звільнили з роботи у видавництві "Молодь" і виключили з аспірантури Київського педагогічного інституту.

Після масових арештів 1965 р. Іван Дзюба взявся за дослідження причин акцій протесту передової інтелігенції України. Наприкінці 1965 р. він написав твір "Інтернаціоналізм чи русифікація", який став " своєрідним підсумком діяльності дисидентів часів "відлиги"", і надіслав його партійному і радянському керівництву СРСР і УРСР. Він писав:

"Я пропоную... одну-єдину річ — свободу чесного публічного обговорення національного питання... Але спочатку і насамперед має бути свобода на дискусію і незгоду".

З нових позицій автор розглядав проблему права націй на самовизначення. Він протиставляв ленінську національну політику великодержавницькій політиці після В. Леніна. Автор засудив ігнорування громадянських прав українського народу. Письменник Б. Антоненко-Давидович назвав цю працю "референдумом покоління".

У 1966 р. Іван Гель організував підпільне видання праці І. Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація" у Львові. Невдовзі переклади статті вийшли за кордоном.

У грудні 1969 р. І. Дзюбу примусили написати покаянного листа до Спілки письменників України, але це його не врятувало. У 1972 р. його виключили зі Спілки письменників України, заарештували і 18 місяців тримали у тюрмі.

Іван Дзюба — академік Національної академії наук України, який зробив значний внесок у критику радянської дійсності та в боротьбу за реальний суверенітет України.

Тема IV. УКРАЇНА В ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (СЕРЕДИНА 60 — ПОЧАТОК 80-х рр.)

Політико-ідеологічна криза радянського ладу в Україні

Післяхрущовське двадцятиріччя (1965–1985 рр.) — це період **"застою"** в усіх сферах життя суспільства, що призвів до системної кризи суспільства, до всеохопної кризи радянського ладу, що поширилася на всі сфери життя — політику, економіку, соціальні відносини, ідеологію, культуру, це — період утрачених можливостей, ідеологічного догматизму.

Основні тенденції періоду "застою"

1. Проголошено принцип "колегіального керівництва".
2. Посилення адміністративно-командних важелів в економіці.
3. Посилення централізації управління.
4. Відсутність у державного керівництва рішучості у практичних справах.
5. Бюрократичне засилля. Зростання ролі і значення партійної та управлінської бюрократії ("номенклатури").
6. Звуження демократії та її згортання.
7. Порушення законності.
8. Нехтування прав і свобод людини.
9. Збереження авторитаризму в політиці, поява нового культу в управлінні державою.
10. Ігнорування принципу поділу влади. Узурпація значної частини законодавчих функцій виконавчою владою.
11. Злиття функцій партійного і державного апарату. Підміна держави та її органів партією, зміцнення монополії КПРС на владу.
12. Підміна справжнього народовладдя формальним представництвом трудівників у радах, обмеження реальної влади рад. Посилення впливу на ради всіх рівнів партійних структур.
13. Позбавлення всіх громадських об'єднань будь-якої самостійності.
14. Обмеження прав союзних республік.
15. Вибори здійснювалися формально, на основі завчасно підготовлених списків, безальтернативно.

16. Розрив між словом і реальним становищем. Лицемірство, самовдоволення, самозаспокоєність, наростання апатії.
17. Двозначність декларування одних, а насправді втілення в життя принципово інших засад.
18. Нездатність нового керівництва відреагувати на тогочасне становище, коли весь світ вступив у нову фазу НТР.
19. Надприбутки, що потекли до СРСР у вигляді "нафтодоларів" після підвищення світових цін на нафту, дозволили йому деякий час не тільки "латати дірки у власному бюджеті" та в своїй економіці, а й змагатися зі США у військовій сфері та в боротьбі за "третій світ".
20. Згортання гласності.
21. Набрала силу тенденція монополії держави на інформацію, сама ж інформація дедалі більше контролювалася.
22. Зростали утиски й переслідування, відновилися репресії проти інакомислячих.
23. Було розгорнуто тривалу ідеологічну чистку редакцій газет, журналів, видавництв, інститутів гуманітарного профілю Академії наук УРСР.
24. Відбувся остаточний перехід радянського керівництва на рейки неосталінізму.

Висновки

1. У роки кризи радянської системи здійснювався курс на консервацію існуючого політичного режиму.
2. Проявами **неосталінізму** у роки "застою" були:
   - створення культу особи Л. Брежнєва;
   - нехтування свобод і прав людини;
   - арешти інакомислячих;
   - ідеологічний тиск на інтелігенцію;
   - звуження демократії.
3. Досягнення радянського суспільства були не стільки реальністю, скільки наслідком пропагандистської демагогії.
4. У 70–80-ті рр. тоталітаризм повільно поступався авторитарному режимові, командно-бюрократичним методам організації всього суспільного життя.
5. Нове згортання демократії загострило суперечності між потребами суспільства і рівнем політичного керівництва, його здатністю розв'язувати назрілі потреби життя народу.

Ідеологічні орієнтири партійно-державного керівництва та їхня ілюзорність

Абсолютно нереальними виявилися завдання комуністичного будівництва, передбачені новою Програмою КПРС до 1980 р.

Це загрожувало крахом комуністичного міфу, який обґрунтовував усю внутрішню і зовнішню політику СРСР.

1. Припинилися розпатякування про те, що комунізм ось-ось буде побудовано.
2. Л. І. Брежнєв у 1967 р. в доповіді, присвяченій 50-річчю Жовтня, вперше заявив, що соціалістичне суспільство вже побудовано в нашій країні, що було звичайнісінькою утопією.
3. У повсякденний обіг було запущено термін **"розвинений соціалізм"** як перехідний етап до комунізму, а побудова комунізму ставала справою віддаленого майбутнього, заповітною мрією людства, його світлим майбутнім.
4. У сфері міжнаціональних відносин відбувалася орієнтація на **"злиття націй"** і утворення нової історичної спільності — радянського народу.
5. Встановлювалася "залізна завіса" з капіталістичними країнами.
6. Через радіо, пресу поширювалася пропагандистська агітація про тяжке життя в капіталістичних країнах (зростання цін, низька заробітна платня, безробіття, відсутність соціального захисту тощо) і високий рівень життя в СРСР.
7. Офіційна пропаганда показувала СРСР оплотом демократії та прогресу.
8. У **1967 р.** в структурах КДБ було створено спеціальне "п'яте управління", на якого поклали обов'язки боротьби з "ідеологічними диверсіями", а по суті — з інакомисленням.

Зростання всевладдя комуністичної партії

1. Комуністична партія та партійні організації мали всю повноту реальної влади.
2. Пропагувалася цементуюча сила комуністичної партії у здійсненні соціально-політичної єдності радянського суспільства.
3. Керівну і спрямовуючу роль КПРС було закріплено в Конституції СРСР та УРСР, в яких було підкреслено,

що компартія є "керівною і спрямовуючою силою суспільства, ядром її політичної системи" і що вона "визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики, надає планового, науково обрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму".

4. Комуністична партія десятками років перебувала поза критикою і поступово загнивала. Партійна верхівка перебувала поза законом.
5. Багато секретарів обкомів, міськкомів, райкомів перетворилися на "вождів" на місцевому рівні, на "хазяїв", яких не можна було піддавати критиці, бо розцінювалося, що "нападки на окремих керівників — це нападки на партію". Такі керівники часто порушували норми моралі та утверджували в суспільстві подвійну мораль, розправлялися з "незручними" працівниками, зазвичай, компетентними, діловими у своїй справі, хто мав власну думку.
6. Усі інші громадські об'єднання були позбавлені самостійності, діяли під диктат КПРС.
7. Усі керівні посади обіймали лише члени КПРС, що їх затверджували партійні органи.
8. Чисельність парторганізацій швидко зростала. Якщо на початку 60-х рр. кількість членів КПУ становила 1,2 млн, то наприкінці 70-х рр. — 2,7 млн.
9. Системна криза радянського суспільства показала, що політика правлячої партії виявилася збанкрутілою. Була характерною обмеженість, непрофесіоналізм, догматизм компартійних структур, що не давало можливості повністю використовувати творчий потенціал народу, його енергію та сумлінність.

Дві лінії в українському керівництві

1. **Націонал-комуністична**, зв'язана з діяльністю першого секретаря ЦК КПУ **П. Шелеста**, який, будучи за ідейними переконаннями комуністом і прихильником побудови комуністичного суспільства, прагнув домогтися економічного розвитку України, незалежності республіканських структур від центру, виношував плани господарського розрахунку, самостійності у плануванні, намагався добитися її більшої самостійності, розвивати українську культуру, мову, національні традиції.

2. **Проімперська**, зв'язана з діяльністю першого секретаря ЦК КПУ **В. Щербицького**, який заступив П. Шелеста.

Це була центристська політика, орієнтована на центр, на екстенсивні форми і методи ведення господарства, на зростання ролі КПРС як єдиної монопольної організації, яка зобов'язана керувати всіма ділянками господарського і культурного будівництва.

Конституція УРСР 1978 р.

7 жовтня 1977 р. було прийнято нову Конституцію СРСР.

20 квітня 1978 р. в Україні прийняли нову Конституцію УРСР, що була копією союзної. Характерні риси нової Конституції УРСР:

1. Вона мала декларативний характер.
2. Реальні права народу не забезпечувалися.
3. Її зміст розходився з реальним життям.
4. Конституція закріплювала суверенітет республіки (ст. 68), а насправді цього суверенітету не існувало, позаяк:
- усі головні особи республіки призначалися Москвою;
- в конституції було записано право на самостійні зовнішні зносини, а фактично Україна не мала їх із жодною з держав світу;
- Україна не мала таких важливих атрибутів суверенності, як власне законодавство, власні збройні сили тощо;
- не мала права вільного виходу зі складу СРСР, як було записано в конституції (ст. 69);
- відсутнім був законодавчий порядок виходу республік зі складу СРСР;
- ті, хто наважувався відкрито говорити про право виходу з СРСР, жорстоко переслідувалися.

5. Життя засвідчувало нежиттєвість багатьох статей:
- конституція проголошувала право на житло, а реально його не вистачало;
- пропагувалося право на безплатну освіту, хоча не гарантувалася її якість;
- вказувалося на безплатну медицину, а насправді був кризовий стан самої охорони здоров'я, особливо на селі;
- конституційне право на свободу слова не здійснювалося, на практиці існувала жорстока державна цензура;
- конституція надавала право об'єднуватись у громадські організації, а фактично заборонялися будь-які об'єднан-

ня та організації, які протистояли поглядам комуністичної партії;
- демократичну активність багатьох людей було визнано інакомисленням.

Висновки
1. Наші досягнення, зафіксовані в Конституції, були пропагандистською вигадкою.
2. Постійно тривало порушення конституційних норм і прав.

Леонід Брежнєв
(1906–1982)

Державний та партійний діяч.

Леонід Ілліч Брежнєв народився на Катеринославщині в сім'ї службовця.

У 1935 р. закінчив Дніпродзержинський металургійний інститут. Член КПРС з 1931 р. На партійній роботі з 1938 р., спершу завідувачем відділу, а згодом — секретарем Дніпропетровського обкому партії. В роки Великої Вітчизняної війни — на політичній роботі в діючій армії. В 1946–1950 рр. — перший секретар Запорізького, Дніпропетровського обкомів КП (б) України. У 1950–1952 рр. — перший секретар ЦК Комуністичної партії Молдавії; з 1953 р. — заступник начальника головного політуправління Радянської армії та ВМФ; з 1954 р. — другий, з 1955 р. — перший секретар ЦК Комуністичної партії Казахстану. З 1956 р. обійняв посаду секретаря ЦК і члена Президії ЦК КПРС. У жовтні 1964 р. став першим секретарем ЦК КПРС (із 1966 р. — генеральний секретар ЦК КПРС), а з 1977 р. і головою президії Верховної ради СРСР.

Намагався зберегти контроль партійних органів за всіма сферами життя суспільства, забезпечити стабільне функціонування державних і політичних структур.

Йому були притаманні благодушність, самозаспокоєність, самовдоволення. Дотримувався обережного, уповільненого стилю керівництва, який був спрямований на збереження в незмінному вигляді існуючого режиму, на дотримання стабільності, рівноваги. Роки його правління характеризуються крайнім консерватизмом. Інтелектуально обмежений, некомпетентний, а в останні роки був фізично неспроможним здійснювати керівництво державою.

Л. Брежнєв сприяв реанімації сталінізму в новому, зміненому, пом'якшеному варіанті і створенню культу своєї особи, якого найближче його оточення активно підтримувало. Намагався зберегти колективну владу і контроль партійних органів за всіма сферами суспільного життя. Він захопився самонагородженням орденами та званнями героя (Герой соціалістичної праці 1961 р., міжнародна Ленінська премія 1973 р., Ленінська премія 1979 р., чотири рази Герой Радянського Союзу — 1966, 1976, 1978, 1981 рр., нагороджений орденом "Перемоги", 8 орденами Леніна та ін.). Він зовсім не думав про зміни, які диктувало життя, необхідність яких дедалі більше назрівала.

За його правління розквітали кар'єризм, протекція, місництво, підлабузництво.

Михайло Суслов
(1902–1982)

Михайло Андрійович Суслов — "сірий кардинал", головний ідеолог партії в часи правління Л. Брежнєва, натхненник перевороту 1964 р. Він залишився сталіністом і вважав головною ідеологією вчення марксизму-ленінізму, якого дотримувався послідовно, визнаючи його принципи за непорушні й непохитні. У модернізацію суспільства не вірив, лібералізації не допускав, демократизацію забороняв, систему авторитарної влади розглядав як єдино можливу для СРСР.

М. Суслов накреслив генеральну лінію як внутрішнього, так і зовнішнього розвитку країни, яка була неефективною і згубною для СРСР та всього світового комуністичного руху. Було визначено такі пріоритетні завдання зовнішньої політики:
- відвернення загрози розпаду соціалістичного табору;
- штучна підтримка світової соціалістичної співдружності;
- нормалізація відносин між Сходом і Заходом;
- проведення політики підтримки "прогресивних" рухів і режимів у всьому світі;
- значна грошова допомога світовому комуністичному рухові.

Це був період ідеологічного тиску на інтелігенцію. Постійно пропагувалася роль партії, особисто Л. Брежнєва. Він уважав, що слід наполегливіше пропагувати переваги соціалізму перед капіталізмом, що штучно й робилося

впродовж усього часу існування "залізної завіси" між СРСР і країнами Заходу. Панувало всезаборонство. Для генеральної лінії, яку накреслив М. Суслов, були характерними такі ознаки:

консерватизм,
ідеологічний диктат,
авторитарність,
складання "культу особи" Л. Брежнєва,
зростання керівної ролі КПРС,
заборона інакомислення,
репресії проти вільнодумства,
централізм,
мілітаризм,
агресивність.

Епоха М. Суслова — це епоха всеохопної кризи всіх аспектів життя радянського суспільства, епоха повернення до сталінських принципів і норм керівництва, епоха подвійної моралі та брехні.

Петро Шелест
(1908–1996)

Петро Юхимович Шелест — партійний та державний діяч.

Народився на Харківщині. У 1935 р. закінчив Маріупольський металургійний інститут і працював на заводах Маріуполя і Харкова, а в 1948–1954 рр. — директором на заводах у Ленінграді та Києві. З 1954 р. — на партійній роботі.

У 1963 р. пленум ЦК КПУ увільнив від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного. На цю посаду призначили П. Шелеста, який фактично був ставлеником М. Хрущова.

П. Шелест — фігура неоднозначна, з певними суперечностями. З одного боку, він типовий представник командно-адміністративної системи, вихованець на ідеях марксизму-ленінізму, за переконаннями комуніст, вірив у можливість побудови комуністичного суспільства. За словами О. Дубчека, П. Шелест підтримував збройну інтервенцію військ Варшавського договору в Чехо-Словаччині 1968 р. За його перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ арештовували дисидентів, переслідували інакомислячих. П. Шелест прагнув зміцнити в Україні особисту владу і владу свого найближчого оточення, а також власну "політичну вагу" в політбюро ЦК КПРС.

З іншого боку, він — поміркований прихильник національних інтересів народу, сприяв самоутвердженню української нації, враховував інтереси республіки під час економічного планування в СРСР. Він любив свою землю, мову, культуру, з симпатією ставився до колишньої політики українізації, хоча в Україні проводилася політика русифікації. Дбав про потреби республіки, неодноразово проявляв твердість в обстоюванні її інтересів, намагався домогтися більшої незалежності республіканських структур у господарських питаннях, зокрема, у визначенні інвестицій в її економіку, у мовній та культурній сферах, у відродженні історичних традицій українського народу, що не подобалося вищому московському керівництву, викликало їхню різку негативну реакцію.

У 1970 р. вийшла книга П. Шелеста "Україна наша радянська", яка попервах отримала чимало схвальних рецензій.

Але у травні 1972 р. П. Шелеста було призначено одним із заступників голови Ради міністрів СРСР і незабаром на пленумі ЦК КПУ увільнено з посади першого секретаря республіки. У квітні 1973 р. в журналі "Комуніст України" було надруковано статтю "Про серйозні недоліки та помилки однієї книги". П. Шелеста було звинувачено у неправильному висвітленні минулого України, в ідеалізації періоду козаччини, у визнанні самобутності українського народу, в тому, що він розглядав історію України відокремлено від історії Російської держави, що не висвітлив ролі "великого російського народу" та його впливу на розвиток усіх аспектів життя України, її культури, економіки, політичного життя.

Його звинувачували у ліберальному ставленні до націоналістичних проявів, в економічних помилках, "економічному місництві", применшенні ролі комуністичної партії, значних недоліках у справі "інтернаціонального виховання трудящих", ігноруванні Москви.

У квітні 1973 р. П. Шелест був змушений подати заяву про вихід на пенсію "за станом здоров'я". П. Шелест дуже переживав таку несправедливість, був повний сил і здоров'я, хотів іще працювати. За вказівкою Л. Брежнєва у 1974 р. йому надали посаду начальника дослідного виробництва на одному з підприємств авіаційної промисловості в підмосковному м. Долгопрудному, де він працював 10 років.

Володимир Щербицький
(1918–1990)

Володимир Васильович Щербицький народився 17 лютого 1918 р. у м. Верхньодніпровську в робітничій родині. У 1932 р. вступив до комсомолу, в 1934–1935 рр. працював на платній комсомольській посаді. Навчався в Дніпропетровському хіміко-технологічному інституті, який закінчив у 1941 р.

Член КПРС із 1941 р.

У роки війни навчався у Військовій академії хімічного захисту, а згодом проходив службу у військовій частині, яка містилася в Монголії. У боях участі не брав.

З 1948 р. — на партійній роботі.

У 1952–1954 рр. — перший секретар Дніпродзержинського міськкому партії, в 1955–1957, 1963–1965 рр. — Дніпропетровського обкому партії, а в 1957–1961 рр. — секретар ЦК КП України. У 1961–1963, 1965–1972 рр. — голова Ради міністрів України.

На травневому пленумі ЦК КПУ 1972 р., після усунення П. Шелеста, першим секретарем ЦК КП України було обрано В. Щербицького. Одразу ж від керівництва республікою було усунуто значну кількість наближених до П. Шелеста людей, хоча значна частина з них працювала сумлінно.

Поступово більшість посад у керівних органах республіки посіли люди, висунуті В. Щербицьким і особисто віддані йому. Високі посади зайняли більш як 20 дніпропетровців. Значні кадрові зміни проводились і на рівні областей. На посади висувалися люди, віддані особисто В. Щербицькому, а це забезпечило стабільність його позицій, почала розквітати модна тоді "культівська ідеологія".

Понад 17 років керував Україною В. Щербицький. Йому були властиві амбіційність, працьовитість, цілеспрямованість, відповідальність.

В. Щербицький орієнтувався в першу чергу на інтереси й настрої верхів, на інтереси Москви, а не на інтереси українського народу, чітко дотримувався курсу, визначеного Л. Брежнєвим і М. Сусловим, політики підпорядкування економіки України центру.

В. Щербицький виявляв велику енергію, наполегливість у питаннях забезпечення виконання тих завдань, які були накреслені з центру в соціально-економічному розвиткові України. Вказівки Москви виконувалися ретельно і беззастережно, ніколи він не піддавав сумніву правильності лінії

і ніколи не висловлював свого критичного ставлення до прорахунків у політиці центру.

Посилився диктат партапарату.

Головними провідниками його політики були секретар ЦК КПУ з питань ідеології В. Маланчук і голова КДБ України В. Федорчук. У республіці посилився тиск на інтелігенцію, репресії стали жорстокішими.

Не похитнули становища В. Щербицького ні смерть Л. Брежнєва, ні смерть наступних генеральних секретарів ЦК КПРС — Ю. Андропова і К. Черненка.

Залишився він першим секретарем ЦК КПУ і за часів горбачовської "перебудови" У 1989 р. він сам подав заяву про увільнення від керівних обов'язків у зв'язку з виходом на пенсію. 32 роки незмінно був членом політбюро ЦК КПУ. 17 років — членом ЦК КПРС.

Постать В. Щербицького не можна розглядати однозначно. Чимало корисного він намагався зробити для України, вмів багато працювати, чого вимагав і від своїх підлеглих, хотів покращити добробут людей. Але не можна забути про велику катастрофу віку — аварію на Чорнобильській АЕС. Тільки за згоди першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького вона була збудована у густозаселеному регіоні України, поблизу Києва, хоча чимало вчених заперечувало таке будівництво, яке велося прискореними темпами, з недосконалим обладнанням (заперечував будівництво академік АН УРСР Олександр Алімов та ін.). Намагався приховати сам факт, а згодом і масштаби цієї катастрофи, замовчуючи об'єктивну інформацію, а затим поширюючи явно неправдиву, хоч є твердження близького оточення, що В. Щербицький сам не володів правдивою інформацією.

За часів В. Щербицького у вишах і школах дедалі менше користувалися українською мовою, нею перестали розмовляти в уряді, в державних установах, на виробництві, діловодство було переведено майже повністю на російську мову. Сам В. Щербицький користувався в офіційному спілкуванні винятково російською мовою, нею проголошував промови.

Іван Курас так написав про В. Щербицького та його епоху:

" Загальна оцінка не може бути однозначною. З одного боку, особиста енергія, наполегливість, працездатність і цілеспрямованість внесли свіжий струмінь... Наслідком цього був подальший розвиток економіки, соціальної сфери і культурного будівництва... Разом з тим кількісні показни-

ки зростання були досягнуті переважно за рахунок екстенсивних факторів. Тому в міру їх вичерпання почалося невпинне падіння ефективності суспільного виробництва, все більше негативно позначився механізм гальмування, виявилися ознаки застою у всіх сферах. Вчасного ж критичного аналізу, вміння запобігти цьому... явно бракувало і в центрі, і в республіках... Економічна ситуація загострила і соціальні проблеми. Зрівнялівка в оплаті праці, порушення принципу соціальної справедливості, зниження реальних доходів, ріст цін і поглиблення інфляції, дефіцит найнеобхідніших товарів призвели до загрозливої суспільної корозії. За його управління вольові методи управління так і не були замінені економічними".

В. Щербицький помер у лютому 1990 р. Похований на Байковому цвинтарі у м. Києві.

СТАН ЕКОНОМІКИ ТА ВИЗРІВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

Стан народного господарства СРСР після усунення від влади М. С. Хрущова

1. Семирічний план розвитку народного господарства (1959–1965 рр.) не було виконано.
2. Посилилося безсистемне перенасичення України промисловими підприємствами, що згубно позначилося на її екології.
3. Постійно знижувалися темпи приросту промислової продукції.
4. Давалася взнаки відстала структура виробництва.
5. Практикувався випуск продукції низької якості.
6. Зменшувався приріст продуктивності праці.
7. Виробничі фонди використовувалися неефективно.
8. Колгоспи перебували в скрутному становищі.
9. Знизився життєвий рівень більшості населення СРСР.
10. Поглиблювалася диспропорція у розвитку галузей народного господарства.
11. Перед мільйонами людей постала житлова проблема.

Висновок

Тяжка ситуація в країні вимагала негайних і глибоких економічних і соціальних реформ.

Спроба реформування економіки у другій половині 60-х рр.

Економічна реформа — це зміни в системі господарського механізму, що їх проводить держава, спрямовані на розвиток і підвищення економічної ефективності виробництва, система заходів із вдосконалення управління виробництвом, які відповідали б потребам часу.

Програму економічних реформ розробив голова радянського уряду Олексій Косигін і спробував реалізувати їх у 1965–1967 рр.

Березень 1965 р. — пленум ЦК КПРС. Обговорив питання **"Про невідкладні заходи подальшого розвитку сільського господарства СРСР"** і схвалив новий порядок заготівель сільськогосподарської продукції.

У квітні 1965 р. ЦК КП України схвалив заходи із забезпечення виконання рішень березневого пленуму ЦК КПРС:

1. Було взято курс на інтенсифікацію сільського господарства.
2. Держава визначала тверді плани заготівель сільськогосподарської продукції на кілька років.
3. Підвищувалися закупівельні ціни з урахуванням кліматичних умов та умов виробництва в окремих районах.
4. Запроваджувалася надбавка за надпланову продукцію.
5. Передбачалися заходи щодо зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства, що мали сприяти ліквідації відставання аграрного виробництва, створення в країні достатку продовольства і сировини для промисловості.

Висновки

1. Заходи, намічені березневим пленумом ЦК КПРС і квітневим пленумом ЦК КПУ, дещо пожвавили сільськогосподарське виробництво, але суттєво вплинути на стан справ не могли.
2. Всі заходи проводились у рамках колгоспно-радгоспної системи у дещо оновленому вигляді.
3. Вони не змінювали виробничих відносин на селі, за якими селянин залишався підневільним.
4. Для колгоспно-радгоспної системи була характерною низька продуктивність порівняно з підсобними господарствами.

Займаючи лише 5,8% земельних угідь України, особисті підсобні господарства, наприклад, у 1970 р., забезпечили майже три чверті загального виробництва картоплі, третину молока, овочів; половину — свинини, 61,9% яєць тощо.

5. Склалася система розкрадання, з'явилася зневага до збереження вирощеного.

Вересень 1965 р. — пленум ЦК КПРС. Прийнято постанову **"Про поліпшення управління промисловістю, вдосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва"**.

1. Було взято курс на інтенсифікацію промислового виробництва.
2. Передбачалося підвищення наукового рівня планування економіки.
3. Основним критерієм господарської діяльності підприємств передбачалося зробити не валові показники, як було раніше, а обсяг її реалізації.
4. Встановлювали економічно обґрунтовані ціни.
5. Вводилися ринкові економічні регулятори. Було зроблено переоцінювання діяльності підприємств із планових показників на рентабельність, госпрозрахунок і прибуток.
6. Передбачалося розширення самостійності підприємств і скорочення чисельності затверджуваних показників.
7. Передбачалося скоротити практику внесення змін до затверджених планів.
8. Створювалися спеціальні фонди для матеріального заохочення робітників і службовців залежно від результатів їхньої праці.
9. Підприємства для своїх потреб вперше могли використати 40% прибутку.
10. Було ліквідовано ради народного господарства, а всі підприємства підпорядковано загальносоюзним міністерствам за галузевим принципом. Це означало обмеження прав союзних республік та їхніх територіальних органів. Після проведеної перебудови в Україні налічувалося 22 союзно-республіканські міністерства і 7 республіканських:
    - автомобільного транспорту і шосейних шляхів;
    - будівництва;
    - комунального господарства;
    - місцевої промисловості;
    - освіти;
    - охорони громадського порядку;
    - соціального забезпечення.

1966–1970 рр. — період реформування.

1966–1970 рр. — восьмий п'ятирічний план розвитку народного господарства. Восьма п'ятирічка припала на період реформування.

Її підсумки були найкращими за останні 35 років

На певний час підприємства одержали відносну самостійність.

1. Виробництво промислової продукції в Україні зросло на 50%, продуктивність праці у промисловості — на 28%, національний дохід на 30%.
2. Дві третини промислової продукції отримано завдяки підвищенню продуктивності праці.
3. Україна освоїла виробництво 440 зразків нової техніки й матеріалів.
4. На підприємствах було введено в дію 310 повністю автоматизованих виробництв.
5. З виробництва було знято 1115 зразків старої техніки.
6. Було споруджено 250 великих підприємств.
7. Завершилося спорудження найбільших в Європі теплових електростанцій — Придніпровської, Зміївської, Бурштинської, Старобешівської, Луганської.
8. Було створено єдину енергетичну систему республіки з долученням до неї промислових підприємств, радгоспів.
9. Позитивні зрушення відбувалися переважно у важкій промисловості — металургії, енергетиці, промисловому машинобудуванні. Виробництво предметів споживання й надалі відставало від потреб населення.
10. Валова продукція у сільському господарстві зросла на 16,6%.
11. Було завершено електрифікацію сіл України.
12. Зростало застосування мінеральних добрив (з 2,1 млн тонн у 1965 р. до 3 млн тонн у 1970 р.), впроваджувалися більш урожайні сорти зернових і технічних культур.
13. Було запроваджено гарантовану оплату праці працівників колгоспів за тарифними ставками відповідних категорій робітників і службовців радгоспів.
14. Дещо зміцнився кадровий склад спеціалістів колгоспів і радгоспів.
15. Утім, плана п'ятирічки в повному обсязі виконано не було. Щорічно Україна не добирала до плану 4 млн тонн зерна.
16. Продовольча ситуація і надалі залишалася складною.

Після 1970 р. темпи економічного зростання почали падати.

Причини неуспіхів економічних реформ

1. Економічні реформи не зачепили основ командно-адміністративної системи.
2. Ринкові ідеї не було сприйнято у вищих ешелонах влади.
3. Реформа не зачепила сферу управління, в якій процвітав формалізм, бюрократизм.
4. Посилилося директивне планування і силове управління, що поступово вело до вихолощення реформи, а на початку 70-х рр. — до її згортання.

5. Владні структури намагалися посилити централізм в економіці, а паралельно — впровадити ринкові економічні регулятори (рентабельність, прибуток тощо). Це були спроби вмонтувати елементи економічного стимулювання в командну систему.
6. Повільно впроваджувалися досягнення НТР.
7. За такими показниками, як упровадження нових технологій, електронної техніки СРСР помітно відставав від світового рівня.
8. Економіка зберегла екстенсивний характер, що зумовлювало зростання затрат, вимагало залучення до виробництва додаткових робочих рук.
9. Якість продукції залишалася низькою.
10. Збереглася диспропорція у розвитку галузей народного господарства.
11. Виробництво предметів народного споживання значно відставало від розвитку важкої промисловості.
12. Запровадження повного господарського розрахунку на підприємствах здійснювалося повільно і непослідовно.

Висновки

1. Реформа мала негативні як економічні, так і політичні наслідки:
   - перервалися усталені економічні зв'язки;
   - зросла собівартість продукції;
   - впала дисципліна постачань.
2. Позбавлення республік права управляти підприємствами на своїй території, насадження централізаторських тенденцій, посилення командно-адміністративних методів управління — все це позбавляло реформу реальних перспектив.
3. Потужною перепоною на шляху реформ став бюрократичний апарат.
4. Економічне реформування не є можливим без політичного, без демократизації влади та управління, без реального державного суверенітету республік.

Визрівання економічної кризи

Згортання економічних реформ означало:

1. Придушення господарської ініціативи, ледь помітної самостійності підприємств, нових економічних методів управління виробництвом.

2. Збільшення управлінського бюрократичного апарату, який зростав дуже швидко. Тільки за 1960–1965 рр. він зріс на 41 тис. осіб.
3. Повернення командно-адміністративної системи до узвичаєних директивних способів керівництва.
4. Панівним залишався екстенсивний напрямок розвитку виробництва. Тобто, зростання обсягів виробництва досягалося за рахунок залучення додаткової робочої сили, будівництва нових підприємств на старій технологічній основі, розширення посівних площ тощо.
5. Слабкою була механізація робіт. Майже 40% промислових робітників працювали вручну, а в будівництві — понад 60%.
6. Стимулювання не залежало від результатів праці.
7. Характерне розходження інтересів трудівників, підприємств і суспільства, нежиттєздатність виробничих відносин.
8. Поширилася практика коригування планів у бік зниження.
9. 95% підприємств України належало центру, який по-хижацьки експлуатував республіку, перетворивши її в сировинний придаток імперії.

Особливості індустріального розвитку УРСР

За **1965–1985 рр.** зменшилися середньорічні темпи приросту основних показників економічного розвитку, що свідчило про значну кризу в промисловості.

Темпи приросту основних показників економічного розвитку, %

Показник економічного розвитку	П'ятирічка, роки			
	1966–1970	1971–1975	1976–1980	1981–1985
Валовий суспільний продукт	6,7	5,6	3,4	3,5
Національний доход	6,7	4,6	3,4	3,7
Продукція промисловості	8,4	7,2	3,9	3,5
Продуктивність праці	6,1	4,1	3,0	3,8

1. Хронічним стало невиконання "накреслених" партійними з'їздами п'ятирічних планів.
2. Почався різкий спад виробництва, промисловість працювала неритмічно.
3. За збільшення чисельності робітничого класу та інженерно-технічних працівників у промисловості темпи зростання загального обсягу її продукції знизилися.
4. За період з 1961 р. по 1985 р. майже вдвічі зменшилася рентабельність підприємств.
5. Спрацьованість основних виробничих фондів становила 1961 р. 28%, 1985 р. — вже 43%, а чорної та кольорової металургії, паливно-енергетичного та хімічного комплексів — 50–60%.
6. За темпами зростання основних виробничих фондів республіка посідала останнє, 15-те місце в Радянському Союзі.
7. Основна частка капіталовкладень спрямовувалася не на оновлення й реконструкцію діючих виробничих потужностей, не на впровадження нових технологій, а на будівництво нових підприємств.
8. Для України була характерною деформована структура продуктивних сил, переважали паливні й сировинні галузі.
9. У 70–80-ті рр. Україна залишалася одним із найважливіших виробників зброї та різноманітних видів військової техніки.
10. Партійно-державне керівництво не зуміло використати "нафтодолари" для створення потрібних галузей промисловості, модернізації народного господарства в цілому. Ці кошти просто "проїдалися".
11. Якість продукції залишалася низькою.
12. Катастрофічно не вистачало металу, будівельних матеріалів, обладнання, палива, паперу, транспортних засобів, предметів першої необхідності тощо.
13. Частка галузей, що працювала на споживчий ринок, у загальному обсязі валової продукції не перевищувала 30%, тоді як у розвинених країнах цей показник досягав 50–60%.
14. Вироблялося чимало нікому не потрібних речей лише тому, що це було заплановано.
15. Пріоритетний розвиток мали екологічно шкідливі виробництва і технології (хімія, металургія, атомна й теплоенергетика тощо).
16. Широкого розмаху набули приписки на виробництві, хабарництво, казнокрадство, формування мафіозних структур і зрощування їх із державним апаратом.

Деструктивні процеси на селі

1. У 70-ті рр. суттєво сповільнилися темпи розвитку сільськогосподарського виробництва.
2. Було характерне зростання капіталовкладень у сільське господарство без істотних результатів.

Розмір капіталовкладень, млрд крб

П'ятирічка, роки			
1966–1970	1971–1975	1976–1980	1981–1985
15,8	22	25,5	30,5

3. Нераціонально використовувалася земля:
   - багаті чорноземи відводили на індустріальне будівництво (по 135–140 тис. га щороку);
   - 2% ґрунтів було затоплено штучними морями та великими водосховищами;
   - 6% земель, придатних для сільськогосподарського використання, опинилось у критичному стані через ерозію;
   - необрунтовано здійснювалася хімізація;
   - були антинауковими плани меліорації (за період 1971–1985 рр. вкладення в меліорацію України становили 12 млрд крб, а середньорічна віддача не перевищувала 3–4 млн крб);
   - насиченість ґрунтів хімічними добривами і пестицидами зросла в 9 разів тощо;
   - щороку 600 млн тонн ґрунтів змивалися водами рік і морів тощо.
4. Безгосподарське використання земель призвело до того, що з 1965 р. по 1985 р. посівні площі в Україні зменшилися більш як на мільйон гектарів.
5. З року в рік збільшувався розрив між зростанням фінансування сільського господарства та обсягом виробленої продукції. За 1966–1985 рр. середньорічні капітальні вкладення в сільськогосподарське виробництво збільшились у 2,5 рази, а валовий збір зерна — лише на 18%.
6. У 1980 р. 40% колгоспів були нерентабельними, збитковими.
7. Із господарств-боржників щорічно списували мільярди карбованців.
8. Держава систематично підвищувала ціни на техніку, транспорт, мінеральні добрива, залишаючи незмінними ціни на сільськогосподарську продукцію.
9. Переважала ручна праця. Так, 1985 р. ручною працею у рослинництві було зайнято 71,4% колгоспників і 79,8% працівників радгоспів.

10. Була характерною низька продуктивність праці, відсутність необхідної техніки, що зумовило гострий дефіцит робочої сили в сільському господарстві.
11. У процесі збирання, заготівлі, перероблення, зберігання і транспортування українські колгоспи і радгоспи втрачали значну частину врожаю.
12. Різко зросла чисельність управлінського апарату в сільськогосподарському виробництві.
13. Представники партійного і державного апарату постійно втручалися в діяльність колгоспів і радгоспів, спускали "зверху" безліч директив щодо технології ведення рослинництва і тваринництва.
14. Умови життя і праці на селі залишалися дуже тяжкими. У глухому куті опинилася соціальна та духовна сфера. Протягом 1966–1985 рр. чисельність сільського населення зменшилася на 4,5 млн душ.
15. Гальмувався розвиток особистих підсобних господарств, що призвело протягом 1966–1975 рр. до скорочення поголів'я свиней на 1 млн 976 тис. (або 34%), овець і кіз — на 702 тис. (54,5%,), корів — на 620 тис. (18,2%).
16. Ліквідовувалися "мало перспективні" населені пункти, населення яких переселялось у центральні садиби. Протягом 1972–1986 рр. в Україні зникло 1502 села. Цьому штучному процесові не було ні економічного, ні соціального виправдання.
17. Науково-технічна революція мало торкнулася сільського господарства України.

Висновки

1. Колгоспно-радгоспна система на селі виявила цілковиту нездатність забезпечити високоефективне функціонування.
2. Не допомогла і прийнята травневим **(1982 р.)** пленумом ЦК КПРС і продубльована того ж року листопадовим пленумом ЦК КПУ **Продовольча програма**. Її чекала доля попередніх програм.
3. Аграрний сектор економіки поглинав величезні ресурси, а його продуктивність знижувалася.
4. Неефективна екстенсивна економіка, адміністративно-командна система управління загострили суперечності між потребами суспільного розвитку, перебігом науково-технічної революції та рівнем політичного керівництва, його здатністю вивести країну з кризи та домогтися вирішення болючих проблем країни.

ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ ТА РІВЕНЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

Суспільне життя

Для суспільних відносин цього періоду було характерним:

1. *Високі темпи росту чисельності жителів міст.*

На початку 80-х рр. вони складали 2/3 населення України.

2. *Зростання кількості робітничого класу.*
3. *Зменшення чисельності жителів села*, які поповнювали ряди робітників.

У 1960–1985 рр. сільське населення зменшилося з 22 млн до 17, 6 млн душ, або на 22,2%. Причини:

- тяжкі умови праці, переважання ручної праці;
- низька оплата праці;
- незадовільні соціальні та культурно-побутові умови.

4. *Посилення тенденції до старіння сільського населення*, скорочення кількості осіб працездатного віку.

На кінець 80-х рр. на кожну тисячу працездатного населення припадало 1034 непрацездатних (452 дітей і 582 людей похилого віку та інвалідів).

5. *Зростання чисельності інтелігенції*, рівня її освіченості.

Майже вдвічі зросла кількість фахівців із вищою освітою.

Недоліки:

- знижувався престиж працівників розумової праці через її низьку оплату;
- знижувався престиж знань, професіоналізму внаслідок "зрівнялівки" в оплаті праці;
- залишковий принцип фінансування діячів науки, культури, освіти.

6. *Низький ступінь участі жінок в управлінських структурах.*
7. *Зменшення народжуваності.*
8. *Збільшення смертності.*

У 1979 р. вперше за тривалий період української історії смертність серед сільського населення перевищила народжуваність. Із 1965 р. по 1980 р. рівень смертності на 1 тис. жителів СРСР зріс із 7,3 до 10,3 випадків (в Україні — з 7,6 до 12,1).

9. *Зростання дитячої смертності.*

В середині 80-х рр. Україна посіла перше місце за рівнем дитячої смертності.

10. *Поширення алкоголізму.*

Цьому сприяло розширення реалізації алкогольних напоїв.

11. *Дуже низька якість життя.*

За рівнем життя Україна на початку 80-х рр. перебувала серед держав, які посідали 50–60-ті місця.

12. *Сталися помітні зміни в етнічному складі населення.* Зменшилася кількість українців, зросла чисельність росіян, представників національностей Закавказзя, Середньої Азії.
13. *Зростав номенклатурно-бюрократичний апарат.*
14. *Панував несправедливий характер розподілу суспільних благ.*

Номенклатурні верхи утворили власну закриту систему постачання продовольства і промислових товарів, що не знала дефіцитів і спекулятивних цін. "Вищі інстанції" мали закриті кращі санаторії, будинки відпочинку, пансіонати. Керівництво комуністичної партії, яке постійно розпатякувало про свої наміри побудувати справедливе безкласове суспільство, насправді створило суспільство соціальної нерівності з вигодою для себе.

15. *У суспільстві поширювалися настрої зневіри, подвійної моралі, апатії й цинізму.*

Здобутки розвитку соціальної сфери

1. З 1971 р. по 1985 р. виробництво товарів народного споживання збільшилось удвічі, але ці товари були низькоякісними й помітно поступалися закордонним зразкам. Щоправда, найнеобхіднішим населення було забезпечено.
2. Рівень заробітної платні у грошовому обчисленні значно зріс. У 1980 р. середня зарплата робітників і службовців України становила 76,7 крб, а в 1985 р. — 155 крб.
3. Було введено матеріальне стимулювання робітників і службовців, а саме — тринадцяту зарплату і преміальні.
4. Вперше регулярно протягом року почали отримувати зарплату колгоспники.

Середньомісячна платня в колгоспах України складала в 1965 р. 49,5 крб, а в 1979 р. — 108 крб.

5. З 1964 р. колгоспникам виплачували пенсії в розмірі 12–30 крб на місяць.
6. Відносно зросла купівельна спроможність населення.

Люди почали більше купувати телевізорів, холодильників, пральних машин, іншої побутової техніки.

7. У 1965–1980 рр. в Україні було побудовано 5,6 млн квартир, 25,2 млн осіб отримало житло.

8. У середині 80-х рр. завершено електрифікацію села. Кожне двадцяте село було газифіковано.
9. Наприкінці 1980 р. в медичних закладах республіки працювало 180 тис. лікарів і понад 500 тис. медичних працівників середньої кваліфікації. У розрахунку на кожні 10 тис. жителів це більше, ніж у розвинених країнах світу.

Проблеми розвитку соціальної сфери

1. У 70–80-х рр. сповільнилися темпи зростання реальних доходів трудящих, хоча рівень заробітної платні у грошовому розрахунку зростав.
2. Відбувалося падіння купівельної спроможності населення внаслідок зростання цін на товари, різні послуги (ціни на товари і послуги порівняно з 1970 р. збільшилися 1980 р. на 3%, а 1985 р. — на 8%).
3. Систематичне знецінення грошей, неухильне зубожіння трудящих сприяло казнокрадству, корупції, зростанню "тіньового" капіталу та аморальності.
4. Залишався низьким рівень зарплати людей розумової праці, що вело до падіння престижу інтелектуальної праці.
5. Відчувався гострий дефіцит товарів.
6. Гострою залишалася житлова проблема, хоча в республіці будувалося багато. Якість будівельних робіт була неприпустимо низькою. Після отримання квартири її одразу ж потрібно було ремонтувати.
7. У складному становищі перебувало комунальне господарство. 60 міст і 500 селищ міського типу не мали каналізації.
8. Не краще були справи і в медицині, оснащення лікарень залишалося дуже низьким.
9. У середині 80-х рр. 50% українських сіл не мали шкіл, 39% — амбулаторій, 30% — клубів тощо.
10. Склався залишковий принцип виділення ресурсів на соціальні потреби.
11. Зберігалося й поглиблювалося відставання від країн Заходу у рівні споживання на душу населення: СРСР посідав 77-ме місце у світі.

Екологічна криза

1. Перекоси й деформації в розміщенні продуктивних сил стали причиною різкого зростання техногенного навантаження на природу, що в 6–7 разів перевищувало загальносоюзний рівень.
2. Щорічно промисловими об'єктами в атмосферу та водний басейн викидалося понад 10 млн тонн шкідливих речовин.
3. У складній екологічній ситуації опинилося населення міст, особливо тих, де розміщувалися великі промислові підприємства.
4. Створювалися штучні моря, які невдовзі перетворилися на мертві, позбавлені рибних запасів.
5. У республіці, на яку припадало 2,6% території Радянського Союзу, в той час було побудовано та споруджувалося близько 40% атомних енергоблоків СРСР.
6. Екологічну ситуацію в республіці ускладнювало нераціональне розширення посівних площ у сільському господарстві. Розораність сільськогосподарських угідь в Україні становила в той час 80% проти 25% у США і 48% у Франції, що призвело до активізації ерозійних процесів.
7. Питома вага населення республіки, зайнятого у галузях виробництва зі шкідливими для здоров'я умовами, становила в Україні 53%.

ОПОЗИЦІЙНИЙ РУХ

Особливості опозиційного руху

Ріст опозиції в 60–80-х рр. характеризувався наступним.

1. Посиленням дисидентського руху.
2. Посиленням правозахисного руху.
3. Наростанням громадської непокори.

Все це — прояви національно-демократичного руху.

Вони виступали:

1. Проти хиб чинної системи.
2. Критикували її:

за розходження:

- між словом і ділом;
- між деклараціями і соціальною практикою.

За порушення:

- принципу соціальної справедливості;

- загальної рівності;
- норм моралі.

За ігнорування:

- теоретичних і практичних рекомендацій В. І. Леніна;
- статей Конституцій СРСР і УРСР;
- підписаних СРСР міжнародних угод і декларацій;
- власних законів,

зокрема:

стосовно прав людини,
свободи слова і друку,
самовизначення націй,
суверенітету республік аж до їх відокремлення,
розвиток української мови і культури,
правдивого відтворення історичного процесу,
існування справжньої демократії та ін.

Течії в опозиційному русі

1. Національно-визвольна (В. Мороз, Л. Лук'яненко та ін.).

Виступали за відновлення незалежності України, за вільний розвиток української мови й культури. Засуджували великодержавний шовінізм, імперську політику центру, постійну русифікацію.

2. Правозахисна (М. Руденко, П. Григоренко, В. Чорновіл, С. Хмара та ін.).

Вимагали дотримання в СРСР основних прав і свобод людини, викривали злочини тоталітарної системи.

3. Релігійна (Й. Терелля, В. Романюк, Г. Вінс, І. Гель та ін.).

Вимагали дотримання свободи віросповідання, відновлення заборонених релігійних конфесій. Виступали проти різних обмежень у релігійному житті. Вели боротьбу за фактичне, а не декларативне визнання свободи совісті.

Характеристика опозиційного руху

1. 80% дисидентів становила інтелігенція:

- викладачі вишів (В. Мороз, М. Осадчий та ін.);
- шкільні вчителі (О. Різникін, М. Озерник, Д. Мазур, В. Лисенко та ін.);
- науковці (брати М. і Б. Горині, Ю. Бадзьо, лаборант-хімік Є. Кузнецова та ін.);
- інженери (О. Мартиненко, Я. Меншук, В. Клобанов, В. Дяк та ін.);

- юристи (Л. Лук'яненко та ін.);
- лікарі (М. Плахотнюк, С. Хмара, О. Притика та ін.);
- письменники (М. Руденко, Т. Мельничук, О. Бердник, В. Стус та ін.);
- літературні критики (Іван Світличний та ін.);
- журналісти (В. Чорновіл, В. Шевченко та ін.);
- художники (О. Заливаха, А. Горська, Г. Севрук та ін.);
- кінорежисери (С. Параджанов, Гелій Снєгірьов, В. Монбланов та ін.).

2. У русі брали участь й інші верстви населення:
- робітники (В. Макуха, І. Гель, В. Кравченко та ін.);
- студенти (Я. Гаврик, Т. Мотильова та ін.);
- військовослужбовці (Г. Куценко, С. Корнієнко та ін.);
- церковні діячі (Й. Тереля, В. Романюк та ін.).

3. Опозиційний рух був довготривалим у часі (понад 20 років).
4. Ідеологічні погляди опозиції були різноманітні:
на марксистській платформі стояв П. Григоренко,
на націонал-комуністичній — І. Дзюба,
близьким до інтегрального націоналізму та ідеології ОУН був В. Мороз.
5. Опозиція обстоювала національні інтереси українського народу.

Методи боротьби

1. Організація масових заходів.
- **З 22 травня 1961 р.** щороку почали вшановувати пам'ять Т. Г. Шевченка. Того дня 1861 р. труну з тілом Великого Кобзаря провезли з Петербурга через Київ до Канева для поховання. У пам'ять про цю подію біля пам'ятника в Києві збиралися шанувальники поета, читали його поезії, вірші про нього, грали на бандурах.
- Організовувалися шевченківські свята, вечори Івана Франка та Лесі Українки, гуртки з вивчення історії України.
- Популяризувалися народні та релігійні традиції українського народу, проводилися вертепи, свята Івана Купайла, співалися колядки та щедрівки.

2. Написання листів — протестів до керівних органів УРСР та СРСР:
- **У вересні 1965 р.** під час презентації в київському кінотеатрі "Україна" стрічки С. Параджанова "Тіні забутих предків" під листом-протестом проти арештів інтеліген-

ції підписалися 140 присутніх. Цю акцію організували Іван Дзюба, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл.
- **У листопаді 1965 р.** з листом-протестом проти арештів, уболіваючи за стан української культури, звернулися до ЦК КПУ та ЦК КПРС композитор П. Майборода, поети Л. Костенко та І. Драч, авіаконструктор О. Антонов.
- **У квітні 1966 р.** 10 членів Спілки художників України звернулися з клопотанням переглянути справу художника П. Заливахи.
- **У 1968 р.** на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, секретаря ЦК з питань ідеології Ф. Овчаренка і секретаря Спілки письменників України Д. Павличка було написано листа, якого підписало близько 300 представників творчої інтелігенції Дніпропетровська, котрі протестували проти шельмування Олеся Гончара за його роман "Собор". У підготові листа звинуватили поета Івана Сокульського, якого заарештували і засудили до 4,5 роки таборів суворого режиму.
- **У 1968 р.** було написано лист-протест 139 вчених, робітників, працівників літератури та мистецтва Л. Брежнєву, О. Косигіну, М. Підгорному проти закритих судових процесів над українською інтелігенцією. Листа підписали 27 робітників, 25 фізиків і математиків, 27 письменників і літераторів, 18 митців, 9 інженерів, 6 студентів, викладачі та ін.

3. Написання протестів, відкритих листів, звернень на адресу міжнародних організацій, урядів демократичних країн:
- **У 1966 р.** звернення до різних міжнародних інстанцій, до прокуратури УРСР і голови КДБ при Раді міністрів УРСР великої групи творчої інтелігенції — 78 осіб (серед них З. Франко, М. Коцюбинська, І. Драч та ін.) із запитаннями про провину заарештованих у 1965 р.
- **У 1975 р.** український журналіст, політичний в'язень В. Чорновіл звернувся до президента США Д. Форда з повідомленням про те, що керівники СРСР придушують будь-яку критичну думку всередині країни.

4. Самвидав.

Поширення підготовлених дисидентами книг, статей, відозв, що викривали й засуджували політику влади. Ці матеріали потайки переписувалися, передруковувалися, передавалися з рук у руки. Така система поширення інформації називалася самвидавом.

5. Написання праць дисидентами.

Ось перелік деяких праць, написаних дисидентами:

- **І. Дзюба. "Інтернаціоналізм чи русифікація" (1965 р.)** — критика національної політики КПРС, спрямована проти русифікації України.
- **М. Брайчевський. "Приєднання чи возз'єднання"** — історичне дослідження.
- **Є. Сверстюк. "Собор у риштуванні"** — літературно-публіцистичний твір, присвячений морально-етичним проблемам, піднятим у романі О. Гончара "Собор".
- **В. Мороз. "Мойсей", "Хроніка опору", "Серед снігів" (1970 р.)** — викриття вад радянської дійсності.
  "Репортаж із заповідника ім. Берії" — антисталінська стаття з гострою громадсько-політичною спрямованістю.
- **Л. Плющ "У карнавалі історії"** — критика радянської дійсності.
- **В. Чорновіл. "Правосуддя чи рецидиви терору" (1966 р.)** — перша "самвидавська" праця.

"Лихо з розуму" (1967 р.) — збірка документів та біографічних відомостей про жертви репресій 1965–1966 рр. Ця книжка вийшла в Парижі та була удостоєна міжнародної премії журналістики. У незалежній Україні в 1996 р. В. Чорноволу за цей та інші гостропублицистичні твори було присуджено Шевченківську премію.

6. **Випуск "самвидавського" журналу "Український вісник" (з січня 1970 р.).**

Його випуск організував **В. Чорновіл** у Львові.

До 1972 р. вийшло 6 номерів журналу.

Завдання журналу — об'єктивне висвітлення процесів та явищ життя українського суспільства. Він був головним рупором незалежної громадської думки в Україні, висвітлював усі процеси, що відбувалися в Україні.

З 1973 р. після арешту редакції "Український вісник" над його поновленням почав працювати **С. Хмара**.

У 1974 р. вийшли 7-й та 8-й випуски "Українського вісника".

7. **Солідарність з іншими народами, які зазнавали утисків від тоталітарної системи.**

У 1968 р. радянські війська окупували Чехо-Словаччину, поклавши край "празькій весні". На захист прав чехословацького народу виступили дисиденти.

8. **Підтримка руху кримських татар за повернення на історичну батьківщину — до Криму та відновлення національного й політичного рівноправ'я народу.**

У 1968 р. в Москві було проведено демонстрацію представників кримсько-татарського народу. Справедливі вимоги кримських татар також підтримали українські правозахисники.

9. **Вивішування синьо-жовтих прапорів.**
- **9 травня 1972 р.** над клубом у селищі Стебник на Львівщині було вивішено національні прапори. За це засудили Любомира Старосольського та Романа Колопача відповідно до 2 і 3 років таборів.
- **22 січня 1973 р.** чотири синьо-жовті прапори замайоріли в м. Чорткові на Тернопільщині. За цю акцію були засуджені Володимир Мармус (6 років таборів суворого режиму і 5 років заслання), Микола Мармус і Степан Сапеляк отримали по 8 років ув'язнення, інші були засуджені до 7 років таборів.

10. **Розповсюдження листівок.**
- **21 січня 1978 р.** біля могили Т. Г. Шевченка в Каневі на знак протесту "проти русифікації українського народу", "проти російської окупації в Україні" було розкидано близько тисячі листівок.
- **У січні 1970 р.** в с. Білятичі на Рівненщині було розкидано листівки й відозви за підписом "Воля" про нерівноправність радянських народів та русифікацію в Україні.

11. **Індивідуальні протести.**
- **5 листопада 1968 р.** вдався до самоспалення в Києві на Хрещатику Василь Макуха, уродженець Львівщини, колишній воїн УПА і в'язень сталінських таборів, робітник із Дніпропетровська.
- Спробу самоспалення біля Київського університету в **березні 1969 р.** вчинив учитель із Бердянська Микола Бориславський, якого було врятовано. Він мав при собі транспоранти з написами: "Свободу діячам української культури", "Боріться за законні права української мови". Був засуджений на 2,5 року до мордовських таборів.
- **21 січня 1978 р.** біля могили Т. Г. Шевченка в Каневі спалив себе Олекса Гірник з Івано-Франківської області на знак протесту "проти російської окупації на Україні". В залишеній записці написав: "Тільки в такий спосіб можна протестувати в Радянському Союзі".

12. **Робітничі заворушення.**

Відбувалися численні страйки робітників:

1969 р. — страйк робітників у Червонограді Львівської області за поліпшення умов життя і праці.

1972 р. — страйки робітників у Дніпропетровську, Дніпродзержинську (тут були сутички страйкарів із міліцією, людські жертви).
1972 р. — страйк у Кам'янці-Подільському.
1981 р. — у Києві було 6 страйків.
1981 р. — у Прип'яті мали місце заворушення через перерви з постачанням продуктів харчування.

13. **Створення правозахисних організацій.**

У 1975 р. уряди 35 держав Європи і Північної Америки, у тому числі й уряд СРСР, підписали Гельсінські угоди, що мали закріпити нові відносини в Європі, забезпечити дотримання у кожній з країн високих принципів демократії, прав людини.

Повіривши в лібералізацію радянського режиму, група українських дисидентів **9 листопада 1976 р.** створила **Українську Гельсінську спілку (УГС)**, тобто групу сприяння виконанню гельсінських угод, яка мала на меті слідкувати за дотриманням в СРСР та Україні основних прав людини. Очолив організацію у складі 37 осіб **Микола Руденко** — знаний український поет і прозаїк. Серед них відомі правозахисники — Олесь Бердник, Петро Григоренко, Іван Кандиба, Левко Лук'яненко, Оксана Мешко, Микола Матусевич, Олексій Тихий, Ніна Строката та ін.

Українська Гельсінська спілка мала на меті

- ознайомити широкий загал із Декларацією прав людини ООН;
- сприяти виконанню в Україні гельсінських договорів;
- забезпечення в Україні прав людини, справжньої демократії;
- ознайомлення урядів країн-учасниць гельсінських договорів і світової громадськості з фактами порушень на території України Загальної декларації прав людини;
- домагатися участі окремої делегації України в міжнародних конференціях, на яких обговорювалися підсумки виконання гельсінських угод;
- з метою вільного обміну інформацією та ідеями домагатися акредитування в Україні представників закордонної преси.

Підсумки діяльності Української Гельсінської спілки

1. **Намагалася ознайомити світову громадськість із фактами порушень прав людини в Україні.**
- Зробила 30 заяв.
- Видала 18 меморандумів.
- Видала 10 інформаційних бюлетенів (почали виходити з 1978 р.).

2. **Висувала вимоги:**
- вільного виїзду з батьківщини і повернення назад;
- вільного поширення ідей;
- вільного створення наукових, творчих, мистецьких та інших видань;
- ліквідувати цензуру;
- звільнити всіх політичних в'язнів;
- перехід до незалежності мирним шляхом завдяки вільним виборам;
- гарантувати конституційні, культурні й національні права українцям та іншим національним меншинам в Україні.

3. **Викривала:**
- злочини тоталітарного режиму:

розкуркулення, голод 1933 р.,
репресії 1937 р., винищення УПА і мирного населення.
- ігнорування національних прав України;
- порушення підписаних СРСР міжнародних угод.

4. **Інформувала** про:
- створення московської, грузинської, вірменської, литовської гельсінських груп;
- арешти й переслідування;
- порушення прав людини на всіх теренах СРСР.

5. **Налагоджувала контакти** з:
- правозахисними групами інших республік;
- закордонними організаціями.

6. **Виступали за те, щоби:**
- не людина була для держави, а держава для людини;
- народ став господарем своєї землі;
- народ став спадкоємцем своїх традицій.

Діяльність правозахисників за кордоном

1. **У листопаді 1976 р.** закордонні правозахисники створили **Вашингтонський комітет гельсінських гарантій для України**. Очолив його Андрій Зварну.

2. **У жовтні 1978 р.** Петро Григоренко, позбавлений громадянства СРСР, за дорученням Української Гельсінської спілки (УГС) створив **Закордонне представництво УГС** (ЗП УГС). До нього увійшли Леонід Плющ, Ніна Строката, яка емігрувала до США в листопаді 1979 р.
3. **У 1980 р.** було засновано інформаційне видання **"Вісник репресій в Україні"** (редактор Надія Світлична, яка домоглася дозволу на виїзд до США у жовтні 1978 р.).

Ці організації видавали матеріали Української Гельсінської спілки, знайомлячи з ними світову громадськість.

Розгром Української Гельсінської спілки

Лютий 1977 р. Початок арештів УГС. Було заарештовано Миколу Руденка і Олексу Тихого (засуджено відповідно на 12 і 15 років позбавлення волі). Згодом було заарештовано Мирослава Мироновича, Миколу Матусевича, Левка Лук'яненка (засуджено до тривалих строків ув'язнення).

До 1980 р. близько 3/4 членів групи було засуджено до ув'язнення на строки від 10 до 15 років позбавлення волі.

Також було заарештовано за звинуваченнями в антирадянській агітації та пропаганді О. Шевченка, В. Чорновола, В. Стуса, С. Хмару.

Арешти тривали аж до початку перебудовних процесів у середині 80-х рр.

Протягом 1977–1985 рр. з 37 членів спілки:

23 були засуджені за політичними і кримінальними статтями (за сфальсифікованими звинуваченнями) та відправлені в табори та заслання,

6 позбавлені радянського громадянства і виїхали за кордон,

3 члени групи загинули (О. Тихий, В. Стус, Ю. Литвин).

У 1988 р. було відновлено діяльність Української Гельсінської спілки в зв'язку з перебудовою та демократизацією суспільства. В. Чорновіл, брати Б. і М. Горині написали програму, яку було покладено в основу Декларації про державний суверенітет України.

У 1990 р. на базі УГС було створено Українську республіканську партію.

Висновки

1. Посилання на гельсінські угоди підносило національно-визвольну боротьбу українського народу до рівня загальноєвропейського демократичного процесу.
2. Національно-визвольну боротьбу в Україні ставило на правову основу.
3. Налагодження контактів із правозахисними групами інших республік Союзу та за кордоном відрізняло УГС від попередніх організацій.
4. Українська Гельсінська спілка додержувалася гуманістичних ідеалів, законності й демократії.
5. Вона була єдиною в СРСР правозахисною організацією, яка не заявила про свій саморозпуск.
6. Жорстока розправа над членами Української Гельсінської спілки значно загальмувала діяльність УГС, але не зупинила її повністю.

Репресії проти опозиції

Серпень — вересень 1965 р. Перша хвиля арештів

Переслідували інакомислячих у Києві, Львові, Одесі, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку, Феодосії. Було заарештовано 25 осіб, справи 18 з них розглядалися закритими судами.

У Львові судили 7 осіб. Серед них:

Іван Гель — слюсар електролампового заводу, студент вечірнього відділення історичного факультету Львівського університету.

Богдан Горинь — науковий співробітник Львівського музею українського мистецтва.

Михайло Горинь — психолог заводу автонавантажувачів.

Михайло Осадчий — старший викладач кафедри журналістики Львівського університету.

Мирослава Зваричевська — літературний редактор обласного архіву.

Ярослава Менкуш — модельєр-конструктор.

Михайло Масютко — художник Феодосійського театру.

У Києві судили 5 інакомислячих:

Ярослава Геврича — студента медичного інституту, одного з організаторів капели бандуристів, групи колядників та учасника хору "Жайворонок" Київського університету.

Євгенію Кузнецову — хіміка-лаборанта Київського університету, автора публіцистичних статей "Мої роздуми", "Уроки історії", "Націоналісти".

Олександра Мартиненка — старшого інженера Київського науково-дослідного геолого-розвідувального інституту.
Івана Русина — працівника "Київоблпроекту" і учасника хору "Жайворонок".
Миколу Гриня — науковця, якому після публічного каяття замінили покарання (3 роки таборів) на умовне.

Були також засуджені:
Опанас Заливаха — художник з Івано-Франківщини.
Валентин Мороз — викладач історії Луцького, а згодом Івано-Франківського пединститутів.
Михайло Озерний — вчитель з Івано-Франківщини та ін.

Ці арешти викликали численні протести І. Дзюби, В. Чорновола, В. Стуса, С. Параджанова, Л. Костенко, І. Драча та багатьох інших.

Близько 150 осіб підписали протести до ЦК КПРС проти ганебних судових процесів.

Розправами середини 60-х рр. влада сподівалася припинити наростання опозиційних настроїв у суспільстві.

1970–1972 рр. — друга хвиля арештів.

Нова хвиля репресій почалась із заміни у **липні 1970 р.** на посаді голови КДБ УРСР В. Нікітченка, якого критикували за лібералізм, надісланим із Москви **В. Федорчуком**.

Арешти супроводжувалися численними обшуками, допитами сотень свідків, переслідуванням родин інакодумців та їхніх друзів.

Строки покарання значно збільшувалися. Ось хроніка деяких арештів.

11 жовтня 1971 р. До 5,5 років було засуджено викладача української мови та літератури Одеси, поета і журналіста Олексу Різниківа. Про своє обвинувачення він писав так: "Ти винен тим уже, що українець, і ця вина з народження твоя".

1971 р. Ув'язнено інженера зі Львова Володимира Дяка (15 років таборів і заслання), лікаря з Одеси Олексія Притику (2 роки таборів суворого режиму), дружину С. Караванського — мікробіолога Н. Строкату, яка відмовилася публічно зректися свого чоловіка (за це одержала 4 роки таборів) та багатьох інших.

12–14 січня 1972 р. Численні арешти. За повідомленнями радіо "Свобода" в Україні було заарештовано близько 100 осіб. Офіційні власті про арешти не повідомляли.

Серед заарештованих:

У Києві — *Іван Світличний, Василь Стус, Євген Сверстюк, Леонід Плющ, Василь Рубан, Микола Плахотнюк* та ін.

У Львові — *В'ячеслав Чорновіл, Михайло Осадчий, Іван Гель, Ірина Калинець* та ін.

На Івано-Франківщині — *священик Василь Романюк, поет Тарас Мельничук* та ін.

Протягом 1972 р. було заарештовано:

Юрія Шухевича — сина Романа Шухевича за кілька рукописів, спрямованих проти існуючої влади, за що одержав 15 років тюрми і заслання.

Івана Дзюбу, Надію Світличну, Семена Глузмана, поета Ігоря Калинця та багатьох інших.

Більшість заарештованих у 1970–1972 рр. отримали 8–15 років позбавлення волі у тюрмах, таборах суворого режиму та на засланні.

1976–1984 рр. — переслідування опозиції в умовах кризи тоталітаризму.

У цей період зазнавали арештів і переслідувань не лише члени УГС, а й інші дисиденти. Ось хроніка деяких арештів.

Грудень 1976 р. Заарештовано народного умільця з Чернігівщини Петра Рубана за зображення статуї Свободи і Джорджа Вашингтона до 200-річчя США (засуджено на 9 років тюрми і заслання).

Лютий 1977 р. Засуджено Михайла Ковтуненка за відмову працювати на КДБ і слідкувати за М. Руденком (одержав 1,5 року ув'язнення).

Лютий 1978 р. Засуджено Вадима Смогителя — педагога і композитора хору "Жайворонок" Київського університету за бажання виїхати за кордон.

У 1980–1982 рр. відбулися численні арешти.

Було заарештовано:

Степана Хмару, лікаря з Червонограда, за відновлення видання журналу "Український вісник".

Віталія Шевченка — київського журналіста.

Дмитра Мазура — вчителя з Житомирщини, за усні й письмові заяви про голод 1933 р., за виступи проти русифікації.

Михайла Горині у Львові та багатьох інших.

У 1982 р. відбулося багато процесів над "оборонцями віри та церкви", зокрема 40 із них — над баптистами.

Опозиційні настрої проникали і в армію.

У серпні 1984 р. було заарештовано старшого лейтенанта Григорія Куценка за "наклепницькі заяви про пригнічення України Росією і за націоналізм". Був позбавлений військового звання, чотирьох медалей і отримав 4 роки тюрми.

Сергій Корнієнко — старший лейтенант, киянин, звинувачений за подібними провинами і засуджений до 5 років тюрми.

Жертви психіатричного ув'язнення

Ініціатором застосування психіатрії з каральною метою на зламі 60–70-х рр. виступив **голова КДБ СРСР Ю. Андропов**. З-поміж лікарень особливою жорстокістю вирізнялася дніпропетровська, яку було перетворено на справжню психіатричну в'язницю. Ось приклади деяких жертв психічного ув'язнення.

Анатолій Лупиніс — поет, за читання власних віршів 22 травня 1971 р. біля пам'ятника Т. Г. Шевченкові у Києві був відправлений до спецпсихлікарні.

Зіновій Красівський — у 1972 р. за збірку віршів "Невільницькі плачі" був направлений на примусове "лікування" у Смоленську психлікарню, а потім у психлікарню на Львівщині. У психіатричній лікарні перебував до 1978 р., з якої був звільнений, але за участь в Українській Гельсінській спілці знову заарештований 1980 р. і засуджений до ув'язнення в таборах і на засланні.

Володимир Клебанов — інженер із Донецька, зробив спробу створити незалежні профспілки, у 1978 р. розповсюдив статут Асоціації незалежної профспілки захисту робітників. За це його було заарештовано і направлено до психлікарні, де він перебував до 1988 р.

Павло Скочок — журналіст, у 1978 р. за бажання виїхати за кордон був заарештований і направлений до Дніпропетровської спецпсихлікарні.

Ганна Михайленко — філолог з Одеси; за усні й письмові заяви щодо голоду 1933 р., проти русифікації та війни в Афганістані у грудні 1980 р. була заарештована й відправлена на "лікування" до Казанської спецпсихлікарні, де перебувала 7,5 року.

Віктор Рафальський — вчитель, перебував у психічних лікарнях 27 років.

У спецпсихлікарнях перебували:

Петро Григоренко — генерал, Леонід Плющ — математик, *Микола Плахотнюк* — лікар, *Василь Рубан, Борис Ковгар* та ін.

Позасудові переслідування

Вельми поширеними в ті роки були й позасудові переслідування, багатьох звільняли з роботи за зв'язки з "ворогами народу".

З Інституту філософії АН України було звільнено з роботи таких працівників:

Світлану Клущенко, Миколу Роженка, Сергія Кудрю, Вікторію Цимбал, Василя Бишовця та багатьох інших.

З Інституту мовознавства АН УРСР вигнали дружину Є. Пронюка Галину Дітковську, наукового співробітника цього інституту Зіновію Франко.

З Інституту історії АН УРСР — Олену Апанович, Олену Кампан та ін.

З Інституту літератури АН УРСР — Олексія Ставицького.

З Інституту археології АН УРСР — Михайла Брайчевського та директора інституту Федора Шевченка.

З Інституту ботаніки АН УРСР звільнено 22 наукових співробітників.

Із журналу "Дніпро" усунули редактора Юрія Мушкетика.

У 1971 р. було розігнано самодіяльний народний хор під керівництвом Л. Яценка, а керівника звільнили з роботи й вигнали зі Спілки композиторів України.

У 1972 р. зі Спілки письменників України було виключено Івана Дзюбу, Василя Захарченка, Олеся Бердника та ін.

Восени 1972 р. — навесні 1973 р. виключено понад 20 студентів із комсомолу та Львівського університету.

У 1972–1973 рр. відбулася "чистка" вищої партійної школи при ЦК КПУ, було звільнено 34 викладачі на чолі з ректором.

17 травня 1974 р. виключено зі Спілки кінематографістів України Сергія Параджанова, Гелія Снєгірьова та Віктора Некрасова.

У вересні 1974 р. було виключено з партії та Спілки письменників України Віктора Некрасова за різкий відгук про "Малу землю" Л. Брежнєва.

Віктор Некрасов був позбавлений радянського громадянства і виїхав 1974 р. спершу до Швейцарії, а потім до Франції (помер 2 вересня 1987 р.).

Осінь 1978 р. Знято з роботи головного редактора журналу "Всесвіт" Дмитра Павличка, вигнано провідних працівників — Вадима Скуратівського і Михайла Москаленка.

Василь Стус (1938–1985)

Василь Стус — мужня людина, патріот, нескорений борець за свободу і щастя, уособив найшляхетніші риси української людини, українського поета XX ст. Виступав за ідеали добра, правди, честі, порядності, людяності, казав і писав те, що думав.

Народився Василь Семенович Стус у с. Рахівці на Вінниччині 6 січня 1938 р. в селянській родині. Закінчив українське відділення історико-філологічного факультету Донецького державного педагогічного інституту.

Якийсь час учителював на Кіровоградщині, потім — служба в Радянській армії. У 1961–1963 рр. учителював у Горлівці, з березня 1963 р. працював літературним редактором однієї з газет у Донецьку. Того ж року вступив до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України за спеціальністю "Теорія літератури".

В. Стус любив життя, свій рідний край, свою мову, свою культуру. Багато працював над собою, захоплювався українською та світовою класикою, писав вірші. Радянська дійсність важким тягарем давила на В. Стуса, породжуючи напружені роздуми про національне становище України, долю свого народу, свою власну долю. Він вірив у відродження України, відродження свого народу, його культури, традицій і його самоствердження.

У вересні 1965 р. у кінотеатрі "Україна" відбулася прем'єра фільму "Тіні забутих предків" С. Параджанова, перед початком показу якого Василь Стус зі сцени запропонував присутнім підвестись і в такий спосіб виразити протест проти несправедливих політичних арештів української інтелігенції, за що його було виключено з аспірантури.

В. Стус влаштовувався на будь-яку роботу, але його скрізь звільняли (працював робітником метро, кочегаром, в історичному архіві тощо). У 1970 р. за кордоном вийшла збірка поезій В. Стуса "Зимові дерева".

7 вересня 1972 р. Василя Стуса було засуджено до 5 років таборів і 3 років заслання за "систематичне виготовлення, збереження й розповсюдження антирадянських і наклепницьких документів, що паплюжать радянський державний і суспільний лад, та за антирадянську агітацію".

Покарання відбував в одному з мордовських таборів суворого режиму, заслання — в Магаданській області.

Восени 1975 р. В. Стус написав заяву "Я обвинувачую", в якій зазначив, що під час обшуку в 1972 р. органи КГБ вилучили в нього майже все, що він написав за останні 15 років.

Тернистим, тяжким, болісним був шлях великого поета, пронизаний устремлінням засуджених прорватися крізь ґрати таборів до омріяної волі. Поезія В. Стуса — це історія поневірянь, тяжких мук, страждань, дорога болю, а водночас — віри й надії у свою правоту, справедливість, у

краще майбутнє України. Не скорилася душа стійкого поета і він в умовах таборів писав:

"Як добре те, що смерті не боюсь я.
І не питаю, чи тяжкий мій хрест,
Що вам, лукаві судді, не клонюся
В передчутті недослідимих верств".

У 1976 р. тюремна адміністрація знищила 600 поезій В. Стуса, написаних протягом років тюремного життя. А він знову і знову писав вірші, пройняті вірою в майбутнє. Він вірив, що повернеться до свого народу дорогою вдячної пам'яті всіх чесних, порядних людей України, своїми віршами, які знайдуть свого читача:

"Народе мій, до тебе я ще верну,
Як син, тобі доземно уклонюсь".

В. Стус переконаний, що жив і працював за високими моральними принципами.

"Жив, любив і не набрався скверни,
Зненависті, прокльону, каяття".

2 жовтня 1980 р. судова колегія у кримінальних справах Київського міського суду оголосила новий вирок — 10 років позбавлення волі і 5 років заслання за "антирадянську пропаганду та агітацію".

У 1982 р. на міжнародному фестивалі поезії у Голландії нагороду "Інтернаціональна поезія" було присуджено українському поету Василеві Стусу за його поетичний талант. Василь Стус у той час перебував у таборах.

Не зламалася душа стійкого поета, не корився долі, поводив себе незалежно, не пристосовувався, не підлабузнювався, ні на кого не доносив, проявляв велику силу волі, неабияку мужність і національну гідність, за що цілий рік просидів у камері-одиночці (з 1982 р. по 1983 р.).

У ніч проти 4 вересня 1985 р. В. Стус помер у холодному карцері, куди його помістили хворого, виснаженого.

Ним керувало високе почуття патріотизму, примушувало його вірно служити своєму народу, Україні, за що було відібрано у нього найдорожче — життя.

Поет повернувся до нас, посівши дуже високе місце в українській літературі. Пророчі слова великого поета:

"Щедрує нам безсмертя щедрий вечір
в новій Вітчизні".

Його життя було коротким, тернистим, трагічним і справедливим, яскравим, людяним.

16 листопада 1989 р. відбулося перезахоронення Василя Стуса з Чусового Пермської області на Байковому цвин-

тарі в Києві, яке перетворилося на величезну політичну маніфестацію, на демонстрацію піднесення національної самосвідомості українського народу.

Разом із В. Стусом перезахоронили також померлих у тому ж таборі українських політв'язнів Юрія Литвина та Олексу Тихого.

Це було остаточним поверненням В. Стуса на Україну.

В. Стус віддав своє життя за кращу долю рідної України.

З проголошенням незалежності України відкрилися широкі можливості познайомитися з творчим доробком великого поета.

Зараз поезія В. Стуса міцно увійшла в літературне життя, його творчість вивчається в школі, вищих навчальних закладах України, читається мільйонами українців. Ми віддаємо шану справжньому синові України, великому патріотові, схиляємо голову перед стійкістю переконань поета, який присвятив життя боротьбі за світлі ідеали і встановлення справедливості. Посмертним виданням В. Стуса в Україні є збірка "Дорога болю", за яку 1990 р. йому посмертно було присуджено Державну премію. Його твори перекладено англійською, німецькою, російською та іншими мовами світу.

Микола Руденко

Талановитий письменник, поет і публіцист, учасник Великої Вітчизняної війни, політпрацівник, деякий час очолював партійну організацію Спілки письменників України. Працював редактором відділу поезії у видавництві "Радянський письменник", а в 1947–1950-х рр. — редактором журналу "Дніпро". Нагороджений орденами та медалями СРСР.

Народився 1920 р. в с. Юр'ївці на Луганщині в родині шахтаря. Навчався на філологічному факультеті Київського університету. Захопився літературною діяльністю, писав вірші, романи, повісті, публіцистичні статті.

Написав романи "Вітер в обличчя", "Остання шабля", фантастичні повісті "Чарівний бумеранг", "Народжений блискавкою", трагедію "На дні морському".

XX з'їзд став поворотним у його житті. Повірив у "відлигу", "лібералізацію" радянської дійсності, виступив з гострою критикою радянського способу життя.

Наприкінці 60-х рр. вийшли три збірки поезій М. Руденка: "Всесвіт у тобі", "Сто світил", "Оновлення". Написав поему "Хрест" про голод 1933 р. в Україні.

Ці твори М. Руденка було заборонено. Був виключений з партії, зі Спілки письменників України, заарештований, поміщений в психіатричну лікарню, де написав цикл віршів "Я вільний".

Роман М. Руденка "Орлова балка" потрапив за кордон. У цьому творі змалював тогочасну Україну, опозиційну молодь 60–70-х рр.

У 1972 р. одержав почесне членство в Міжнародній організації письменників у французькому та японському осередках.

У 1976 р. очолив утворену в Києві групу сприяння виконанню гельсінських угод або Українську Гельсінську спілку, за що в 1977 р. був засуджений на 12 років позбавлення волі (7 років ув'язнення і 5 років заслання); відбував покарання в мордовських таборах. В ув'язненні написав дві збірки лірики ' "Прозріння" і "За ґратами". У вірші-зверненні до Т. Г. Шевченка він писав:

"Сідай, Тарасе. В нас єдина мати —
Земля побойщ, гроз і лихоліть.
Зустрілись ми у темнім казематі,
Де часу досить, щоб поговорить".

Репресії проти правозахисного руху не вщухали до середини 80-х рр., хоч в декларації спілки проголошувалося, що вона керується не політичними мотивами, а має на меті ознайомити світову громадськість із порушеннями прав людини в Україні.

Під тиском громадськості був звільнений у 1988 р. та емігрував за кордон. У 1992 р. повернувся в Україну.

Олекса Тихий (1927–1984)

Сільський учитель і письменник.

Народився 1927 р. на Донеччині. Навчався у транспортному і сільськогосподарському інститутах, працював на будівництві у Златоусті, закінчив заочно філософський факультет Московського державного університету, після чого працював завідувачем навчальної частини Олексіївo-Дружківської середньої школи робітничої молоді.

Неодноразово виступав із критикою радянської колгоспно-радгоспної системи.

На початку 1957 р. написав заяву до голови президії Верховної ради УРСР із протестом проти введення Радянським Союзом своїх військ до Угорщини в 1956 р. Висловлювався про право націй на самовизначення, про право людини на свободу слова.

У 1957 р. був заарештований і засуджений на 7 років тюрми. Покарання відбував у тюрмах Мордовії.

Відбувши семирічний термін ув'язнення, 1964 р. повернувся на Донеччину. Вчителювати йому не дозволили. Поселився на хуторі Їжівці Костянтинівського району, завів пасіку, працював на заводі вогнетривкої цегли. Написав "Роздуми про українську мову і культуру в Донецькій області".

Згодом знову був заарештований за "антирадянську пропаганду і наклепи на радянську дійсність". Після звільнення — знов арешт за те, що 1976 р. він став одним із співзасновників Української Гельсінської спілки. Його було засуджено на 15 років: 10 років ув'язнення в особливо суворих умовах та 5 років заслання.

Олекса Тихий — людина великої сили волі та непереможного духу, чесний, порядний, справжній син України, її нескорена совість. Він насмілився сказати слово правди і за це неодноразово опинявся за ґратами. Тяжко хворів після операції шлунку, зазнавав страшних мук, бо лікарів до нього не пускали, але не корився долі. Волелюбна душа Олекси Тихого не мирилася з несправедливістю. Протестуючи проти жорстоких табірних умов, у грудні 1979 р. він намагався спалити себе.

Помер у Пермській тюрмі у травні 1984 р.

У 1989 р. перезахоронений на Байковому цвинтарі в Києві.

Юрій Литвин (1934–1984)

Талановитий поет, письменник, журналіст.

Глибоко вірив у справедливість, чесність, порядність. Безкомпромісний у діях, тому сміливо і з вірою у свою правоту виступив проти місцевої колгоспної влади, за що 1953 р. був вперше заарештований.

Повернувшись із тюрми, став правозахисником, обстоював право на політичні та релігійні свободи. У 1956 р. відкрито виступив проти введення радянських військ в Угорщину і придушення там народного повстання.

Його кілька разів заарештовували "за антирадянську діяльність" і за "паплюження радянського суспільного устрою".

Ю. Литвин — член гельсінської групи і співавтор її "Інформаційного бюлетеня". Під час слідства 1979 р. відмовився від покаянного заперечення своїх творів, яке йому пропонували, та оголосив голодування. Таким методом Ю. Литвин неодноразово вів боротьбу проти тоталітарної системи, проти приниження.

20 років Ю. Литвин відсидів у таборах, відчувши на собі нелюдські умови тюрми, злиденне харчування, постійні обшуки, знущання, заборону мати свої книги, записи тощо. Тяжко захворів, але табірна адміністрація змушувала його працювати. Після трьох операцій і кількох тривалих голодувань у хвилини відчаю заподіяв собі смерть (серпень 1984 р.).

Юрій Литвин втілював у собі риси борців за права людини, за людську гідність, за ідею національної незалежності. Його життя і смерть — яскравий доказ того, що національний дух знищити неможливо.

У листопаді 1989 р. його разом із Олексою Тихим і Василем Стусом було перезахоронено в м. Києві на Байковому цвинтарі.

Валерій Марченко (1947–1984)

Вчитель, журналіст, літератор, перекладач.

Валерій Веніамінович Марченко народився 1947 р. в Києві. Закінчив філологічний факультет Київського університету.

У 1970–1973 рр. працював у газеті "Літературна Україна", вчителював, робив переклади, багато писав. Велика енергія і працьовитість допомагали йому долати всякі перепони, труднощі, бути у вирі подій того часу.

Досліджував причини занепаду української національної культури, написав на цю тематику низку статей, в яких викривав імперську політику центру щодо України, за що був засуджений Київським обласним судом до 6 років таборів суворого режиму і 2 років заслання.

Відбувши покарання, повернувся до Києва (1981 р.), продовжував писати, захищаючи права людини на власні переконання, свободу слова, друку. Його твори було опубліковано за кордоном. У 1983 р. за літературну і правозахисну діяльність був заарештований і засуджений до 15 років (10 років таборів та 5 років заслання). Він боровся за відродження української мови, національної культури.

Ні тюремні ув'язнення, ні заслання не могли зламати його духу, його прагнення до справжньої незалежності України, до свободи. Помер 7 жовтня 1984 р. у ленінградській в'язничній лікарні. Він прожив коротке, але таке яскраве життя борця за світлі ідеали і кращу долю для всіх нас — жителів України.

Валентин Мороз

Народився 1936 р. на Волині, закінчив історичний факультет Львівського університету. Вчителював у рідному краї, з 1964 р. — на викладацькій роботі в Луцькому, а згодом — в Івано-Франківському педагогічних інститутах.

У серпні 1965 р. заарештований "за антирадянську пропаганду та агітацію". Отримав 4 роки тюрми суворого режиму.

У грудні 1966 р. разом із М. Горинем, М. Масютком, Л. Лук'яненком був засуджений на 6 років табірної в'язниці " за виготовлення й поширення в таборі антирадянських рукописів і рефератів".

У 1969 р. вийшов з ув'язнення і відновив активну правозахисну діяльність, багато писав, але 1970 р. був знову заарештований і засуджений до 14 років таборів і заслання за написання творів "Мойсей", "Хроніка опору", "Серед снігів". У своїй праці "Репортаж із заповідника ім. Берії" описав мордовські табори, пануюче там беззаконня, жорстокість, нелюдські умови утримання в'язнів.

У 1972 р. одержав почесне членство в Міжнародній організації письменників, в її англійському осередку.

У 1974 р. в тюрмі В. Мороз почав голодування. На його захист виступили В. Чорновіл, В. Стус, А. Сахаров, папа римський, президент США. Президія Спілки українських письменників за кордоном неодноразово зверталася до Комісії з прав людини ООН, ЮНЕСКО, до Спілки письменників України на захист Валентина Мороза. Громадська організація "Міжнародна амністія" проводила численні заходи з визволення В. Мороза. У 1979 р. його разом із чотирма іншими дисидентами обміняли на двох радянських шпигунів, викритих у США.

У 1982 р. В. Мороз у Мюнхені захистив докторську дисертацію. Працював на радіо "Свобода". Все своє життя він присвятив боротьбі проти тоталітаризму, захищаючи права людини і громадянина.

Опанас Заливаха

Народився 1925 р. на Харківщині. Згодом батьки переїхали на Далекий Схід. Змалку мав неабиякий хист до малювання і батьки віддали його на навчання в художню школу при ленінградській Академії мистецтв, після закінчення якої навчався в Ленінградському державному інституті живопису, скульптури і архітектури, якого закінчив у 1960 р.

Навчаючись в інституті, приїжджав на практику до м. Косова Івано-Франківської області. Полюбив цей край, його чудову природу, людей, співучу українську мову.

У 1961 р. О. Заливаха остаточно переїхав на Івано-Франківщину, став членом обласного товариства художників.

У квітні 1962 р. в Івано-Франківську організував персональну виставку своїх творів, яка дуже не сподобалася працівникам обкому партії за "занепадницькі настрої", і по декількох днях її було закрито.

Восени 1962 р. познайомився з молодими київськими художниками, поетами, критиками. Активно долучився до правозахисної роботи.

У 1964 р. взяв участь у створенні Шевченківського вітражу в Київському університеті, знищеного за розпорядженням партійних органів.

Був заарештований наприкінці серпня 1965 р. На закритому засіданні Івано-Франківського суду в березні 1966 р. художника засудили до 5 років таборів суворого режиму за звинуваченням "в антирадянській пропаганді та агітації".

Опанас Заливаха намалював серію прекрасних картин: "Чумацька вечеря", "Калина", "Ніч", "Пісня".

Провідний у його творчості ' образ гуцульської Мадонни (картини "Є та будемо", "Дорога" та ін.).

Темою багатьох картин є світ крізь ґрати (картини "Купе", "В дорозі", "Мислителі" та ін.).

Опанас Заливаха одним із перших став лауреатом премії імені Василя Стуса.

У 1993 р. вийшла збірка літературно-критичних статей і виступів Євгена Сверстюка, яку ілюстрував Опанас Заливаха, побратим автора в роки неволі й на волі.

Святослав Караванський

Поет, літературний критик, перекладач і журналіст Святослав Караванський народився 1920 р. в Одесі. Навчався в Індустріальному інституті та Інституті іноземних мов на філологічному факультеті університету. Член ОУН, за що був заарештований і засуджений на 25 років позбавлення волі.

У 1960 р. був звільнений за амністією.

С. Караванський плідно працював, друкувався в різних газетах і журналах, популяризував українську книгу, українське слово.

У 1965 р. написав листи-протести в офіційні інстанції у зв'язку з русифікацією шкільної освіти та вищої школи. Виступав він і проти численних арештів.

У 1966 р. в одному з віршів писав:

"Хто дав право людей карати,
За правдиве, за щире слово,
За любов до сестри, до брата,
За любов до своєї мови".

У 1967 р. написав звернення до Верховної ради СРСР, в кому існуючу систему виборів назвав "комедійною виставою, в якій зайнято мільйони громадян, що обирають одного наперед призначеного кандидата".

Про порушення національної політики в Україні вручив листи консулам Польщі й Чехо-Словаччини, за що був заарештований і відправлений до табору суворого режиму досиджувати попередній термін ув'язнення, до якого додали 5 років тюрми.

У 1972 р. почесне членство в Міжнародній організації письменників одержали 10 українських письменників-в'язнів. Серед них і Святослав Караванський у канадському осередку.

Велику небезпеку для влади становили правозахисники не лише на волі, а й у тюремних камерах.

Влітку 1979 р. у Володимирській тюрмі проти С. Караванського було порушено нову кримінальну справу і там же в тюрмі відбувся над ним суд. Суд призначив йому ще додатково 10 років тюрми за те, що він записав спогади свідків розстрілу польських офіцерів у Катині.

Святослав Караванський 30 років свого життя провів у тюрмах, але не корився тоталітарній системі, а весь час боровся проти неї.

В'ячеслав Чорновіл (1937–1999)

Журналіст, критик і літературознавець. Народився 1937 р. на Черкащині в родині вчителів. Закінчив факультет журналістики Львівського університету.

Працював за фахом і водночас виконував комсомольську роботу. Він гостро відчував несправедливість, порушення прав людини в СРСР. Опозиційні настрої 60-х рр. молодий журналіст В. Чорновіл талановито відобразив у збірці "Правосуддя чи рецидиви терору", яка вийшла 1966 р. За її написання та за відмову свідчити на процесі проти братів Горинів, М. Осадчого та М. Звариченського його 8 липня 1966 р. засудили до трьох місяців примусової праці. Але він не покаявся і вже у квітні 1967 р. підготував збірку документів "Лихо з розуму" про 20 засуджених дисидентів. В. Чорновіл стверджував, що людей судили за власну думку, за слово, за прагнення до пізнання, за свої переконання. Цю книгу було удостоєно премії міжнародної журналістики. Його заарештували, а 15 листопада 1967 р. засудили до 3 років тюрми суворого режиму.

У 1970 р. В. Чорновіл повернувся з тюрми і відновив активну правозахисну діяльність, розпочавши у Львові нелегальне видання журналу "Український вісник". У 1970–1972 рр. вийшло 6 випусків журналу, де розкривалася правда про радянську дійсність, порушення свободи слова, прав людини, репресії в Україні. Випуск цього журналу призвів до чергового арешту В. Чорновола в 1972 р.

У 1972 р. В. Чорновіл одержав почесне членство в Міжнародній організації письменників у голландському осередку.

У 1975 р. він звернувся до президента США Д. Форда з повідомленням про порушення прав людини в СРСР,

У 1980 р. В. Чорновола знову було ув'язнено за "антирадянську агітацію і пропаганду". У таборах В. Чорновіл не корився. У нелюдських умовах продовжував боротьбу за свої ідеали, проводив масові акти громадянської непокори. "Табірним генералом" називали його в'язні.

Активну діяльність проводив В. Чорновіл у роки "перебудови". 5 серпня 1987 р. він написав відкритого листа М. Горбачову, обстоюючи право на існування легальної опозиції, вимагав звільнення всіх політичних в'язнів, докорінної перебудови національної політики, виступав проти русифікації, обстоював право правдивого висвітлення історії України. Водночас він поінформував генсека про

відновлення видання "Українського вісника", випуск якого був поновлений у серпні 1987 р. Активну роль у його випуску відігравали В. Чорновіл, І. Гель, М. Горинь та ін.

Окрім журналу, який виходив накладом у кілька сот примірників, редколегія "Українського вісника" один-два рази на місяць видавала "УВ-експрес", яких випускалося до тисячі примірників. Це були невеличкі видання, що висвітлювали актуальні питання суспільних подій того часу.

6 вересня 1987 р. було оголошено заяву про створення Української ініціативної групи за звільнення в'язнів сумління. До неї увійшли В. Чорновіл, М. Горинь, С. Хмара. Група звернулася до уряду СРСР із вимогою звільнити й реабілітувати всіх політичних в'язнів, вилучити з Кримінального кодексу УРСР антиконституційні статті та повернути в Україну тіла політичних в'язнів, які загинули в концтаборах.

Наприкінці 1987 р. проти активних правозахисників, у тому числі проти В. Чорновола, органами КДБ та компартійними працівниками було розгорнуто кампанію "всенародного обурення діями відщепенців, злісних наклепників" і "засудження їхньої діяльності".

На захист В. Чорновола і М. Гориня в січні 1988 р. до правлячих кіл СРСР було послано звернення, під яким поставили свої підписи кілька тисяч осіб.

Український правозахисний рух прагнув установити зв'язки з правозахисниками, які діяли по всій території СРСР. 11–14 січня 1988 р. в Єревані відбулася нарада представників вірменського, грузинського та українського підкомітетів Міжнаціонального комітету захисту політичних в'язнів, в якій взяв участь і В. Чорновіл.

У червні — липні 1988 р. В. Чорновіл був серед організаторів несанкціонованих мітингів у Львові, в яких узяли участь десятки тисяч людей.

В'ячеслав Чорновіл відіграв важливу роль у розбудові незалежної суверенної України. Лідер Руху, народний депутат України, видний політик загинув в автокатастрофі 25 березня 1999 р.

Юрій Бадзьо

Письменник, науковець, молодший співробітник Інституту літератури АН УРСР, автор численних статей у журналах "Дніпро", "Вітчизна", 1936 р. народження. Надзвичайно енергійний, ініціативний, працьовитий, входив до ради клубу творчої молоді, яку зумів організувати на цікаві справи: творчі дискусії, поетичні вечори, виставки тощо. Він ніколи не йшов на компроміс із своєю совістю, ненавидів брехню й несправедливість, вірив у кращу долю для народу України. Він бачив шкідливість русифікації українства, друкував багато статей з національного питання.

За участь у політичному мітингу-протестові проти масових арештів 1965 р. був виключений з партії, вигнаний з Інституту літератури АН УРСР, став безробітним. Політичної діяльності не припиняв і суворо засуджував нову хвилю масових арештів 1972 р. Багато працював над дослідженням проблем національно-культурного становища українського народу у складі СРСР, критикував імперську політику центру щодо України.

Написав філософсько-соціологічне дослідження "Право жити" про становище українського народу в складі Росії в минулому, сучасному і майбутньому. Він зазначав, що радянський соціалізм "набрав політичної форми партійного самодержавства", заперечував "триєдине" походження трьох слов'янських народів — російського, українського та білоруського. Його працю — рукопис на 1500 сторінок, написаний в одному примірнику, — відібрали органи КДБ. Юрій Бадзьо 23 квітня 1979 р. був заарештований і засуджений на 7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання.

У липні 1980 р. він приєднався до протесту інших в'язнів у Мордовії проти агресії радянських військ в Афганістані.

23 квітня 1981 р. Ю. Бадзьо надіслав відкритого листа до ЦК КПРС і президії Верховної ради СРСР про порушення конституційних принципів національної політики в СРСР, який потрапив за кордон та був оприлюднений у Мюнхені.

Репресій зазнала й дружина Ю. Бадзьо — працівник Інституту філософії АН УРСР.

Світлана Кириченко, яку звільнили з роботи і засудили до 3 місяців примусових робіт.

Ю. Бадзьо зробив значний внесок у розбудову самостійної України.

Релігійне дисидентство

У 60–70-х рр. посилилися протести проти закриття храмів і переслідувань за релігійні переконання. Ось деякі приклади.

- Колгоспний коваль Володимир Василик організував селян на захист церкви, яку було намічено знести в с. Тисмениця Івано-Франківської області в 1968 р., за що був заарештований і засуджений до 7 років таборів суворого режиму і 3 років заслання.
- Український православний священик А. Бойко 1969 р. у в'язниці написав книгу "Людина — людині" та створив організацію для захисту людських прав, за що був засуджений до розстрілу.
- У 1972 р. було засуджено священика з с. Космач Косівського району Івано-Франківської області Василя Романюка.
- 9 вересня 1982 р. створено ініціативну групу захисту прав вірних і церкви.
- Було створено громадський комітет за відновлення діяльності Української греко-католицької церкви, який очолив довголітній політичний в'язень концтаборів Іван Гель.

Василь Романюк

Представником релігійного дисидентства був Василь Романюк — талановитий богослов, людина глибоких різнобічних знань, великої порядності, моральності, працьовитості, глибокої віри в свої переконання.

В. Романюк — борець за права вірних, за справжню, а не декларовану, як було в СРСР, свободу совісті, за вільну відправу релігійних обрядів. У зверненні до ЦК КПРС і уряду СРСР висував певні вимоги:

- відкрити в Україні всі храми й монастирі, закриті за останні 20 років;
- створити духовні навчальні заклади з українською мовою викладання;
- видати Біблію та іншу релігійну літературу рідною українською мовою;
- дозволити храми греко-католицької церкви;
- надати право дітям віруючим відвідувати церкву й отримувати релігійне виховання;

- дати можливість віруючим обіймати високі посади.

Сміливо й відкрито виступав за звільнення засуджених за віру з місць ув'язнення, за реабілітацію невинно страчених священиків, проти втручання держави у діяльність церкви і вірних.

Значення його діяльності полягає в тому, що він вів за собою інших релігійних діячів, показував їм приклад безкомпромісної боротьби, завдяки чому зростали опозиційні настрої в Російській православній церкві.

У жовтні 1993 р. патріархом Української православної церкви Київського патріархату було обрано Володимира (Василя Романюка). Помер у липні 1995 р. Похований біля брами дзвіниці св. Софії.

КУЛЬТУРА І ДУХОВНЕ ЖИТТЯ

Криза в соціально-економічній сфері негативно позначилася на культурі та духовному житті суспільства.

Народна освіта

60–80-ті рр. в галузі освіти — це постійне експериментування, політизація, пристосування освіти до потреб "комуністичного будівництва".

1966–1967 рр. Перехід у республіці на нові навчальні програми. Було запроваджено нові дисципліни: кібернетику, суспільствознавство, генетику, основи радянської держави і права.

1972 р. Постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР "Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи".

1973 р. Прийнято "Основи законодавства СРСР та союзних республік про народну освіту".

До **1976 р.** в Україні було в основному здійснено перехід до загальнообов'язкової середньої освіти.

У **1984 р.** Верховна рада СРСР ухвалила "Основні напрями реформ загальноосвітньої і професійної школи". Запроваджувалося навчання дітей з 6 років, 8-річні школи було реорганізовано в 9-річні, середні — в 11-річні.

Положення про загальну обов'язкову освіту молоді було введено до Конституції УРСР 1978 р.

Що було характерним для освіти 60–80-х рр.

1. Знецінення знань.
2. Окозамилювання.
3. Зменшення кількості шкіл (у 1980 р. їх було менше, ніж у 1960 р. на 9,3 тис.).
4. У зв'язку з негативними демографічними процесами в Україні зменшилася чисельність учнів із 7,4 млн 1965 р. до 6,6 млн 1980 р. Закриття малокомплектних початкових і восьмирічних шкіл, особливо у сільській місцевості.
5. Освіта дедалі більше відставала від науково-технічного прогресу, її якість постійно знижувалася.
6. Велика увага зверталася на трудове виховання молоді.
7. Менше ставало шкіл з українською мовою навчання.
8. Догматизм і консерватизм у педагогічній науці та освітянських відомствах.

Догматизм — спосіб мислення, засвоєння і застосування знань, за яким те чи те положення сприймається як незаперечна істина, як догма, застосовується без конкретних умов життя.

Консерватизм — прихильність до застарілого, віджилого; несприйняття нового, прогресивного.

9. Формалізм і заідеологізованість системи шкільного виховання.

Формалізм — формально-бюрократичний підхід до розв'язання питань навчання і виховання, перебільшена увага до букви закону, зовнішньої форми, виконання дрібних і другорядних формальностей на шкоду змістові.

Заідеологізованість — коли вся система освіти підпорядкована ідейно-політичному вихованню в дусі панівної ідеології — марксизму-ленінізму.

10. Скоротилися витрати на освіту, погіршилася матеріально-технічна база. Наслідком цього було те, що велика кількість загальноосвітніх шкіл містилась у непристосованих або аварійних приміщеннях, 48% із них не мали водопостачання, 38% — центрального опалення, у кожному другому населеному пункті не було типових шкільних споруд.
11. Низька заробітна платня вчителів.

Усупереч бюрократизму в системі освіти, вчителі-новатори В. Сухомлинський, В. Шаталов, М. Щетинін та ін. вдосконалювали навчальні методики, виховували у молоді кращі людські риси.

Бюрократизм — зволікання, тяганина, зневажливе ставлення до суті справи заради додержання формальності.

Русифікація

1. Різко звузилася сфера вживання української мови.
2. Перевага надавалася вивченню російської літератури. **Від 1964/65** навчального року у старших класах на російську літературу почали відводити 300, а на українську — 175 годин. Цим офіційна влада стимулювала процес русифікації української школи.
3. **Листопад 1978 р.** Директива Міністерства освіти "Удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки". То був початок нової хвилі русифікації закладів народної освіти.
4. **Травень 1983 р.** Постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР "Про додаткові заходи щодо удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх і навчальних закладах союзних республік".
5. **Червень 1983 р.** Виконуючи рішення центру, партійно-державне керівництво прийняло аналогічну власну постанову. Вчителі російської мови отримали надбавку до заробітної платні в розмірі 15%, класи, в яких було понад 25 дітей, на уроках російської мови поділялися на групи.
6. Зменшувалася кількість україномовних шкіл: за 1960–80-ті рр. — на 8,7 тис.
7. Зовсім зникли українські школи в Криму, Донецьку.
8. 50% учнів навчались у російськомовних школах. У Києві з 300 тис. учнів українською мовою навчалися лише 70 тис.
9. Стало звичайним явищем увільнення учнів від вивчення української мови та літератури.
10. Рідну мову витручували з вишів, театрів, господарських, партійних і радянських органів.
11. З 1972 р. по 1980 р. кількість назв українських видань навчальної літератури для вишів скоротилась у 5,7 рази.
12. Більшість газет виходила російською мовою, зменшувалася кількість видань українською мовою. Якщо в 60-х рр. 60% книжкової продукції друкувалось українською мовою, то 1990 р. — менше 20%.

Середня спеціальна і вища школа

Позитивні зміни

1. Кількість навчальних профтехосвітніх закладів у 1959–1980 рр. збільшилась в 1,3 рази, учнів і студентів — більше як удвічі.

2. За 20 років (1960–1980 рр.) вищу освіту здобули 2,5 млн осіб. За цей час підготовлено 3,8 млн фахівців із середньою спеціальною освітою.
3. Професійно-технічне навчання проводилося на базі середньої освіти.
4. Відкрито нові університети: Донецький (1964 р.), Сімферопольський (1972 р.), Запорізький (1985 р.).
5. Здійснено реконструкцію Львівського і Київського політехнічних інститутів, Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту, зміцнено базу Київського і Дніпропетровського університетів.
6. При великих промислових підприємствах було організовано загальнотехнічні та загальнонаукові факультети.
7. Збільшилася кількість фахівців із середньою спеціальною та вищою освітою, зайнятих у народному господарстві України.

Хиби

1. Орієнтація була на кількісні показники, тобто збільшення загалу студентів. А от якість підготови була недостатньою.
2. Освіту було політизовано. Студенти всіх спеціальностей повинні були вивчати основи марксизму.
3. Вища і середня спеціальна школа часто не враховувала потреб нових галузей науки і техніки.
4. Спроба реформування вищої та середньої спеціальної освіти у 1984 р. не принесла належної віддачі, оскільки не зачепила питань демократизації шкільної справи.
5. Широкого розмаху набрав третій трудовий семестр, коли під час літніх канікул студенти вишів та учні технікумів працювали на виробництві.
6. Якість вищої освіти залишалася вкрай низькою, особливо на заочній та вечірній формах навчання, і не відповідала світовим вимогам.

Становище науки

Здобутки

1. Кількість працівників із науковими ступенями зросла за 1965–1985 рр. у 5,5 рази.
2. Виникли нові перспективні наукові галузі — напівпровідників, високомолекулярних сполук, фізика низьких температур, плазми, космонавтика.

3. Було створено нові матеріали ("порошкова металургія").
4. Виведено нові сорти пшениці, цукрових буряків, кукурудзи.
5. Видано 26-томну "Історію міст і сіл України".
6. Кількість науковців у 1980 р. зросла до 200 тис. осіб.
7. Центром наукових досліджень республіки залишалася Академія наук УРСР. У 1962 р. роботу АН УРСР очолив знаний спеціаліст із електрозварювання Б. Патон.
8. За короткий строк світовим лідером із порошкової металургії став Інститут проблем матеріалознавства АН УРСР, першим директором якого був академік І. Францевич.
9. Плідно працювали вчені під керівництвом М. Боголюбова (математична фізика), В. Глушкова (кібернетика), Л. Ландау (ядерна фізика), Б. Патона (зварювання металів) тощо.
10. У 1969 р. в умовах космічного вакууму й невагомості на кораблі "Союз-6", завдяки розробкам учених Інституту електрозварювання, вперше в світі було здійснено зварювання алюмінію, титану і нержавіючої сталі.
11. Колектив Миронівського науково-дослідного інституту академіка В. Ремесла селекціонував нові сорти пшениці, якими в СРСР засівалося 8 млн га.

Проблеми

1. Ефективність роботи вчених залишалася вкрай низькою, між розробленням і впровадженням винаходів минало багато часу і вони морально старіли.
2. Коштів на науку виділялося недостатньо.
3. Досягнень науково-технічної революції в СРСР використано не було.
4. Відсутність об'єктивних досліджень була особливо притаманна історикам, які клопоталися коментуванням рішень вищих партійних інстанцій і вихваляннням "радянського способу життя".
5. Окремі вчені зазнали репресій.

- засуджено до 8 років позбавлення волі Б. Болотова за те, що критикував введення радянських військ до Афганістану;
- за участь у правозахисному русі був засуджений до 12 років таборів науковець з Інституту філософії Євген Пронюк;
- Василь Лісовий з цього ж інституту отримав 5 років таборів за те, що звернувся до ЦК КПУ та КДБ з листом протесту проти політичних арештів у 1972 р.;
- за вивчення історії козацтва з роботи було звільнено О. Апанович, Я. Дзигу та ін.

6. Характерними були заідеологізованість багатьох науковців і догматизм мислення, що насаджувався тоталітарною системою в наукових установах.
7. Рекомендації учених не завжди враховувалися вищим керівництвом республіки. Так, воно не прислухалося до застережень учених щодо будівництва Чорнобильської АЕС.
8. Чимало наукових україномовних журналів, які почали видаватися під час "відлиги", було зроблено російськомовними.

Література

1. Було створено чимало талановитих творів, які дістали широке визнання, як-от: О. Гончара "Собор", "Циклон", "Бригантина" та ін.; М. Стельмаха "Дума про тебе", "Чотири броди"; новаторська поезія І. Драча; публіцистично спрямовані вірші Б. Олійника, поезія Д. Павличка, літературні твори П. Загребельного, Ю. Мушкетика, Є. Гуцала, Л. Дмитерка та ін.
2. На жаль, до читача не доходили сміливі поезії В. Стуса, літературно-критичні та публіцистичні твори І. Дзюби, І. Світличного, Є. Сверстюка та ін. Офіційна влада визнала творчість цих людей шкідливою для народу і забороняла її.
3. **У 1968 р.** було опубліковано роман О. Гончара "Собор". Відразу ж почалася його організована офіційними властями критика. О. Гончара було усунуто від керівництва Спілкою письменників України.
4. Критиці було піддано:
- роман "Катастрофа" В. Дрозда, який одним із перших змалював модель застійного суспільства;
- твір І. Білика "Меч Арея";
- збірку повістей та оповідань "Березневий цвіт" І. Вандея, який багато років після цього не міг друкуватися;
- поета В. Голобородька, якому першу збірку віршів "Летюче віконце" довелося видавати за кордоном;
- роман Р. Іванчука "Мальви", в якому автор показав незахищеність національної культури, безсмертя українського народу.

На багато років змушена була замовкнути обдарована поетеса Ліна Костенко; 1980 р. заподіяв собі смерть Г. Тютюнник, 1981 р. — В. Близнець.

5. Із Спілки письменників України було виключено І. Дзюбу, Г. Качуру, М. Лукаша, Б. Чичибабіна, О. Бердника та ін.
6. Позбавлено членства у Спілці письменників України і в КПРС, вислано за кордон В. Некрасова.
7. У таборах як "націоналісти" і "антирадянщики" опинилися О. Бердник, В. Стус, І. Світличний, В. Рубан, Ю. Литвак, Є. Сверстюк, Ю. Бадзьо та ін.
8. Звільнено з роботи в "Літературній Україні" І. Білика.
9. Водночас масовими тиражами видавалася низькопробна література, в якій вихвалявся радянський спосіб життя. Вона свідчила про низький професіоналізм цих авторів.
10. Панував диктат з боку компартійних і владних структур, з боку літературознавчого керівництва республіки.

Образотворче мистецтво

1. Основною темою образотворчого мистецтва був героїзм народу у війні та в роки відбудови, звеличення праці трударів колгоспних полів і великих будов тощо.
2. Розвивалася радянська школа живопису. Кращі художні полотна, навіть в умовах тоталітарного режиму, сприяли формуванню естетичних смаків народу, допомагали збереженню народних традицій, загальнолюдських цінностей.
3. Плідно в цей час працювали художники: М. Божій, В. Касіян, О. Лопухов, В. Бородай, В. Чеканюк, М. Дерегус, Ф. Манойла та ін.
4. На історичну тематику створювали свої полотна Л. Холдченко, М. Крищенко.
5. Сповнені ліризму, любові до природи картини О. Шовкуненка, С. Григор'єва та ін.
6. Образотворче мистецтво перебувало під тиском тоталітарного режиму. Митців привчали мислити не стільки художніми образами, скільки ідеологічними догмами, що значно деформувало мистецтво.
7. Новаторством, високим професіоналізмом, оригінальністю славилися твори А. Горської, Л. Семикіної, О. Заливахи та багатьох інших, які зазнавали переслідувань з боку тоталітарної системи.

Кінематограф

1. Кіномитці мали у своєму розпорядженні непогану матеріальну базу. В Україні діяли три кіностудії — Київська ім. О. Довженка, Одеська та Ялтинська.
2. Постійно зростала кількість кінотеатрів.
3. Було створено визначні фільми: "В бій ідуть тільки старики", "Ати-бати йшли солдати" режисера Л. Бикова, "Тривожний місяць вересень" Л. Осики, "Вавілон-ХХ " І. Миколайчука, "Женці", "Високий перевал" В. Денисенка та ін.
4. Фільм "Тіні забутих предків" С. Параджанова побачив світ 1964 р., але протягом 20 років не згадувався жодним словом.
5. У той час майже не знімалися фільми українською мовою.
6. Фільми українських кіностудій допускалися до кінопрокату лише після затвердження їх у Москві.
7. З'явилися фільми за сценаріями І. Драча та Ю. Іллєнка: "Криниця для спраглих", "Вечір на Івана Купала" та ін., які на екран так і не потрапили.
8. Переслідувань і репресій зазнали С. Параджанов, Л. Осика, Ю. Іллєнко та ін.
9. За в'язничними ґратами опинився кінематографіст і письменник Г. Снєгірьов — один із тих, хто в 70-х рр. виступав за оновлення суспільства.

Скульптура

1. Відомим скульптором, живописцем, графіком, етнографом, збирачем творів народного мистецтва був Іван Гончар. Він — автор пам'ятників Максиму Горькому в Ялті, Тарасу Шевченкові в Яготині, народній художниці Катерині Білокур у с. Богданівка на Київщині. Але великий майстер переслідувався тоталітарною системою. Йому чіпляли ярлик "українського буржуазного націоналіста", "відщепенця".
2. Успішно працювали українські скульптори-монументалісти. Справжніми творами монументального мистецтва є пам'ятники Лесі Українці в Києві й Тарасу Шевченкові в Москві.
3. Композицію скульптурних рельєфів "Стіна пам'яті" художників А. Рибачук і В. Мельниченка на Байковій горі в Києві було знищено.

Музика

1. 214 митців об'єднувала Спілка композиторів України, яка мала свої відділення в Харкові, Львові, Донецьку.
2. Прекрасні пісні створив Платон Майборода.
3. Плідно працювали О. Білаш, І. Шамо, С. Сабадаш.
4. Внеском у скарбницю музичного мистецтва були опери Г. Майбороди і В. Губенка, симфонії В. Корейка і А. Штогаренка, кантати В. Рождественського і А. Філіпенка.
5. Заслуженою славою користувалися оперні театри Києва, Львова, Харкова, Дніпропетровська, Донецька.
6. Всій Україні та поза її межами відомі імена солістів Державного академічного оперного театру Євгенії Мірошниченко, Дмитра Гнатюка, Анатолія Солов'яненка та ін.
7. У 1980–1982 рр. вперше за довгі роки Державний академічний оперний театр України брав участь у знаменитому Вісбаденському фестивалі. Світ захоплювався українською музикою, її виконавцями, постановою опери "Тарас Бульба" М. Лисенка.
8. У нелегких умовах русифікації зуміли зберегти національний дух і високий творчий потенціал заслужений державний хор імені Г. Верьовки, академічна хорова капела "Думка", творче об'єднання "Трембіта", заслужений ансамбль танцю УРСР імені Г. Вірського.
9. У 1979 р. трагічно загинув талановитий композитор-пісняр, автор пісень "Червона рута", "Водограй", "Я піду в далекі гори" та ін. В. Івасюк.

   Пісня В. Івасюка "Червона рута" з 1989 р. дала назву фестивалю української пісні та музики, який щорічно проводиться в різних містах України.
10. Широкою популярністю користувалися виконавці естрадної пісні Софія Ротару, В. Зінкевич, Н. Яремчук та ін.
11. У 1971 р. було заборонено етнографічний ансамбль "Гомін", а його керівника Л. Ященка вигнали зі Спілки композиторів України.
12. Було офіційно заборонено трансляцію по радіо й телебаченню українських обрядових пісень, колядок тощо.

Театр

1. Збільшилася кількість театрів (за 1965–1985 рр. — з 61 до 89), зокрема дитячих та юного глядача — більш як удвічі.

2. В Україні діяли 286 народних самодіяльних театрів.
3. Заслуженою любов'ю глядачів користувалися такі майстри сцени, як Н. Ужвій, О. Кусенко, В. Дальський, В. Добровольський, А. Роговцева та ін.
4. Новаторство в театральному житті суворо перевірялося згори. Було заборонено п'єси, які викривали хиби політичного ладу.
5. Український театр дедалі більше втрачав свій національний колорит, із нього витручувалась українська мова. Українськими залишилося лише 30% професійних театрів республіки.
6. В Одесі з шести театрів лише один залишався українським, у Києві з семи театрів статус українського зберіг лише драматичний театр ім. Івана Франка, а один був "змішаний" з російсько-українським репертуаром; із семи театрів юного глядача лише львівський був українським.

Підсумки розвитку літератури і мистецтва

1. Загальна соціально-економічна і політична криза в суспільстві справила негативний вплив на розвиток культури.
2. Поряд із досягненнями в літературі та мистецтві мали місце деформації, що зумовлювалися негативними процесами в усьому житті суспільства.
3. Офіційними виконавцями волі партії були відповідні громадські організації — спілки письменників, художників, композиторів тощо.
4. Партія уважно стежила за творчістю і настроями митців. Проявом цього були численні партійні постанови з питань літератури і мистецтва.
5. **Січень 1973 р.** Постанова ЦК КПРС "Про літературно-мистецьку критику", що вимагала від діячів мистецтва більшої активності у слідуванні ідеологічним настановам партії.
6. Кращі представники української літератури і мистецтва всі сили віддавали боротьбі проти русифікації, проти наступу центру на національну культуру.

Тема V. РОЗПАД РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ І ВІДРОДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Перебудова в Радянському Союзі та Україна

Друга половина 80-х рр. — значне наростання кризи радянської системи, для якої були характерними такі риси:
- економічна відсталість,
- недосконалість політичної системи,
- криза культури й духовного життя,
- соціальна незахищеність населення,
- зниження його життєвого рівня.

1985–1991 рр. — останній період існування СРСР і перебування в його складі України.

Зміна вищого партійно-державного керівництва

Листопад 1982 р. — смерть генерального секретаря ЦК КПРС, голови президії Верховної ради СРСР Л. І. Брежнєва.

Листопад 1982 р. — лютий 1984 р. Генеральний секретар ЦК КПРС Ю. Андропов.

Лютий 1984 р. — березень 1985 р. Генеральний секретар ЦК КПРС К. Черненко.

У березні 1985 р. генеральним секретарем ЦК КПРС став М. Горбачов.

Михайло Горбачов

Михайло Сергійович Горбачов, 1931 р. народження, став радянським і партійним діячем. З 1951 р. перебував на комсомольській і партійній роботі в Ставропольському краї Російської Федерації.

У 1978–1985 рр. — секретар ЦК КПРС.

З 1980 р. — член політбюро ЦК КПРС.

З 1985 р. — Генеральний секретар ЦК КПРС.

У 1990–1991 рр. був першим Президентом СРСР.

Обіймаючи високі посади в партії та державі, намагався реформувати сталінську модель соціалізму і повернутися до "ленінських норм і принципів", побудувати соціалізм "з людським обличчям". М.С. Горбачов — ініціатор перебудовчих процесів в СРСР, спроби реформування соціально-економічного і політичного життя держави. Він намагався здійснити лібералізацію і демократизацію суспільного

життя в країні, дозволити плюралізм думок і переконань, розширити гласність. Було припинено глушіння закордонних радіостанцій. Радянські війська залишили Афганістан, почалося їх виведення з країн Європи, що привело до падіння комуністичних режимів, припинення діяльності Варшавського договору, падіння Берлінської стіни та об'єднання Німеччини.

Реформування здійснювалося невдало, що спричинило погіршення життєвого рівня народу. Зросло невдоволення значних верств населення. У народу зникло почуття страху, розвинулося почуття національної гідності, прагнення до свободи і незалежності. Всі ці процеси привели до розпаду СРСР і утворення незалежних національних держав.

З грудня 1991 р. М. Горбачов — президент Міжнародного фонду соціальних, економічних і політичних досліджень.

У 1996 р. висунув свою кандидатуру на виборах президента Російської Федерації, але здобув лише 1% голосів.

Необхідність суспільних перетворень

Соціально-економічна криза вимагала корінних змін у всіх сферах життя суспільства, які дістали назву "перебудова".

Перебудова — це курс на оновлення життя країни, реформи в усіх сферах суспільного життя, модернізацію суспільства, корінні зміни в економіці, політиці, національних відносинах, соціальному житті.

Спершу термін "перебудова" означав лише поліпшення управління господарським механізмом, тобто використовувався у вузькому розумінні. Він означав наступне.

1. Привести форми соціалістичного господарства у відповідність до сучасних умов і потреб.
2. Навести порядок у господарюванні.
3. Зміцнити трудову й технологічну дисципліну.
4. Звернути увагу на підбір кадрів та підвищення їхньої відповідальності.
5. Змінити морально-психологічний стан суспільства.

Якісно нове розуміння перебудови прийшло згодом. Поступово цей термін став наповнюватися новим змістом, означаючи:

1. Вдихнути у стару командно-адміністративну систему "нове життя".
2. Оновлення всіх сфер суспільного життя.
3. Їх модернізацію.

4. Зміна всієї системи поглядів на соціалізм.
5. Очищення соціалізму від негативних рис минулого.
6. Виправлення окремих деформацій, побудова "соціалізму з людським обличчям".
7. Відновлення демократичних цінностей.

Мета перебудови

1. Зберегти радянську систему через її вдосконалення та оновлення.
2. Вивільнити її від деформацій.
3. Зробити її більш життєздатною.
4. Розкрити потенціал соціалізму, обновити його, встановити повне народовладдя формуванням громадянського суспільства і правової держави.
5. Побудувати суспільство, яке спирається на ефективну економіку, високі досягнення науки і техніки, культури, демократизацію всіх аспектів суспільного життя, створити умови для активного творчого життя і діяльності людей.

Зміцнити СРСР. Отже, **перебудова** — це спроба партійно-державного керівництва СРСР вивести країну з кризи, що охопила всі сфери життя суспільства, відмовитися від авторитарно-бюрократичної системи і встановити справді демократичне суспільство.

"**Перебудова** — це рішуче подолання застійних процесів і злам механізму гальмування, створення надійного та ефективного механізму прискорення соціально-економічного розвитку суспільства, надання йому більшого динамізму" (М. Горбачов).

Етапи перебудови

Перший етап — квітень 1985–1986 рр.

Пошуки способів удосконалення соціалістичного суспільства і курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни.

Другий етап — січень 1987 р. — 1988 р.

Це — етап формування основного змісту і напрямків перебудови (формування концепції перебудови), початок реальних перебудовчих процесів. Перебудова "згори", яка проводилася партійно-державними верхами. Перебудова управління економікою, перехід від адміністративних методів господарювання до економічних.

Розширення демократизації суспільного життя, поширення гласності.

Третій етап — 1989 р. — серпень 1991 р.

Це — етап практичного здійснення перебудови. Перебудова "знизу". Падіння авторитету комуністичної партії, виникнення багатопартійності, зародження реального плюралізму, активні дії народних мас. Спроби оновлення федерації, прагнення республік до незалежності.

Особливості перебудови в Україні

1. Процеси реформування відбувалися повільніше, ніж у центрі та в інших республіках.
2. Відбудовчим процесам чинив сильний опір партійно-державний апарат на чолі з В. Щербицьким.
3. На здійснення перебудови великий вплив мала катастрофа на Чорнобильській АЕС у квітні 1986 р.
4. Складність перебудови полягала в тому, що в республіці з'явилися політичні сили, які, не беручи до уваги конкретних обставин, прагнули якнайшвидше її здійснити. Не маючи чіткої програми виходу України з економічної кризи, зосередили свою діяльність на політичній боротьбі проти компартії України. Ця боротьба не сприяла консолідації українського народу для здійснення перебудови.
5. Перебудова в Україні гальмувалася економічною, політичною і духовною залежністю від центру.
6. Процеси перебудови відбувалися без кровопролиття, яке сталося в Прибалтиці, Грузії, Азербайджані, Узбекистані, Таджикистані та інших республіках тодішнього СРСР.
7. Гласність в Україні була не повною.

Від громадськості приховували страшну правду про катастрофу на Чорнобильській АЕС, внаслідок чого мільйони людей зазнали радіоактивного випромінювання і не було вжито необхідних заходів щодо медичної профілактики.

ПЕРШИЙ ЕТАП ПЕРЕБУДОВИ (квітень 1985–1986 р.)

Квітень 1985 р. Пленум ЦК КПРС.

Нове радянське керівництво на чолі з М. Горбачовим висунуло стратегічну мету — курс на **прискорення** соціально-економічного розвитку країни.

Основні елементи цього курсу

1. Науково-технічний прогрес.
2. Широке впровадження наукових досягнень у промисловість.
3. Технічне переозброєння машинобудування.
4. Виправлення окремих деформацій в економіці.
5. Активізація "людського фактора".
6. Удосконалення планування і зміцнення дисципліни.
7. Поліпшення управління господарським механізмом.

Відбувалися численні збори трудових колективів, мітинги, на яких схвалювали курс квітневого (1985 р.) пленуму ЦК КПРС на перебудову.

Заходи з утілення в життя концепції "прискорення"

1. Чіткого плану здійснення "прискорення" не було.
2. Новаторські починання не доводилися до кінця.
3. **Червень 1985 р.** Всесоюзна нарада з питань науково-технічного прогресу. ЦК КПУ прийняв постанову про заходи щодо прискорення науково-технічного прогресу.
4. **Серпень 1985 р.** Спільна постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР про широке впровадження нових методів господарювання і посилення їхнього впливу на прискорення науково-технічного прогресу.
5. **Листопад 1985 р.** У Києві відбувся всесоюзний семінар з вивчення досвіду роботи, яка проводилася в Україні щодо ресурсозбереження і поліпшення матеріаломісткості виробництва на основі прискорення науково-технічного прогресу.

Поглиблення перебудовчих процесів

Перші результати реалізації заходів квітневого (1985 р.) пленуму ЦК КПРС були обнадійливими.

1. **За 1985–1986 рр.** темпи приросту промислової продукції України становили 4,3% і перевищили середньорічні показники 11-ї п'ятирічки, які складали лише 3,5%. Тобто після постійного падіння середньорічного приросту, що тривало від початку 60-х рр., він уперше почав зростати.
2. Середньорічний приріст продукції сільського господарства становив у 1985–1986 рр. 3,5% проти 0,5% у 1981–1985 рр.

Тенденція до зростання економічних показників була загальносоюзною і давала надії на швидке поліпшення соціально-економічного життя. Партійно-державне керівництво країни намагалося змінити ситуацію на краще звичайними командними методами.

3. **У листопаді 1986 р.** було прийнято закон Верховної ради СРСР "Про індивідуальну трудову діяльність".

Почався швидкий розвиток кооперативів у сфері послуг, громадського харчування, торгівлі. Але у виробничу сферу індивідуальна трудова діяльність і кооперативи не впроваджувалися.

Плани розв'язання соціальних відносин

1. **Червень 1985 р.** Постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР "Про боротьбу з алкоголізмом та його негативними наслідками". Державна скарбниця в Україні не добрала близько 10 млрд крб; було вирубано 60 тис. гектарів виноградників, садових насаджень, закрито виноробні підприємства. Алкоголізм подолати не спромоглися, зате широкого розповсюдження набули токсикоманія і наркоманія, самогоноваріння. Кількість наркоманів у республіці зросла з 1982 р. по 1989 р. у 4,2 рази.
2. **Травень 1986 р.** Постанова ЦК КПРС "Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами".
3. **Квітень 1986 р.** Постанова ЦК КПРС "Про основні напрямки розв'язання житлової проблеми". Громадянам СРСР було оголошено, що до 2000 р. кожна сім'я матиме окрему квартиру чи будинок. Необхідного економічного обрунтування ця програма не мала.
4. **1986 р.** Прийнято "Комплексну програму виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986–2000 рр.". Передбачалося забезпечення предметами повсякденного вжитку і послугами всіх жителів країни, ліквідацію дефіцитів і черг. Важливою передумовою цього вважалося успішне виконання **Продовольчої програми**, прийнятої у **травні 1982 р**, а в УРСР — у **листопаді 1982 р.**

XXVII з'їзд КПРС
(1986)

1. З'їзд прийняв "нову редакцію" програми партії, з якої усунуто завдання побудови основ комунізму до 1980 р. і водночас проголошено курс на вдосконалення соціалізму.
2. Прийнято постанову "Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986–1990 рр. і на період до 2000 р.".
3. Підтверджено курс на прискорення.
4. Ставилося завдання — за три п'ятирічки створити виробничий потенціал, що приблизно дорівнював би вже накопиченому за роки радянської влади.
5. Подвоєння національного доходу передбачалося забезпечити завдяки підвищенню у 2,3–2,5 рази продуктивності праці.
6. Прийнято програму вирішення житлової проблеми до 2000 р.

Підсумки

Накреслені в рішеннях з'їзду перспективи розвитку були утопічними, бо народне господарство СРСР такі завдання було не в змозі виконати.

Падіння авторитету компартії України

1. Компартія України не змогла очолити складні перебудовчі процеси в Україні, а, навпаки, від самого початку гальмувала їх.
2. Вона не виробила власної програми довготривалого розвитку, а дублювала все те, що надходило з Москви, не спромоглася визначити власну позицію.
3. Управлінський партійно-державний апарат України відзначався стійким консерватизмом, не бажав кардинальних змін.
4. Вона втратила розуміння необхідних змін у суспільстві, не прислухалася до настроїв народних мас, не могла належно на них впливати.
5. Довіра народу до компартії дуже послабилася після чорнобильської катастрофи, бо саме компартія та уряд України погодилися на будівництво АЕС неподалік від Києва, а потім старанно приховували масштаби катастрофи; за їхньою вказівкою на забруднені радіацією вулиці столиці було виведено тисячі киян 1 травня 1986 р.
6. Компартія України і в період перебудови проводила політику русифікації, нехтувала проблемами національного відродження.

7. Падінню авторитету партії сприяло рішення про підвищення заробітної платні з 1 жовтня 1989 р. працівникам партійного апарату на 50–100%.
8. Падали авторитет і довіра до комуністичної партії внаслідок того, що вже почалася перебудова, а в тюрмах, концтаборах і психіатричних лікарнях продовжували скніти дисиденти. Перші кроки демократизації не внесли суттєвих змін у дотримання прав людини. Тривали арешти дисидентів.

- **Травень 1985 р.** Відправлено на примусове лікування до психіатричної лікарні Миколу Холодного "за наклепи на радянський державний і суспільний лад". У 1989 р. в Харкові провели медичне обслідування, і його було визнано психічно здоровим.
- **Серпень 1985 р.** Іван Сокульський, засуджений у 1981 р. до 15 років ув'язнення, ще не вийшовши на волю, отримав додатково 3 роки тюрми суворого режиму за звинуваченням у "хуліганстві", яке було сфабриковано.
- **Осінь 1985 р.** Заарештовано поета і журналіста з Луганщини Леоніда Сапу, якого було засуджено до 9 років позбавлення волі (на вимогу громадськості був звільнений лише 1992 р.).
- **1985 р.** Засуджено Володимира Сіренька з Дніпропетровщини на три роки ув'язнення за захист української мови.
- **Грудень 1985 р.** Звільнено з роботи завідувача кафедри германістики Львівського університету професора Богдана Задорожного за родинні стосунки з греко-католицьким священиком.
- **2 липня 1986 р.** Помер у пермському таборі суворого режиму Михайло Фурасов (інженер, кандидат технічних наук із Києва). Потрапив він у тюрму за збір неофіційних матеріалів до біографії Л. Брежнєва.

Чорнобильська катастрофа — національна трагедія України

Аварія на Чорнобильській АЕС сталася в ніч проти **26 квітня 1986 р.** через безвідповідальність і нехлюйство службових осіб, низьку якість проектування, виготовлення та обслуговування техніки.

Це була катастрофа глобального масштабу. Радянські власті намагалися приховати її розміри. Від радіоактивного випромінювання потерпіло 10 млн осіб, 9 млн га сільськогосподарських угідь, в тому числі 7,3 млн га орних земель.

З сільськогосподарського обороту вилучено близько 190 тис. га земель. Унаслідок катастрофи різко збільшилась кількість онкологічних захворювань, особливо серед дітей.

На ліквідацію аварії тільки в 1988–1990 рр. витрачено 20 млрд крб. Щорічно на її ліквідацію за рішенням Верховної ради республіки виділялося 5 млрд крб.

Чорнобильська катастрофа стала лихом усього людства. Ліквідація її наслідків потребує величезних коштів.

Підсумки першого етапу перебудови

1. Реальної економічної програми розроблено не було, а недолуге горбачовське керівництво вирішило обмежитись лише "оновленням" радянської тоталітарної системи.
2. Консервативні сили в країні та в оточенні самого М. Горбачова гальмували всякі нововведення і зміни, проведення реформ.
3. Величезні кошти знову намічалися не на технічне переозброєння і структурну перебудову економіки, а на створення нових потужностей в електроенергетиці, галузях важкої та хімічної промисловості, щоби збільшити загальний обсяг промислового виробництва. Величезні кошти й матеріали, що витрачалися на довгострокове будівництво, не давали швидкої віддачі.
4. Гасло "прискорення" хіба що стрясало повітря, бо реальної обрунтованої програми керівництво комуністичної партії не розробило.
5. Започаткована "стратегія прискорення" на практиці не здійснювалася, а виявилася лише пропагандистським закликом.
6. Поглиблювалося відставання виробництва товарів народного споживання, погіршувалося фінансове становище, збільшувалася грошова маса, зростали дефіцит, величезні черги, зовнішньоекономічні труднощі.
7. Політика "прискорення" не була нічим обґрунтована, передбачала без суттєвих змін у системі виробничих відносин, без змін форм власності й політичного устрою до 2000 р. здійснити значне економічне зростання і розв'язати всі соціальні проблеми радянського суспільства: продовольчу, житлову, забезпечення населення товарами повсякденного попиту, ліквідацію черг і дефіциту.
8. "Прискорення" не могло дати відчутних результатів без глибоких якісних перетворень у системі виробничих відносин, без "розкріпачення" особистої ініціативи виробника, без перебудови економіки на ринкових засадах.

Висновки

1. Оздоровлення економіки старими директивними методами, ясна річ, не сталося.
2. Головним здобутком першого етапу перебудови була обмежена інформаційна свобода.
3. Від громадськості приховували правду про катастрофу на Чорнобильській АЕС.
4. Поступово до горбачовського керівництва прийшло розуміння того, що необхідно:

- виробити чітку і зрозумілу програму перебудови суспільства;
- щоби народні маси активно долучилися до процесу перебудови;
- відмовитися від командних методів реформування суспільства;
- що економічні реформи "не підуть", якщо не буде проведено реформ політичниих.

ПОГІРШЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 80-х рр.

Другий етап перебудови (січень 1987–1988 р.)

Січень 1987 р. Пленум ЦК КПРС **"Про перебудову і кадрову політику"** Цей пленум започаткував новий, другий етап перебудови.

1. Вперше партія на цьому пленумі визнала свою відповідальність за деформації в суспільстві.
2. На перший план було висунуто завдання демократизації суспільного життя.
3. Було вироблено програму кадрової політики в умовах перебудови.
4. Започатковано утвердження виборних засад в управлінні промисловими підприємствами. Було вирішено узаконити практику формування адміністрації на конкурсній основі.

З 1986 р. до початку 1988 р. в республіці за таким принципом було обрано 2 тис. директорів і 88 тис. керівників середньої ланки.

Висновки

1. Рішення січневого (1987 р.) пленуму ЦК КПРС свідчили про те, що причину тяжкого становища суспільства партія вбачала лише в суб'єктивних факторах.
2. Водночас було зроблено крок до подальшого усвідомлення глибших причин кризи — з'явилося поняття "механізм гальмування".

Зміни в партійно-державному керівництві республіки після січневого (1987 р.) пленуму ЦК КПРС

1. **Січень — березень 1987 р.** Звільнено з посад за "послаблення керівництва" обласними парторганізаціями і "допущені в роботі недоліки" перших секретарів Ворошиловградського, Дніпропетровського і Львівського обкомів партії.
2. З'явилася практика виборів партійних керівників таємним голосуванням із кількох кандидатур на альтернативній основі.
3. **Липень 1987 р.** За власним бажанням у зв'язку з погіршенням стану здоров'я з посади голови Ради міністрів України звільнено О. П. Ляшка. Керівником уряду республіки став голова Держплану УРСР В. А. Масол.
4. Крім голови Ради міністрів, замінено 5 його заступників, 7 міністрів, 6 голів держкомітетів.

Пленум ЦК КПРС (червень 1987 р.) "Про докорінну перебудову управління економікою"

Це був початок радикальної економічної реформи.

1. Було визнано неспроможність панівної концепції "розвиненого соціалізму".
2. Було в загальних рисах сформульовано і обнародувано стратегію перебудови:

- нове політичне мислення;
- радикальна економічна реформа;
- демократизація всієї політичної системи.

3. Головне в радикальній реформі управління — перехід від адміністративних методів господарювання до нового господарського механізму, який враховував би економічні інтереси виробника.

4. Було підкреслено, що необхідно широко використовувати економічні методи і демократичні засади управління.
5. Передбачалося розробити правові основи для забезпечення співіснування державного і недержавних секторів економіки (орендних, кооперативних, акціонерних, приватних, змішаних, а також підприємств з участю іноземного капіталу).
6. Суть економічних змін полягала в перенесенні уваги з:
- кількісних показників на якість і ефективність;
- розширення виробничих фондів на їх оновлення;
- нарощування видобутку паливно-сировинних ресурсів на їх економію.

Економічна самостійність — незалежна поведінка в ухваленні рішень щодо фінансово-господарської діяльності, складу та обсягу продукції, яка виробляється, щодо розпорядження майном і отриманими в процесі виробництва результатами.

"Закон про державне підприємство" (прийнято Верховною радою СРСР 1987 р.).

- Створював основу для переходу до оволодіння економічними методами ведення господарства.
- На підприємствах почали впроваджувати економічні методи управління ринкового типу.
- Було розширено права підприємств.

Але **цей закон не дав очікуваних результатів**.

1. Союзні міністерства, у віданні яких перебувала переважна більшість промислових підприємств, не надавала самостійності підприємствам, як це передбачалося в законі.
2. Гальмувалося запровадження плюралізму власності.
3. Продовжувала діяти система директивного планування, централізованого фінансування тощо.
4. Не передбачалося реформування матеріально-технічного постачання.
5. Нічого не вийшло із інтенсивним впровадженням у виробництво найновіших досягнень вітчизняних і закордонних учених, покращенням технічного рівня промислової продукції.
6. Старі виробничо-економічні зв'язки зруйнувалися, а нові не почали функціонувати.
7. Розрив господарських зв'язків призвів до подальшого розбалансування народного господарства.

8. Тривав випуск продукції низької якості. Починаючи з 1987 р. було впроваджено державне приймання готової продукції. Бажаних результатів воно не дало. Це була спроба за допомоги силових методів підвищити якість.
9. Нічого не було зроблено для структурної перебудови промисловості України.
10. Зношеність основних фондів підприємств України сягнула 55–60%.
11. Лише 20% потужностей промисловості України працювало на споживчий ринок, тобто випускало товари народного споживання, а 80% — це підприємства важкої індустрії, які поглинали основні капіталовкладення.
12. Близько 80% загального обсягу промислового виробництва не мало на території республіки завершеного технологічного циклу, а тому готова продукція випускалася за межами України.
13. Надання підприємствам деякої самостійності (у визначенні цін на продукцію, виборі виробничих і торгових партнерів, оплаті праці тощо) за збереження директивного планування призвело до неконтрольованого зростання зарплати, яку не було забезпечено товарами і послугами.

Фінансове становище і рівень життя населення

1. Внаслідок деякої самостійності підприємств зріс фонд заробітної плати, що уможливило зростання заробітної платні.

Середня зарплата робітників і службовців України у 1989 р. зросла на 9,4%, а оплата праці колгоспників — на 6%.

2. За станом на 1988 р. рівень життя мешканців України був значно нижчим, ніж у Росії та СРСР загалом.

Показник	УРСР	РРФСР	СРСР
Середньомісячна заробітна платня робітників і службовців, крб	200	235	220
Середньомісячна грошова оплата праці колгоспників, крб	168	200	182
Загальний обсяг роздрібного товарообігу державної та кооперативної торгівлі на одного жителя, крб	1213	1408	1282

3. Гроші не забезпечувалися товарами, а тому знецінилися, виник значний дефіцит.
4. Розрив між товарною масою і кількістю грошей в кінці 1988 р. становив 10 млрд крб.
5. Гострою залишалася житлова проблема. У 1991 р. тільки в містах 2,5 млн родин перебувало на квартирному обліку, зокрема в Києві, — 211 тис. чоловік.
6. За продуктивністю праці 1990 р. Україна посідала останнє — 15-те місце серед республік СРСР, за смертністю разом з Естонією — друге, 80% дітей України були хворими.
7. На початку 90-х рр. за тривалістю життя Україна посідала 32-ге місце в світі, а за рівнем дитячої смертності — одне з перших.
8. Різко зросли ціни на товари першої необхідності (за 1990 р. — у 8 разів), зросла спекуляція.
9. Зростала інфляція, збільшувався дефіцит державного бюджету, що призвело до зростання бартерних обмінів.
10. Загострилася продовольча проблема у країні, що спричинило зростання соціальної напруженості.

Загострення економічної кризи у 1989–1990 рр.

1. Продовжувала зберігатися висока частка засобів виробництва у загальному обсязі промислової продукції, яка в цей час становила 72,1%, а частка товарів народного споживання — лише 27,9%.
2. Низькоприбутковими та збитковими були добувні галузі — вугільна, залізорудна, чорна металургія.
3. Інвестиції централізовано спрямовувалися в атомну енергетику та військово-промисловий комплекс.
4. Зношеність основних фондів у промисловості становила 1990 р. 50%, а темпи модернізації та реконструкції підприємств були повільними.
5. У промисловості зберігалася значна частка ручної праці (34,5%). Ще гірші справи були в будівництві, де ручна праця становила 55%, та в сільському господарстві — 70%.
6. У 1990 р. скоротилися обсяги виробництва.
7. У 1990 р. національний дохід України скоротився на 5%, а в цілому по СРСР зниження становило 4%.
8. Спад виробництва катастрофічно зростав — 1991 р. в Україні валовий суспільний продукт був на 11,3% меншим, ніж 1990 р., національний дохід зменшився на 11,2%.

9. Тривав процес руйнування економічних зв'язків між республіками, кожна з яких прагнула вести власну цінову політику.
10. Тоталітарна радянська система довела до повного занепаду й сільське господарство України, для якого були характерні:
- систематичне обезлюднення села;
- некомпетентність значної частини керівних кадрів;
- низька продуктивність праці;
- масове розкрадання продукції;
- відсутність достатніх фондів відтворення виробництва;
- кепські умови зберігання продукції, значні втрати врожаю. Третина вирощеного не доходила від поля до споживача;
- реальних результатів не дала спроба реформування на селі, хоча пленум ЦК КПРС у березні 1989 р. схвалив постанову про розвиток на селі селянських (фермерських) господарств, різних форм оренди, утворення кооперативних колективів.

11. Колгоспно-радгоспна система виявилася безперспективною. Колгоспно-радгоспне керівництво чинило опір упровадженню нових форм господарювання на селі. Радикальна економічна реформа не змогла подолати опір консервативних елементів на місцях і у верхах, які відкидали можливість існування приватної власності на землю.

Підсумки другого етапу перебудови в економічному розвитку

1. Було взято курс на економічні методи управління господарством.
2. Підприємствам було надано деяку самостійність (у визначенні цін на продукцію, оплаті праці та ін.), але збереглося директивне планування.
3. З метою активізації інтересу виробника до результатів праці розпочалося впровадження таких форм господарювання, як бригадний і сімейний підряд, надання землі в оренду, організація кооперативів.

Це частково розкріпачувало людину, її ініціативу і ділову активність.

4. Проголошена 1987 р. господарська реформа обмежувалася реорганізацією управління, а не передбачала значних змін у виробничих відносинах.

5. В Україні у квітні 1988 р. Верховна рада затвердила генеральну схему управління народним господарством. Було ліквідовано 14 міністерств і відомств, 103 республіканські органи управління, 83 управлінські організації середньої ланки, побільшено 1500 підприємств, цехів, дільниць тощо.

Висновки

1. Економічний застій середини 80-х рр. у другій половині цих років так і не змінився прискоренням. Безсистемна, без чітких планів перебудова вела до розвалу народного господарства, до руйнування економічних зв'язків між республіками. Народне господарство стало розбалансованим, що спричинило хаос у відносинах між підприємствами, галузями, республіками.
2. Радикальна економічна реформа не змогла подолати опір тоталітарної системи.

РОЗГОРТАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Загострення національного питання в СРСР у другій половині 80-х рр.

1. У всіх республіках активізувалися національно-демократичні сили, які ставили питання про вирішення національних проблем, про досягнення справжнього суверенітету.
2. **11, 12 червня 1988 р.** у Львові відбулася нарада представників національно-демократичних рухів (за участю представників Грузії, Естонії, Латвії, Литви та України). Було прийнято підсумкову заяву про неспроможність КПРС та уряду СРСР розв'язати національну проблему. Створено Координаційний комітет патріотичних рухів СРСР. Від українського національно-демократичного руху до нього увійшли В. Чорновіл і С. Хмара.
3. **Влітку 1989 р.** сталися міжнаціональні сутички в Узбекистані, на кордоні Таджикистану й Киргизії, в Абхазії.
4. Виник карабаський конфлікт між Азербайджаном і Вірменією.
5. У республіках Прибалтики посилилося прагнення до відновлення незалежності, ліквідованої пактом Молотова — Ріббентропа 1939 р.

6. **Вересень 1989 р.** Пленум ЦК КПРС розглянув і прийняв платформу ЦК "Національна політика в сучасних умовах". Було визначено головне завдання національної політики КПРС — зміцнення СРСР як оновленої федеративної держави. Робити це планувалося з центру, переданням у майбутньому деяких другорядних функцій союзних відомств республікам. На радикальне оновлення федерації керівництво КПРС йти не бажало. Республікам пропонувався формальний, нічим не підкріплений суверенітет.
7. **11 березня 1989 р.** Верховна рада Литовської РСР прийняла акт "Про відновлення незалежності Литовської держави".
8. Такі ж події відбувалися в Латвії, Естонії, інших республіках.

Активізація національного руху в Україні

1. **У 1987 р.** В. Чорновіл відновив видання "Українського вісника".
2. **1987 р.** став переломним у долі політичних в'язнів. Посилився тиск міжнародної громадськості.
3. **8 вересня 1987 р.** оголошено заяву про створення Української ініціативної групи за звільнення політичних в'язнів. До неї увійшли І. Гель, С. Хмара, В. Чорновіл, М. Горинь та ін. Група звернулася до уряду СРСР з пропозицією звільнити й реабілітувати всіх політичних в'язнів, вилучити з Кримінального кодексу УРСР антиконституційні статті та повернути на Україну тіла політичних в'язнів, які загинули в концтаборах. Протягом 1987 р. з тюрем, концтаборів і заслань повернулося близько 300 політичних в'язнів.
4. **28 листопада 1987 р.** відбувся з'їзд вільних профспілок, який прийняв статут цієї організації. Організатором вільних профспілок став Володимир Клебанов, якого раніше за ці ідеї переслідували.
5. **1988 р. — початок 1990 р.** Активізація політичного життя в республіці. Відбувалася швидка політизація суспільної свідомості.
6. З'явилися нові періодичні видання (газети, журнали), зокрема "Голос відродження", "Молода Україна", "Дзвін" та ін., на сторінках яких друкувалися матеріали з української історії, літератури, мистецтва. Багато матеріалів було надруковано про штучний голодомор 1932–1933 рр.

7. **11–14 січня 1988 р.** у Єревані відбулася нарада представників вірменського, грузинського та українського національно-демократичних рухів. Нарада прийняла звернення до радянського уряду з вимогами надання національним мовам статусу державних, повернення і відновлення державності депортованих народів, ухвалила інші рішення.
8. **21 січня 1990 р.** "Людський ланцюг" від Івано-Франківська через Львів до Києва із нагоди відзначення роковин акту злуки УНР та ЗУНР. У цій акції взяло участь близько 800 тис. осіб.
9. **2–17 жовтня 1990 р.** Голодування студентів на майдані Незалежності. Наслідком цієї акції стала відставка голови Ради міністрів В. Масола. Заступив його на цій посаді В. Фокін.
10. **11 листопада 1990 р.** Завдяки широкій кампанії протесту було звільнено останнього українського політичного в'язня Богдана Климчака.
11. **22–23 червня 1991 р.** у Києві відбувся всесвітній конгрес українських політичних в'язнів.
12. **17 квітня 1991 р.** Верховна рада УРСР прийняла закон "Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні".

Формування національних громадських організацій та об'єднань

1. В **1987 р.** в Україні почали виникати неформальні організації (політичні клуби):
   - У Києві створено Український культурологічний клуб.
   - У Львові створено "Товариство Лева".
   - В Одесі створено "Народний союз сприяння перебудові".
2. **7 грудня 1987 р.** у Львові було створено Українську асоціацію незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ). Її заснували М. Руденко, Є. Сверстюк, І. Світличний, М. Осадчий, О. Заливаха та ін. Членами цієї організації стали ті поети, художники, журналісти, які переслідувалися офіційними властями. Друкованим органом асоціації став журнал "Кафедра", перший номер якого вийшов на початку 1988 р.
3. Виникали громадсько-політичні об'єднання, які вели агітаційну і пропагандистську роботу серед населення:

   - "Нова спілка сприяння перебудові" в Києві;
   - "Народний фронт України сприяння перебудові" на Вінниччині та Хмельниччині.
   - "Комітет підтримки перебудови" у Ворошиловграді та ін.
4. **Початок 1988 р.** Відновила роботу Українська Гельсінська спілка (УГС), яка проголошувала необхідність створення суверенної України і захист громадянських прав особистості. УГС стала популярною і на початку 1990 р. вже налічувала 1,5 тис. членів, мала відділення майже в усіх областях України, представництва в Москві та Прибалтиці, а також за кордоном.
5. **Лютий 1989 р.** Відбулася установча конференція Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка (очолив його Д. Павличко). У 1991 р. товариство було перейменовано у Всеукраїнське товариство "Просвіта" ім. Т. Г. Шевченка.
6. **Травень 1989 р.** Відбулася республіканська конференція Українського історико-просвітнього товариства "Меморіал". Однією з перших акцій товариства став міжнародний симпозіум "Голодомор 1932–1933 рр. в Україні", проведений у вересні 1990 р. разом з іншими організаціями.
7. **Жовтень 1989 р.** Створено екологічну організацію "Зелений світ" (очолив Ю. Щербак).
8. **Грудень 1989 р.** Створено Спілку незалежної української молоді (СНУМ) та Українську студентську спілку (УСС).
9. **1989 р.** У Києві було засновано Всеукраїнське товариство репресованих. Очолив його колишній політичний в'язень, кандидат філософських наук Євген Пронюк.
10. **1991 р.** Розпочалося видання часопису Всеукраїнського товариства репресованих "Зона".

Початок релігійного відродження

Активізація національного руху в Україні супроводжувалася відродженням заборонених і ліквідованих тоталітарним режимом релігійних конфесій, перш за все Української греко-католицької і Української автокефальної православної церкви.

Відновлення Української греко-католицької церкви (УГКЦ)

1. **У 1987 р.** Українська греко-католицька церква частково вийшла з підпілля.
2. Громадський комітет за відновлення УГКЦ очолив колишній політичний в'язень **Іван Гель**. Московський патріархат всіляко перешкоджав відродженню церкви.
3. **Влітку 1988 р.** папа римський Іоанн-Павло II порушив питання про долю УГКЦ перед М. Горбачовим через свого посланця кардинала Казаролі, який прибув на святкування 1000-ліття хрещення Русі і передав М. Горбачову від папи листа.
4. **У 1989 р.** в західних областях України різко загострилися стосунки між Російською православною церквою і УГКЦ.
5. Офіційна влада в особі ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР уперто зволікала з визнанням УГКЦ.
6. **Протягом 1989 р.** розпочалося масове тривале голодування вірних за відновлення своєї церкви. Одначе ці факти замовчувалися.
7. **У грудні 1989 р.** М. Горбачов зустрівся з Іоанном-Павлом II. З'явилися перші зрушення в напрямку легалізації греко-католицької церкви.
8. **У квітні 1990 р.** демократична влада м. Львова повернула греко-католикам собор св. Юри.
9. Перші громади УГКЦ було зареєстровано **у травні 1990 р.**
10. Лідером УГКЦ став архієпископ і митрополит Іван кардинал Любачівський, який повернувся з-за кордону.

Відродження Української автокефальної православної церкви (УАПЦ)

1. УАПЦ припинила існування 1930 р.
2. **19 серпня 1989 р.** в день релігійного свята — Спаса настоятель храму Петра і Павла у Львові В. Ярема разом із паствою оголосили про свій розрив із Російською православною церквою і перехід в УАПЦ.
3. **У червні 1990 р.** в Києві відбувся перший собор відновленої УАПЦ, який проголосив патріархом київським і всієї України митрополита Мстислава, який доти проживав у США, де очолював громади заборонених в УРСР прихильників УАПЦ. Патріарх Мстислав — племінник Симона Петлюри, який через усе своє життя проніс любов до України.

4. Церква почала видавати релігійний часопис "Церква і життя".
5. Значних труднощів зазнала УАПЦ у східній та південній частинах України.
6. Величезна громада УАПЦ в Харкові ніяк не могла домогтися передачі церкві хоча б одного із закритих харківських храмів.
7. **У квітні 1991 р.** в Миколаєві на площі Леніна почалося голодування вірних УАПЦ на знак протесту проти антиукраїнської політики місцевої влади за реєстрацію своєї громади.

Підсумки

1. Крім УГКЦ та УАПЦ, в Україні діяла Російська православна церква (РПЦ).
2. **У січні 1990 р.** відбувся собор Російської православної церкви, який вирішив, що єпархія, парафії та монастирі на території Української РСР канонічно складатимуть Український екзархат Московського патріархату, а офіційно називатимуться Українською православною церквою (УПЦ).
3. **26 квітня 1991 р.** Верховна рада УРСР прийняла закон "Про свободу совісті та релігійних організацій".
   - Релігійні організації набули статусу юридичної особи;
   - врегульовано терміни реєстрації релігійних громад, їхні права та власність, поширення релігійної літератури;
   - надано право військовослужбовцям та особам, позбавленим волі, брати участь у виконанні релігійних обрядів.
4. Релігійна ситуація в Україні на початку 90-х рр. залишалася складною. Часто виникали конфлікти між вірними різних конфесій.

Розгортання робітничого руху

У період перебудови пожвавився робітничий рух.
Причини:

1. Невдоволення робітників непослідовністю та безрезультативністю економічних реформ.
2. Відмова владних структур від послідовних політичних реформ.
3. Непослідовність у лібералізації суспільно-політичного життя.
4. Погіршення становища робітників, невирішеність житлово-побутових проблем.

5. Відсутність у робітників декларованого права бути господарями на виробництві.
6. Посилення впливу мафіозних кланів.
7. Постійне зростання інфляції, цін, дефіциту товарів першої необхідності.
8. Важкі умови праці шахтарів:
- нестача техніки;
- надзвичайно низька технічна оснащеність шахт;
- протягом двох десятиліть 250 із 400 шахт Донбасу працювали без реконструкції;
- значна частка ручної праці, яка сягала в Донбасі 57,9%;
- тяжкі умови праці, коли температура у вибоях часто становила 30°С;
- висока смертність на шахтах від нещасних випадків.

Страйки почалися на шахтах, їх підтримали сотні тисяч робітників інших професій (60% підприємств та організацій Тернополя, транспортники Києва, робітники Львова, металурги Горлівки та ін.).

Шахтарський страйк 1989 р.

Влітку 1989 р. розпочалися страйки шахтарів, які стали новим явищем суспільного життя, початком відродження робітничого руху, але в новій якості.

15 липня 1989 р. Початок страйку на шахті "Ясинуватська Глибока". По кількох днях страйкували вже 193 шахти.

22 липня 1989 р. Між шахтарями та урядом СРСР було підписано угоду про виконання вимог страйкарів. До Москви вирушила делегація шахтарів домагатися гарантій виконання угоди.

Страйковий рух посилився і в 1990–1991 рр.

Особливості страйків 1990–1991 рр.

1. Були більш організованими.
2. Організацією страйків клопоталися страйкоми.
3. Охопили сотні підприємств і велику кількість робітників.
4. Ставилися політичні вимоги:
- недовір'я правлячим колам центру і республіки;
- ліквідація парткомів на підприємствах;
- націоналізація майна КПРС;
- відставка уряду;
- деполітизація правоохоронних органів;
- забезпечення реальної незалежності усіх республік.

Наслідки страйків

1. Страйки були початком нового етапу демократизації суспільства.
2. Вони показали, що комуністична партія, яка називалася партією робітничого класу, фактично не дбала про його інтереси.
3. Справили значний вплив на розвиток політичних процесів в Україні.
4. Шахтарі України домоглися збільшення заробітної платні.
5. З'явився закон про пенсійне забезпечення.
6. Одночасно страйки шахтарів призвели до значних втрат.

Прямі збитки від страйків лише за 1989 р. склали 1,7 млн тонн вугілля, 80 млн крб, що призвело до погіршення фінансового становища шахтарських колективів, до скорочення бюджету області.

Значення страйків

1. Масові виступи шахтарів розхитували основи тоталітарної системи.
2. Вперше за роки радянської влади робітники відкрито продемонстрували, що їхні інтереси розходяться з інтересами тоталітарної держави.

Формування Народного Руху України

1. У Спілці письменників України виникла ідея створення "Народного руху України за перебудову".
2. **Лютий 1989 р.** У газеті "Літературна Україна" було опубліковано проект програми Народного Руху України за перебудову.
3. **8–10 вересня 1989 р.** У Києві відбувся установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову. На з'їзді було ухвалено статут, програму, прийнято звернення до народу України, обрано керівництво Руху (у складі І. Драча, М. Гориня, В. Яворівського, С. Конєва та ін.).
4. Це була перша масова організація, яка об'єднувала людей найрізноманітніших поглядів.
5. Кількість первинних осередків Руху, що виникали в усіх областях України, швидко зростала. Керівництво КП України взяло курс на політичну боротьбу з рухом та його ізоляцію.
6. **25–28 жовтня 1990 р.** у Києві відбулися II Всеукраїнські збори Народного Руху України ("за перебудову" в назві Руху вже не було). На з'їзді було 2125 делегатів, які представляли 663 тис. членів організації, а разом із прихильниками Рух налічував 5 млн душ.

7. На зборах було сформульовано найближчі завдання Руху:
- створення умов для проведення виборів до рад усіх рівнів на багатопартійній основі;
- створення коаліційного уряду народної довіри.

Було сформульовано кінцеву мету:
- вихід України з СРСР;
- усунення КПРС від влади;
- повний суверенітет українського народу.

Висновки
1. Вплив Руху неухильно зростав.
2. Він перетворився на реальну силу, яка перебувала в опозиції до КПРС,
3. Рух послідовно виступав за повну незалежність України.

СПРОБИ ПОЛІТИЧНИХ РЕФОРМ І ЗРОСТАННЯ АКТИВНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Реформи в політичній системі СРСР
XIX Всесоюзна конференція КПРС
(28 червня — 1 липня 1988 р.)

1. Висунуто пропозицію кардинального реформування **політичної системи.**
2. Передбачено глибоке перетворення найголовніших елементів політичної системи — **партії та держави.**
3. Проголошено завдання створення правової держави, парламентаризму, поділу влади, забезпечення гарантій громадських прав особи.
4. Вказано на розширення демократизації суспільного життя і розширення гласності.
5. Вирішено провести перші в історії СРСР альтернативні вибори народних депутатів СРСР.
6. Прийнято низку резолюцій:
- "Про демократизацію радянського суспільства і реформування політичної системи";
- "Про боротьбу з бюрократизмом";
- "Про гласність";
- "Про правову реформу";
- "Про деякі невідкладні заходи щодо практичного здійснення реформи політичної системи країни".

Демократизація — процес подолання авторитарного управління суспільним життям через законодавче забезпечення демократичних прав і свобод, самоврядування народу.

Гласність і лібералізація

Після конференції КПРС набула поширення гласність.

Гласність — це можливість отримання правдивої інформації про те, що відбувається у країні та світі, пом'якшення цензури, можливість критики державних і партійних органів, можливість говорити, писати і знати правду, не боячись наслідків, можливість дізнатися про історичне минуле свого народу, відкрити людям те, що від них приховували.

Гласність — це перехідний етап у напрямі до свободи слова.

Значення гласності
1. Завдяки гласності люди почали мислити по-новому, без старих догм і стереотипів.
2. Дістали змогу одержувати об'єктивну інформацію.
3. Отримали можливість мати власну думку і робити власні висновки.
4. Суспільство політизувалося.

Лібералізація — пом'якшення політичної системи, спроби розвитку політичного лібералізму.

Політичний лібералізм обстоює:
- панування закону;
- індивідуальні свободи і права;
- відсутність великого бюрократичного управлінського апарату;
- реформаторський курс розвитку;
- місцеве самоврядування, а не централізацію влади.

Втілення в життя рішень XIX партконференції

Липень 1988 р. Пленум ЦК КПРС "Про роботу щодо реалізації рішень XIX всесоюзної конференції".

Пленум виніс рішення "Про основні напрями перебудови партійного апарату", відповідно до якого:
- Ліквідовано галузеві відділи й сектори в партійних комітетах усіх рівнів.
- Замість них створювалися комісії — ідеологічна, з питань партійного будівництва, кадрова.

- КПРС проголосила про свою відмову від функцій оперативного керівництва і перехід до політичних методів впливу на виробництво.

Листопад 1988 р. Пленум ЦК КПРС "Про заходи щодо здійснення політичної реформи в галузі державного будівництва". Було вирішено:

- Ґрунтовно змінити структуру, порядок формування і зміст роботи вищих органів влади.
- Прийнято відповідні закони, внесено зміни й доповнення до Конституції СРСР.
- Вищим законодавчим органом держави оголошено з'їзд народних депутатів.

Основна мета цих змін — "відновити повновладдя рад".

Малося на увазі забезпечити поступовий перехід влади на всіх рівнях від партійного апарату до конституційних органів — рад.

Перший з'їзд народних депутатів СРСР (травень — червень 1989 р.)

Завдяки трансляції з'їзду по телебаченню і радіо громадяни України стали свідками політичної боротьби між різними політичними силами.

1. На з'їзді сформовано двопалатну Верховну раду СРСР.
2. Введено посаду голови Верховної ради СРСР, на яку обрано М. С. Горбачова; водночас він залишався генеральним секретарем ЦК КПРС,
3. З'їзд доручив Верховній раді СРСР підготувати законодавчі акти про повновладдя рад, щоб забезпечити розширення їхніх прав і повноважень.
4. Намічалося чітко розмежувати функції партійних і державних органів, щоби партійні органи не змогли підміняти радянські та господарські органи, створити матеріально-фінансову базу рад.

Пропонувалося передати під управління рад підприємства, що виробляють продукцію і надають послуги на місцевому рівні, а також об'єкти аграрно-промислового комплексу.

Хиби

1. Народні депутати виявилися неспроможними вирішити намічені завдання.
2. Закони, прийняті депутатами, запізнювалися.

Партійно-державний апарат не хотів здавати своїх позицій і міцно тримав у своїх руках усі сфери життя країни — економіку, політику, культуру, духовність.

3. Дедалі більше ставало очевидним, що керівництво є неспроможним вивести країну з кризи.

Березень 1990 р. Відбувся позачерговий третій з'їзд народних депутатів СРСР, який запровадив посаду Президента СРСР. Першим президентом СРСР став М. Горбачов, залишивши за собою і найвищу посаду в партії.

Зростання народної ініціативи. Мітинги й демонстрації

1. **Червень — липень 1988 р.** Відбулося декілька багатотисячних мітингів у Львові. Провідна тема виступів на мітингах — питання демократизації суспільства та національне відродження. Було вперше публічно порушено питання про реабілітацію вояків УПА як борців за національне визволення проти тоталітаризму.
2. **Протягом 1988 р.** чимало мітингів розганяла міліція. Жорстокі побиття мітингувальників у Львові мали місце 12 березня, 28 липня, 4 серпня, 1 жовтня.
3. **13 листопада 1988 р.** Зібрався 20-тисячний мітинг у Києві, на якому піднімалися екологічні проблеми. Було піднято питання про персональну відповідальність вищого керівництва України за намагання приховати наслідки катастрофи на Чорнобильській АЕС.
4. **26 березня 1989 р.** На мітингу у Львові вперше замайоріли синьо-жовті прапори.
5. **Лише наприкінці 1988 — на початку 1989 р.** по Україні було проведено 1200 мітингів, в яких узяло участь понад 13 млн осіб.
6. Для "заспокоєння" пробудженого народу використовувалися новостворені загони міліції особливого призначення, які здійснювали масові побиття людей та арешти. Це трапилось у Києві 29 липня 1989 р. і 2 жовтня 1990 р., у Львові (див п. 2) та в інших містах України.
7. Відбувалися суди над організаторами мітингів:

- 15 березня 1989 р. за участь у несанкціонованому мітингу на 15 діб засудили Богдана Гориня;
- кілька разів заарештовували голову Спілки української молоді в Харкові Андрія Черемиського за те, що він виносив на мітинги синьо-жовтий прапор;
- особливо переслідувалися спроби відкрито використовувати національну символіку.

Формування багатопартійної системи

Багатопартійність — одна зі складових частин політичної системи суспільства; існує лише у правових демократичних країнах, в яких право панує в усіх сферах суспільного життя та є в наявності громадянське суспільство.

Багатопартійність — найважливіша умова становлення демократичної правової держави.

Для багатопартійності є характерною наявність опозиції.

Наявність опозиції — один із найкращих засобів запобігання різним зловживанням з боку владних структур, керівництва різних рівнів.

Опозиція сприяє:

1. Повному врахуванню інтересів усіх громадян у державній політиці.
2. Стабільному й динамічному розвиткові суспільства.

Причини, що сприяли утвердженню багатопартійності:

1. Процес перебудови, гласності й демократизації суспільства.
2. Виникнення в Україні опозиційного руху.
3. Наявність історичного коріння багатопартійності в Україні на початку XX ст.
4. Нездатність КПРС виконувати керівну роль у масштабах усього суспільства, яку вона самочинно перебрала.

Правова основа для формування багатопартійної політичної системи

Березень 1990 р. Правову основу заклав позачерговий третій з'їзд народних депутатів СРСР, який вніс зміни до Конституції СРСР, скасувавши ст. 6 про керівну роль КПРС.

Жовтень 1990 р. Верховна рада СРСР прийняла закон "Про громадські об'єднання", який сприяв виникненню багатьох партій.

Жовтень 1990 р. Під тиском студентів та інших демократичних сил Верховна рада УРСР зняла статтю в Конституції УРСР про керівну та спрямовуючу роль КПРС у суспільстві.

17 жовтня 1990 р. — рішення Верховної ради України про прийняття закону щодо політичних партій і громадських організацій.

Грудень 1990 р. "Тимчасові правила про реєстрацію статутів громадських організацій".

3 січня 1991 р. У Міністерстві юстиції України почав діяти відділ громадських об'єднань і політичних партій. На нього було покладено обов'язки реєстрації новостворених партій і громадських організацій, які мають республіканські органи керівництва.

За період із 1889 р. по 1991 р. в Україні з'явилося понад 20 партій та об'єднань загальною чисельністю близько 30 тис. осіб.

Великий внесок у створення багатопартійності зробив Народний Рух України — найбільш масова демократична організація. НРУ був створений у **вересні 1989 р.** Виступивши попервах із загальними перебудовними гаслами і тезами про національне відродження, він швидко перетворився в опозиційну структуру до КПРС.

Партії виконують такі функції:

1. Ідеологічну.
2. Наукову.
3. Беруть участь у боротьбі за владу.
4. Здійснюють владу.
5. Розробляють політичний курс держави.
6. Представляють соціальні інтереси.

Класифікація політичних партій

Залежно від ставлення до соціально-економічної системи, ідеології та політики партії поділяються за такими напрямками.

І. Праві.

1. **Жовтень 1989 р.** Установчий з'їзд Української національної партії (УНП), який проголосив про створення партії. У квітні 1990 р. завершився процес утворення УНП. Мета — відновлення УНП, проголошеної Центральною Радою у січні 1918 р. в її географічних кордонах.
2. **Квітень 1990 р.** Створено Українську християнсько-демократичну партію (УХДП). Мета — побудова "вільної, самостійної, християнської України".
3. **Квітень 1990 р.** Виникло об'єднання "Державна самостійність України" (ДСУ), яке проголосило членів ОУН — УПА героями визвольної боротьби за волю і долю України, а компартію України — злочинною організацією.

4. **Червень 1990 р.** Утворено Українську народно-демократичну партію (УНДП), яка виникла на основі Української народно-демократичної ліги, що діяла в Україні від середини 1989 р. У програмних настановах передбачалося досягнення незалежності України.
5. **1 липня 1990 р.** 20 організацій національно-радикального напрямку утворили Українську міжпартійну асамблею (УМА). До асамблеї увійшли УСДП, УНП, УНДП, Спілка незалежної української молоді (націоналістична фракція), Комітет захисту УГКЦ, незалежна профспілка "Єдність" та ін. УМА ставила такі завдання:

- створення альтернативних державних структур, комітетів на місцях і Національного конгресу як верховного органу влади;
- скликанню Національного конгресу мала передувати компанія реєстрації громадян УНР на основі закону про громадянство УНР, прийнятого 1918 р. На серпень 1990 р. було зареєстровано 5 млн осіб.

Асамблея — це найрадикальніша національна опозиція радянській владі, але вона не стала широким об'єднанням політичних партій. Згодом УНДП, УСДП, УНП вийшли з УМА, піддавши гострій критиці "революційний націоналізм" її керівництва.

УМА продовжила діяльність під проводом Юрія Шухевича (сина командувача УПА). На початку 1991 р. УМА об'єднувала 10 невеликих партій та громад.

II. Національно-центристські партії

1. **Квітень 1990 р.** Утворено Українську республіканську партію (УРП), яка виникла на базі Української гельсінської спілки. Свої осередки УРП організувала в усіх областях України. Метою вона ставила "побудову Української незалежної соборної держави".
2. **Грудень 1990 р.** Створено Демократичну партію України (ДемПУ). Виступила за створення суверенної Української республіки, роздержавлення власності, приватизацію, за рішучий перехід до ринкових відносин тощо.
3. **Червень 1990 р.** Створено Українську селянську демократичну партію (УСДП).

Виступала за "незалежну самостійну Українську народну державу", економіка якої має будуватися на ринкових принципах і різноманітності форм власності.

III. Українська соціал-демократія

Травень 1990 р. Відбувся установчий з'їзд Об'єднаної соціал-демократичної партії України і Соціал-демократичної партії України. Стався розкол:

Праві — проголосили себе Соціал-демократичною партією України (СДПУ). Вони заявили, що "не приймають традиційної соціалістичної ідеї переустрою суспільства", відкидають термін "демократичний соціалізм", рішуче заперечують марксизм-ленінізм. СДПУ так і не стала впливовою партією.

Ліві — проголосили про створення Об'єднаної соціал-демократичної партії України (ОСДПУ), яка базувалася на принципах демократичного соціалізму, розглядаючи його не як модель, а як процес, за якого забезпечуються демократичні свободи і конкуренція різних форм власності.

IV. Екологічні об'єднання

Вересень 1990 р. Створено Партію зелених України (ПЗУ). Партія утворилася на базі екологічної асоціації "Зелений світ", що існувала з жовтня 1989 р. Мета ПЗУ — "відродження і захист природного довкілля й людини від згубних техногенних та інших руйнівних факторів, побудова вільної суверенної демократичної держави — Республіка Україна".

Засобом досягнення цієї мети визнавалося формування уряду народної довіри способом парламентських і ненасильницьких громадських дій.

V. Ліві партії

1. **КП України** (правляча партія на той час). Наприкінці 80-х рр. партію охопила криза. З КПУ на грудень 1990 р. вийшло 220 тис. членів, а вступило лише 38 тис. Хоча й після цього в її складі залишилося понад 3 млн членів, монолітної єдності, властивої КП України раніше, вже не було.

Січень 1990 р. У КПРС з'явилася група реформаторів, що оформилась у **Демократичну платформу** та оголосила про перетворення КП України на партію парламентського типу.

2. **Грудень 1990 р.** На з'їзді в Києві утворилася **Партія демократичного відродження України (ПДВУ)**. Її попередницею була Демократична платформа в КПУ, яка після XXVII

з'їзду КПРС і XXVII з'їзду КПУ заявила про своє відокремлення від КПРС і створення нової партії ліводемократичної орієнтації. У питаннях національно-державного будівництва стояла на конфедеративних позиціях.

Висновки

1. Хоча в цей час виникло близько 20 різних партій, реальним впливом користувалися лише три: УРП, УДП, ПДВУ.
2. Реального політичного плюралізму в республіці на той час не було.
3. Робилися спроби об'єднати сили опозиції, але вони успіху не мали.
4. Багатопартійна система мала в основному декларативний характер, але вона завдала значного удару монополії КПРС.
5. Жодна політична партія не мала такого впливу і можливостей, як правляча КП України, під контролем якої залишалися правоохоронні органи, КДБ, армія, господарський і державний апарат, економіка.

ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Політичні передумови суверенізації

Кінець березня 1989 р. Вибори народних депутатів СРСР, які проводилися відповідно до нового закону СРСР про вибори народних депутатів.

Це — початок нового, третього етапу перебудови.

Підготова виборів активізувала політичне життя в Україні.

Право надсилати делегатів на з'їзд без виборів дістали:

- компартія — 100 осіб,
- громадські організації (комсомол, профспілки, ветеранські організації), загалом — третина від 2250 мандатів.

Попередній відбір кандидатів у депутати проводили окружні збори, які за допомоги спеціально відібраних учасників використовувалися владою для відсіювання небажаних претендентів. Саме так було відсіяно на окружних зборах Івана Драча у Львові, якого висунули десятки трудових колективів.

Від України потрібно було обрати 175 народних депутатів СРСР, а було висунуто 650 кандидатур. Незважаючи

на опір властей, народними депутатами СРСР було обрано багатьох прихильників реальних змін в державі, зокрема, письменників Юрія Щербака, Дмитра Павличка, Володимира Яворівського.

Березень — травень 1990 р. Відбулися вибори до Верховної ради УРСР та місцевих рад (до 25 обласних, 469 районних, 434 міських, 120 районних в містах, 820 селищних, 8996 сільських рад).

Депутати Верховної ради УРСР і місцевих рад обиралися прямим, таємним голосуванням на альтернативних засадах.

Напередодні виборів було утворено Демократичний блок, який на виборах домігся значного успіху: із 442 обраних депутатів Верховної ради УРСР 111 користувалися його підтримкою. Блок здобув перемогу у п'яти областях: Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській, Київській.

Вибори до місцевих рад засвідчили перемогу демократичних сил у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській областях.

Значення цих виборів

1. Похитнулася монополія комуністичної партії на владу.
2. Вибори відбувалися на альтернативній основі.
3. Уперше в історії СРСР і Україна отримали демократично обрані з'їзд народних депутатів і парламент.

Боротьба в парламенті

Травень 1990 р. Почала роботу перша сесія Верховної ради УРСР. З усіх питань, що розглядалися, розгорнулася запекла боротьба між представниками Демократичного блоку і парламентською більшістю.

Початок червня 1990 р. Головою Верховної ради УРСР обрано першого секретаря ЦК КПУ Володимира Івашка. Першим заступником голови Верховної ради УРСР став Іван Плющ, заступником — Володимир Гриньов.

Сесію парламенту в прямій трансляції слухала вся Україна.

Члени Демократичного блоку оголосили себе опозицією та організувалися під назвою **Народна рада**. Її головою став І. Юхновський, заступниками — О. Ємець, Д. Павличко, Л. Лук'яненко, В. Філенко.

Слідом за опозицією організаційно об'єдналась і депутатська більшість, яка створила групу "За Радянську суверенну Україну"; неофіційна назва — **"група 239"**.

Декларація про державний суверенітет України

(прийнята Верховною радою УРСР 16 липня 1990 р.).

Український парламент з ініціативи Демократичного блоку абсолютною більшістю голосів ("за" — 355 народних депутатів, "проти" — 4) прийняв Декларацію про державний суверенітет України.

Декларація — офіційне проголошення державою, партією, міжнародними, міждержавними організаціями основних принципів.

Передумови прийняття Декларації наступні.

1. Настрої народних мас, їх прагнення до самостійності.
2. Великодержавна політика імперського центру, що завжди ігнорувала інтереси союзних республік.
3. Дальше поглиблення економічної кризи.
4. Складання в Україні багатопартійності, створення нових політичних організацій та спілок.
5. Приклад Російської Федерації, народні депутати якої пішли на проголошення державного суверенітету РРФСР.

Декларація про державний суверенітет складалася з Преамбули й 10 розділів.

У Преамбулі зазначалося, що "виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, визначаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України, Верховна рада УРСР проголосила державний суверенітет України".

Дано визначення поняття "державний суверенітет України". *"Державний суверенітет України — верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах".*

I розділ — *"Самовизначення української нації".*

Визначалися витоки суверенної національної Української держави, вказувалося на її невід'ємне право на самовизначення в існуючих кордонах.

II розділ — *"Народовладдя".*

Вказано, що єдиним джерелом державної влади в республіці є народ України. Проголошено основні засади народовладдя як прямої демократії, так і через народних депутатів різних рівнів і що від імені всього народу має право виступати Верховна рада України.

III розділ — *"Державна влада".*

Вказувалося про те, що з моменту прийняття Декларації Україна є самостійною у вирішенні всіх питань свого життя і що державна влада в республіці здійснюється за принципом поділу на законодавчу, виконавчу та судову гілки.

IV розділ — *"Громадянство Української РСР".*

Щодо громадянства УРСР було прийнято компромісне формулювання: "Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР". Але прийнято важливе положення, що громадяни всіх національностей становлять народ України.

V розділ — *"Територіальне верховенство".*

Вказано, що до компетенції України входять територіальний устрій, використання території, порядок використання природних ресурсів. Територія України є неподільною і не може бути замінена і використана без її дозволу.

VI розділ — *"Економічна самостійність".*

Проголошувалося, що земля, її надра, водні та інші природні ресурси, весь економічний та науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету республіки і використовується з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб громадян України.

VII розділ — *"Екологічна безпека".*

Україна самостійно встановлює порядок охорони природи на території республіки, гарантії екологічної безпеки і раціонального природокористування.

VIII розділ — *"Культурний розвиток".*

Україна перебирає до своєї компетенції питання науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, а також гарантує право вільного розвитку всім національностям, що проживають на території республіки.

IX розділ — *"Зовнішня і внутрішня безпека".*

Наголошувалося на тому, що зовнішня політика України є демократичною і миролюбною, що вона має право на власні Збройні Сили, внутрішні війська та органи державної безпеки і що в майбутньому має намір стати нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти, не набувати ядерної зброї.

X розділ — *"Міжнародні відносини".*

Верховна рада підкреслила, що Україна як суб'єкт міжнародного права сама здійснює зовнішню політику, веде безпосередні зносини з іншими державами через установлення з ними дипломатичних відносин.

Історичне значення Декларації

1. Суть і зміст Декларації засвідчили про фактичну відмову України від участі у підготуванні нового союзного договору.
2. Вперше за роки радянської влади було проголошено про повноту влади республіки на її території.
3. Було взято курс на мирний шлях відновлення Української незалежної держави.
4. Стала прикладом для інших народів у справі цивілізованого становлення державності.
5. Декларація послужила правовим фундаментом для прийняття Акта проголошення незалежності України та нової Конституції України.
6. В Декларації сформульовано основний принцип державотворчих процесів у республіці.
7. Прийняття Декларації було передумовою розпаду СРСР і зміцнення нового українського державотворення.
8. Склала правовий фундамент для визначення позиції України щодо укладання міжнародних договорів.

Закон "Про економічну самостійність Української РСР"

(прийнятий Верховною радою УРСР 3 серпня 1990 р.)

Цей закон — логічне продовження Декларації про державний суверенітет України, який гарантував відповідні його положення.

1. Власність народу на її національне багатство та національний дохід.
2. Різноманітність і рівноправність форм власності та їх державний захист.
3. Децентралізацію власності й роздержавлення економіки.
4. Повну господарську самостійність і свободу підприємництва всіх юридичних і фізичних осіб у рамках законів України.
5. Введення національної грошової одиниці, самостійність регулювання грошового обігу.
6. Національна митниця.
7. Захищеність внутрішнього ринку.
8. Взаємовигідні зв'язки з іншими республіками.
9. Вступ України до міжнародних економічних і фінансових організацій.
10. Право створення на власній території вільних економічних зон тощо.

Значення прийняття закону "Про економічну самостійність Української РСР"

1. Прийняття цього закону свідчило про швидке наближення розпаду СРСР.
2. Закон створював умови для прийняття низки інших законів — про власність, про підприємництво, про інвестиційну політику тощо.
3. Закон мав сприяти поліпшенню діяльності народного господарства в республіці і подоланню економічної кризи.
4. Прийняття цього закону свідчило про те, що вся Верховна рада, незалежно від політичних позицій, намагалася подолати кризу в республіці самостійно, спираючись на власні сили.

Політична конфронтація восени 1990 р.

Восени 1990 р. в республіці виникла політична криза.

1. **1 жовтня 1990 р.** відкрилася друга сесія Верховної ради УРСР.

   Було зачитано звернення Асоціації демократичних блоків у радах, у якому були сформульовані вимоги відмовитися від підписання нового союзного договору, що його запропонував М. Горбачов.
2. **30 вересня, 1 і 2 жовтня у Києві** відбувалися масові мітинги й маніфестації проти підписання союзного договору.
3. **2 жовтня** на майдані Незалежності студенти оголосили політичне голодування, вимагаючи відставки голови Ради міністрів УРСР В. Масола, яке тривало до 17 жовтня.
4. **17 жовтня** Верховна рада прийняла постанову, яка задовольнила основні вимоги студентів.
5. **З 25 по 28 жовтня 1990 р.** у Києві відбулися II Всеукраїнські збори Народного Руху України, на яких було внесено зміни до статуту і програми Руху. З його назви вилучили слова "за перебудову". Рух визначив спосіб і шлях боротьби за досягнення незалежності України.
6. Наростав конфлікт між комуністичною більшістю і демократичними силами у Верховній раді у зв'язку з арештом депутата Верховної ради УРСР С. Хмари.

Суспільно-політичні процеси в першій половині 1991 р. Референдум 17 березня 1991 р.

Щоб якнайшвидше підписати союзний договір і зберегти СРСР, на 17 березня 1991 р. було призначено всесоюзний референдум.

До бюлетеня референдуму вносилося одне питання — "Чи вважаєте ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуються права і свободи будь-якої національності".

Шість союзних республік відмовились від його проведення — **Литва, Латвія, Естонія, Молдова, Грузія, Вірменія.**

Напередодні проведення референдуму з'явився новий проект союзного договору. Розпочався так званий Ново-огарьовський процес за формулою "9+1" (Росія, Україна, Білорусія, Казахстан, Узбекистан, Туркменія, Киргизія, Таджикистан, Азербайджан +Центр).

За пропозицією голови Верховної ради УРСР Л. Кравчука в Україні на референдум було додатково поставлено питання — "Чи згодні ви з тим, що Україна має бути в складі Союзу суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?" На перше запитання позитивну відповідь дало 70,5%, на друге — 86, 2% громадян України.

М. Горбачов намагався зберегти СРСР у вигляді "справжньої федерації".

Верховна рада України, очолювана Л. Кравчуком, відхилила федеративну концепцію договору, висунувши план перетворення Союзу в конфедерацію.

Підписання нового союзного договору було намічено на **20 серпня 1991 р.**

Спроба державного перевороту в СРСР

Ідея національного суверенітету охопила широкі верстви населення в усіх республіках. Намагаючись запобігти розпадові СРСР, консервативні сили в КПРС, високопоставлені керівники СРСР з оточення М. Горбачова вирішили взяти владу до своїх рук.

19 серпня 1991 р. М. Горбачов перебував на своїй дачі в **Криму** (**мис Форос**), заколотники вирішили діяти негайно. Із Кремля на весь світ було повідомлено про "хворобу" М. Горбачова, його неможливість подальшого виконання обов'язків президента СРСР і про перехід повноважень глави держави до віце-президента Г. Янаєва.

Було заявлено про створення Державного комітету з надзвичайного стану в СРСР (ДКНС). Російською мовою — ГКЧП. До його складу увійшли:

Г. Янаєв — віце-президент СРСР,

В. Павлов — прем'єр-міністр,

В. Крючков — голова КДБ,

Д. Язов — міністр оборони,

О. Бакланов — перший заступник голови ради оборони СРСР,

Б. Пуго — міністр внутрішніх справ,

В. Стародубцев — голова селянської спілки СРСР,

О. Тізяков — президент асоціації державних підприємств та об'єктів промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку.

Вони заявили про:

- призупинення діяльності політичних партій, громадських організацій і масових рухів,
- заборону мітингів, страйків, демонстрацій;
- встановлення контролю над засобами масової інформації;
- запровадження в окремих районах СРСР надзвичайного стану тощо.

Основні події, пов'язані з путчем, розгорнулися в Москві **з 19 по 21 серпня 1991 р.**

Президент Російської Федерації Б. Єльцин оголосив путч заколотом, а його організаторів — державними злочинцями. Десятки тисяч москвичів виступили на захист "Білого дому" (будинку російського парламенту).

Уранці 19 серпня 1991 р. командувач суходільних військ СРСР генерал В. Варенников разом із групою військовиків з'явився у Києві. Заручившись підтримкою першого секретаря КП України С. Гуренка, він попередив українських керівників, що невиконання наказів ДКНС приведе до введення в Україні надзвичайного стану. Українське керівництво зайняло обережну позицію.

- В Україні опір ДКНС очолили представники Народного Руху, СДПУ, ПДВУ, інших демократичних сил: фракція Народної ради в українському парламенті закликала народ до громадської непокори і до всеукраїнського страйку проти диктатури;
- Львівська обласна рада звернулася до населення області із закликом "при спробі насильницького усунення де-

мократично обраної народної влади відповісти масовими актами громадської непокори";

- **19 серпня** в Донецькій міськраді зібралося понад 50 народних депутатів обласної та міської рад. Вони прийняли звернення до президії Верховної ради УРСР та до жителів міста, в яких заявили про категоричне невизнання ДКНС;
- Донецький страйком на знак протесту проти дій ДКНС почав готувати загальношахтарський страйк;
- сесія Харківської міськради розцінювала утворення ДКНС як "найтяжчий злочин";
- Народний Рух України закликав громадян до непокори, "створювати організаційні структури активного опору";
- Союз українського студентства звернувся до Верховної ради УРСР з заявою про намір розпочати "акції громадянської непокори";
- **20 серпня 1991 р.** відбулися великі сходини львів'ян, які висловили обурення державним переворотом, підтримку російській демократії, готовність захищати суверенітет України та законно обрану владу.

Республіканський штаб Руху і всеукраїнський страйком планували розпочати **21 серпня** безстроковий всеукраїнський страйк.

Із усіх політичних сил України лише керівництво компартії стало на бік заколотників. Зразу ж після початку заколоту в Москві ЦК КПУ надіслав низовим організаціям таємні телеграми, в яких були вказівки "вжити заходів до участі комуністів у сприянні Державному комітету із надзвичайного стану в СРСР" і не керуватися Конституцією УРСР. Також давалися накази "припиняти екстремістські настрої", "унеможливити демонстрації, мітинги, маніфестації та страйки протесту".

Про свою підтримку ДКНС заявили:

- обкоми компартії Дніпропетровської, Житомирської, Закарпатської, Харківської, Чернігівської областей;
- партійно-радянське керівництво Криму;
- окремі міськкоми КПУ.

21 серпня 1991 р. відкрилася надзвичайна сесія Верховної ради РРФСР. З делегацією парламенту М. Горбачов повернувся в Москву. Тим часом, після невдалої спроби в ніч проти 21 серпня захопити московський "Білий дім", де перебував Б. Єльцин та його прибічники, коли група "Альфа" (спецпідрозділ КДБ) відмовилася штурмувати "Білий дім", стало зрозуміло, що заколот провалився.

22 серпня 1991 р. М. Горбачов скасував антиконституційні акти організаторів державного перевороту та усунув членів ДКНС із посад, які вони обіймали. Керівників заколоту було заарештовано, а Б. Пуго (за офіційною версією) застрелився.

- **24 серпня 1991 р.** Верховна рада УРСР за участь у заколоті тимчасово припинила діяльність КП УРСР і того ж дня прийняла Акт проголошення незалежності України.

ПОДІЇ 19–21 СЕРПНЯ 1991 р. — ЗАКІНЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ПЕРЕБУДОВИ В СРСР

Підсумки третього етапу перебудови

1. Було проголошено "плюралізм" думок у межах соціалістичного вибору.
2. Стало можливим більше дізнатися про:
   - становище в суспільстві й на міжнародній арені;
   - трагічні сторінки вітчизняної історії;
   - події далекого і близького минулого.
3. Проголошено новий стиль керівництва, буцімто більше наближений до народу.
4. Були відновлені Українська греко-католицька та Українська автокефальна церкви.
5. Вдосконалилася виборча система.

Було введено повну альтернативність у висуненні кандидатів у депутати під час виборів народних депутатів СРСР 1989 р.

6. Активно почав здійснюватися новий етап демократизації й розмежування політичних сил — створення багатопартійності.
7. Пожвавився страйковий рух, що свідчило про початок відродження робітничого руху.
8. Активізувався національно-визвольний рух в Україні: відбувалися численні мітинги, демонстрації, що свідчило про швидку політизацію суспільної свідомості

Причини краху перебудови

1. Відсутність чітко розробленої програми перебудовних процесів.
2. Серйозні прорахунки у внутрішній і зовнішній політиці.

3. Нерішучість і непослідовність М. Горбачова та його команди у реформуванні суспільства.
4. Невелика кількість реформаторських сил у вищому керівництві держави.
5. Шалений опір перебудові старого партійно-державного апарату.
6. Загострення суперечностей між владними структурами центру і прагненням народів СРСР до демократії й національного самовизначення.
7. Поразка СРСР в ідеологічному і психологічному протистоянні з Заходом.

Значення перебудови

1. Перебудова завдала нищівного удару тоталітарній системі, почалося руйнування ідеологічних догм.
2. Відкрила можливість для проявлення суспільно-політичної енергії народу, зростання його самосвідомості й духовності.
3. Збудила до життя всі верстви населення.
4. Виникла нова морально-політична атмосфера в суспільстві.
5. Активізувалася діяльність творчої інтелігенції.
6. Активізувалася, ускладнилася, політизувалася внутрішня обстанова в Україні.
7. З'явилася ціла плеяда нових політиків, яскравих особистостей.
8. Вільно, відкрито "почали говорити правду, як ми жили і як ми живемо" (І. Драч).
9. На весь голос зазвучали заклики на захист української мови.
10. Відбувалася переорієнтація української культури на загальнолюдські цінності.
11. Відроджувалася історична пам'ять українського народу, повертались із забуття імена діячів культури і мистецтва.
12. Зміцнилися різні форми прямої демократії, насамперед масові народні мітинги.
13. Почалося формування багатопартійності.
14. Відбувся прорив у відносинах СРСР із Заходом, завершився процес "холодної війни".

Наслідки перебудови

1. Сприяла пробудженню національної свідомості українського народу.
2. Створила кращі умови для розвитку національної культури.
3. Відкрила Україні шлях до самостійності.
4. Привела до проголошення і розбудови нової демократичної держави.

Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.)

Після провалу перевороту 19–21 серпня 1991 р. в Москві позачергова сесія Верховної ради УРСР **24 серпня 1991 р.** затвердила **Акт проголошення незалежності України**, в якому вказувалося:

"Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р.;

продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні;

виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами;

здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України,

Верховна рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує **незалежність України і створення самостійної української держави — України.** Територія України є неподільною і недоторканною. Віднині на території України чинними є Конституція і закони України".

Підтримали Акт 346 депутатів, проти — 1.

Отже, 24 серпня 1991 р. на політичній карті світу з'явилася нова незалежна держава — Україна.

Значення Акта проголошення незалежності України

Він закріпив:

1. Створення самостійної держави та її незалежність.
2. Чинність дії на території України лише Конституції та законів України.
3. Єдність, цілісність і недоторканність території.
4. Входження у світове співтовариство як рівноправної держави.

5. Народ України продемонстрував усьому світові своє прагнення до свободи і власної державності.
6. Україна як демократична держава стала на шлях цивілізованого розвитку.

День проголошення Акта незалежності України відзначається як державне свято — День незалежності.

Всеукраїнський референдум (1 грудня 1991 р.)

У постанові Верховної ради "Про проголошення незалежності України" було вирішено **1 грудня 1991 р.** провести загальнореспубліканський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності.

1 грудня 1991 р. відбувся Всеукраїнський референдум.

З 84,18% громадян, які прийшли на дільниці, незалежність України підтримало 90, 32% (навіть у Криму проголосувало 67,5% громадян і 54,1% з них підтримали ідею незалежності України).

Внаслідок волевиявлення народу народилася самостійна Українська держава.

Водночас із всеукраїнським референдумом **уперше** в історії українського народу ***всенародно обирався на альтернативній основі Президент України.***

Із шести кандидатів, які були виразниками різних політичних партій і рухів (В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, Л. Табурянський, В. Чорновіл, І. Юхновський), переміг Л. Кравчук, набравши 61, 59% голосів.

Після схвалення Акта незалежності й виборів Президента в Україні взято курс на розбудову української державності.

Причини високої політичної активності народу України

1. Споконвічне прагнення народу України до створення власної незалежної держави.
2. Слабкість і занепад СРСР.
3. Віра народу у власні ресурсні можливості.
4. Прагнення певних сил в Україні зміцнити свої позиції в перехідний період розвитку України.

Звернення до парламентів і народів світу

(Верховна рада прийняла на урочистому засіданні 5 грудня 1991 р.)

У зверненні наголошувалося:

1. Про недійсність договору 1922 р. про утворення СРСР стосовно України.

2. Що Україна будує демократичну, правову державу, першочерговою метою якої є забезпечення прав і свобод людини.
3. Усім громадянам республіки гарантувалися рівні політичні, громадянські, економічні, соціальні й культурні права.
4. Проголошувався перехід до ринкової економіки і визнання всіх форм власності.
5. Що Україна буде розширювати співробітництво з усіма країнами світу на засадах рівноправності й суверенності, невтручання у внутрішні справи один одного, визнання територіальної цілісності й непорушності існуючих кордонів.
6. Було підкреслено без'ядерний статус республіки, оборонний характер її військової доктрини.
7. Вказувалося, що Збройні сили України будуть формуватися на засадах мінімальної достатності.

Передумови розпаду СРСР

1. Загострення економічних проблем, економічний хаос, викликаний безтямним реформуванням економіки.
2. Криза влади партійно-державної верхівки, політичний хаос у країні.
3. Значне зубожіння народу.
4. Наростання загального невдоволення народу.
5. Загострення національних проблем.
6. Встановлення прямих міжреспубліканських зв'язків без посередництва Москви.
7. Формування громадсько-політичних рухів, опозиційних до існуючої влади.

Розпад СРСР — закономірне явище.

Тоталітарна держава, яка існувала в інтересах партійно-державної верхівки, якій було підпорядковане все суспільне життя в країні, не могла існувати за умов демократизації суспільства.

Розпад СРСР

7 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі (Білорусь) зібралися лідери Білорусії (С. Шушкевич), Росії (Б. Єльцин) та України (Л. Кравчук). Вони провели перемовини і підписали **8 грудня 1991 р.** угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Основними положеннями цієї угоди є такі:

1. Три держави, які підписали союзний договір 1922 р., заявляють, що СРСР як держава припиняє своє існування.

2. Кожна з держав забезпечує своїм громадянам рівні права і свободи, визнає і поважає територіальну цілісність інших членів співдружності, недоторканність існуючих кордонів.
3. Кожна з держав формує свої власні Збройні Сили на базі угруповань Збройних Сил колишнього СРСР на своїй території.
4. Зберігається єдиний контроль за ядерною зброєю.
5. До сфери співробітництва держав належать:
   - консультації в царині зовнішньої політики;
   - розвиток спільного економічного простору;
   - митна політика;
   - екологічна безпека;
   - власні системи транспорту і зв'язку;
   - міграційна політика;
   - наслідки чорнобильської аварії;
   - боротьба з організованою злочинністю.
6. Угода відкрита для приєднання всіх держав.
7. Місце перебування координаційних органів Співдружності — Мінськ.
8. Діяльність органів колишнього СРСР на територіях членів Співдружності припиняється.

Спеціальна заява Верховної Ради України
(20 грудня 1991 р.).

Верховна рада України ще раз підкреслила важливість таких моментів.
1. Про державну незалежність України.
2. Що Співдружність ні в якому разі не може бути перетворена на державне утворення зі своїми органами влади та управління.
3. Що Співдружність не може мати статус суб'єкта міжнародного права.
4. Констатувалося, що кордони України залишаються незмінними незалежно від того, чи є Україна учасницею угоди, чи ні.
5. Що перебування стратегічних Збройних Сил на її території є тимчасовим.
6. Що Україна створюватиме власну економічну, банківську та митну системи, запровадить власну валюту.
7. Україна закріпила за собою право припинити свою участь в угоді або в її окремих статтях.

Зустріч керівників 11 незалежних держав колишніх республік СРСР в Алма-Аті
(21 грудня 1991 р.)

На зустрічі не були присутні представники Грузії, Литви, Латвії та Естонії.

М. Горбачова на неї не запрошували.

Було підписано протокол, за яким держави на рівноправних засадах проголосили себе засновниками Співдружності Незалежних Держав.

У прийнятій Декларації було зазначено, що СНД не є державою, ні наддержавним утворенням.

25 грудня 1991 р. М. Горбачов заявив про свою відставку з поста Президента СРСР.

Висновки
1. Події, що привели до розпаду СРСР, вважають національно-демократичними революціями.
2. Перший етап революції в Україні завершився подіями серпня — грудня 1991 р. і проголошенням її незалежності.
3. Революційні події в Україні відбувалися мирно.
4. На черзі стояли нові завдання:
   - перехід до ринкової економіки;
   - поглиблення демократизації суспільства;
   - здійснення державотворчих процесів.

Тема VI. УКРАЇНА В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Початок державотворчих процесів

Державотворчі процеси в Україні в умовах незалежності

Пріоритетними напрямками державотворчого процесу після прийняття Акта проголошення незалежності були такі.

1. **Встановлення недоторканності кордонів, регламентування їх режиму, порядку охорони, перетину.**

Верховною Радою України були прийняті:
- Закон "Про державний кордон України" (4 листопада 1991 р.).
- Закон "Про прикордонні війська України".
- 12 грудня 1991 р. було видано Указ Президента України Л. Кравчука "Про утворення Державного митного комітету України".

2. **Відбувалося формування трьох гілок влади — законодавчої, виконавчої, судової.**

Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади. Вона обирається один раз на чотири роки у складі 450 народних депутатів. Це — парламентський орган, який відображає настрої, політичні прагнення, рівень свідомості й культури нашого суспільства.

Принципово новим елементом державної влади в Україні стало запровадження посади Президента України.

Вищим органом виконавчої влади є уряд — Кабінет Міністрів, а робочими органами — міністерства, відомства і державні комітети. На місцях органом виконавчої влади є місцеві державні адміністрації.

Судова влада в Україні здійснювалася Верховним Судом України, загальними, арбітражними, військовими судами. Конституційний Суд у той час іще не було затверджено. Контроль за дотриманням законодавства було покладено на Генеральну прокуратуру України.

3. **Створення системи законодавства** — це було головним завданням державотворення. Система законодавства базувалася на національному і міжнародному досвіді.
4. **Реконструйовано Збройні Сили і започатковано процес розбудови армії як важливої ознаки держави та гарантії її захисту**

24 серпня 1991 р. Верховна рада прийняла постанову "Про військові формування на Україні". Згідно з цією постановою всі війська, дислоковані на території України, підпорядковувалися Верховній Раді. Було створено Міністерство оборони. Міністром оборони призначили Костянтина Морозова.

Відповідно до Закону України **"Про Збройні Сили України" (6 грудня 1991 р.)** більшість військовиків на території України добровільно склали присягу на вірність українському народові. Решта дістала можливість перейти на службу до будь-якої іншої армії або звільнитися в запас.

Однією з загальних проблем залишалося зменшення чисельності української армії, яка на момент проголошення незалежності налічувала 726 тис. військовиків. До кінця 2000 р. Збройні Сили України належало скоротити до 220 тис.

5. **На основі Комітету державної безпеки створено Службу національної безпеки України** згідно з постановою Верховної Ради від **20 вересня 1991 р.** "Про створення служби національної безпеки (СНБУ, з 1992 р. — СБУ).

13 березня 1992 р. слово "національної" вилучили.

6. **Прийнято Державну символіку України.**

Державну символіку України становлять гімн, герб і прапор, які мають давні історичні традиції. Офіційне визнання національної символіки відбувалось у складній політичній боротьбі.

4 вересня 1991 р. після тривалого голосування у Верховній Раді національний синьо-жовтий прапор урочисто підняли над будинком парламенту. Лише в **січні 1992 р.** його затвердили як Державний Прапор.

Тоді ж указом Президії Верховної Ради затверджено музичну редакцію Державного Гімну, в основу якого покладено музику М. Вербицького.

Лише під загрозою розпуску парламенту через вихід з його складу народної ради Верховна рада в **лютому 1992 р.** затвердила тризуб як малий Державний Герб України.

7. **Важливим здобутком незалежної держави є її громадянство.**

8 жовтня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон України "Про громадянство України". Він визначав громадянство як невід'ємне право людини, якого ніхто не може бути позбавлений, як і права змінити громадянство.

Громадянство було надано всім, хто проживав на території України, не був громадянином іншої держави і не заперечував проти нього.

8. **Створення власної грошової одиниці.**

Спершу було введено купони, які з **10 січня 1992 р.** виконували роль такої собі валюти.

9. **Для розбудови незалежної держави важливе значення має встановлення дипломатичних відносин з іншими державами.**

Першими визнали Україну Польща, Канада, Угорщина, Литва, Латвія, Росія. Дотепер це здійснили понад 160 країн світу. Переважна більшість із них установила з Україною дипломатичні відносини.

Вже на початку 1992 р. Україна мала всі атрибути самостійної держави.

Леонід Макарович Кравчук — Президент України

Народився 10 січня 1934 р. в с. Великий Житин Рівненської області. Навчався в Рівненському кооперативному технікумі, а згодом у Київському університеті, кандидат економічних наук. Працював викладачем політекономії, на партійній роботі (завідувачем ідеологічного відділу ЦК КПУ, секретарем ЦК КПУ, другим секретарем ЦК КПУ).

У 1990–1991 рр. — голова Верховної Ради України.

У 1991–1994 рр. — перший Президент незалежної України

Л. Кравчук об'єднав навколо себе центристські політичні сили і частину представників партійно-державної номенклатури, які підтримали незалежність України.

На виборах 1994 р. — кандидат у Президенти, де поступився Л. Кучмі.

Л. Кравчук — член Комісії з питань культури й духовності, президент фонду сприяння мистецтвам України, депутат Верховної Ради України.

Історичною заслугою Л. Кравчука є те, що він наполегливо й послідовно втілював у життя ідею незалежності України, очолював складні процеси державотворення на першому етапі самостійності України. Водночас ним не було вжито необхідних заходів для проведення глибоких ринкових перетворень, що призвело до значного погіршення соціально-економічної ситуації в країні.

Проблеми розбудови української державності

1. Непідготовленість українського суспільства до державотворчих процесів.
2. Незавершеність розподілу функцій між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади, незбалансованість їхніх повноважень, серйозні суперечки між ними
3. Слабка правова база державного будівництва, її непослідовність, уповільненість, постійна політична боротьба навколо законодавства.
4. Відсутні механізми реалізації законів, часто законодавчі акти суперечать один одному.
5. Значною перешкодою на шляху розгортання державотворчих процесів є те, що в суспільстві, політичних партіях і рухах немає згоди, яке суспільство ми будуємо.
6. Не сформульовано і не розроблено української національної ідеї, яка стала б загальновизнаною.
7. Великий спротив консервативних і реакційних сил у суспільстві, слабкість національно-демократичних сил.
8. Головні проблеми державного будівництва розв'язувалися надто повільно, не були чітко розписані повноваження законодавчої та виконавчої гілок влади, які діють неефективно.

9. Не встановлено чіткого розмежування повноважень центру і регіонів.
10. Залишається протистояння місцевих рад та органів виконавчої влади з місцевими державними адміністраціями.
11. Значно зросла армія державних чиновників.
12. Політичні партії "не відіграють цементуючої ролі державотворення". В їхній діяльності немає єдності з основних питань розбудови незалежної Української держави.
13. Ще не створено незалежної судової системи.

Дострокові вибори в 1994 р. Верховної Ради України

Загострилося протистояння Президента й Верховної Ради, яке закінчилося рішенням достроково припинити повноваження Президента і Верховної Ради та провести нові вибори. **У березні — квітні 1994 р.** відбулися вибори до Верховної Ради за мажоритарною виборчою системою на багатопартійній основі. У голосуванні взяло участь 28,8 млн осіб, або 75,6% внесених до списків виборців.

У виборах взяли участь 32 політичні партії, з яких представники 14 партій перемогли на виборах. Було обрано лише 338 депутатів із 450. Ще 56 депутатів були обрані під час нових турів голосування влітку та восени 1994 р. У 44 округах тричі вибори визнавалися такими, що не відбулися через неявку виборців, або депутатів не було обрано. Склад депутатського корпусу був таким:

25% депутатів представляли комуністичну партію,

5,9% були членами Руху, 5,3% — селянської партії,

4,1% — соціалістичної партії,

незначна кількість депутатів представляла інші партії — УРП, КУН, УХДП, УКРП, ПДВУ та ін.

170 депутатів не належали до жодної партії,

3/4 парламенту — люди віком від 25 до 50 років,

представників 13 національностей обрано до Верховної ради.

Головою Верховної Ради було обрано лідера соціалістів О. Мороза.

У Верховній Раді було створено 9 депутатських груп і фракцій.

Станом на **1 липня 1994 р.** вони були такими:

"Комуністи України за соціальну справедливість і народовладдя" (84 депутати),

Народний рух України (27),
Соціалістична фракція (25),
Група "Центр" (38),
"Аграрники України" (36),
"Реформи" (27),
"Єдність" (25),
"Державність" (25),
"Міжрегіональна депутатська група" (25),
20 народних депутатів не входили до фракцій і груп.

ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ У 1994–2003 рр.

Дострокові вибори Президента України в 1994 р.

Червень — липень 1994 р. — дострокові вибори Президента України.

Відповідно до чинного законодавства кандидатами у Президенти України було зареєстровано сім претендентів:

Валерій Бабич — лідер "Української фінансової групи".

Леонід Кравчук — Президент України.

Леонід Кучма — голова Спілки промисловців і підприємців України.

Володимир Лановий — знаний економіст.

Олександр Мороз — Голова Верховної Ради України.

Іван Плющ — народний депутат.

Петро Таланчук — міністр освіти України.

У першому турі виборів **27 червня 1994 р.** найбільше голосів набрали Л. Кравчук (37,68%) і Л. Кучма (31, 25%), які вийшли в другий тур.

Л. Кучма вів передвиборну боротьбу під гаслами:

- відновлення зв'язків з Росією та іншими країнами СНД;
- надання російській мові статусу офіційної;
- боротьба проти корупції та організованої злочинності.

У другому турі, який відбувся 10 липня 1994 р., Л. Кучма набрав 52,14% голосів, Л. Кравчук — 45,06%.

Отже, Л. Кучма став другим всенародно обраним Президентом України.

Особливо вагомою була його перемога в Донбасі, східних і південних областях України та в Криму. У центральних і західних областях України більшість виборців голосували за Л. Кравчука.

Вибори 1994 р. завершили перший етап політичної історії незалежності України.

Леонід Данилович Кучма — другий Президент незалежної України

Народився 9 серпня 1938 р. в с. Чайкине Новгород-Сіверського району на Чернігівщині в сім'ї колгоспників.

Батько загинув на війні, похований у селищі Новосельця Новгородської області.

Навчався на фізико-технічному факультеті Дніпропетровського університету, після закінчення якого в 1960 р. працював у конструкторському бюро "Південне", де пройшов шлях від звичайного інженера до першого заступника генерального директора. Тривалий час був технічним керівником космодрому Байконур, обирався секретарем парткому заводу.

У 1986–1991 рр. — генеральний директор ВО "Південмаш" — найбільшого заводу бойової та ракетно-космічної техніки. За участь у створенні унікальних технологій удостоєний Ленінської премії та Державної премії України за розроблення і створення ракетного комплексу "Циклон". Кандидат технічних наук, професор. Обирався почесним доктором багатьох провідних вишів світу і дійсним членом ряду академій наук.

У 1990 р. обраний депутатом Верховної Ради УРСР.

13 жовтня 1992 р. призначений Прем'єр-міністром України.

21 вересня 1993 р. на знак незгоди з блокуванням його реформаторських зусиль подав у відставку.

У 1993–1994 рр. Л. Кучма — президент Української спілки промисловців і підприємців. Один з організаторів Міжрегіонального блоку.

З 1994 р. — Президент України.

"Нашими спільними зусиллями Україна відбулася як держава. Ми багато для цього зробили. І ми підемо далі, долаючи негаразди та зміцнюючи нашу волю. Разом — ми велика і нездоланна сила" (Л. Кучма).

Діяльність нового складу Верховної Ради

Після виборів Верховна Рада намагалася перейти до прийняття низки законів, спрямованих на реформування економіки. До позитивних моментів діяльності Верховної Ради належать такі.

1. Було прийнято 753 закони для розширення правової бази реформ.

2. Верховна Рада перейшла до роботи депутатів на постійній основі.
3. Значно зріс професійний рівень депутатів.
4. У парламенті почали формуватися центристські сили.
5. Було прийнято нову Конституцію України.
6. Посилилися контрольні функції Верховної Ради.

Було проведено 8 парламентських слухань, 20 днів уряду, на яких розглядалися важливі питання суспільного життя.

Але були серйозні протиріччя між гілками влади, а також протистояння Верховна Рада — Президент, що значно ускладнювало процес реформування в країні. Відчувався брак законодавчої бази проведення реформ, та й Верховна Рада в цілому в своїй більшості була лівого спрямування. Але наявність сильного правого флангу і великої групи пропрезидентськи налаштованих депутатів не дозволила підвести Верховну Раду до жорсткої опозиції виконавчій владі.

Вибори до Верховної Ради України 1998 р.

Чергові вибори народних депутатів України відбулися 29 березня 1998 р. відповідно до нового закону "Про вибори народних депутатів України" за змішаною мажоритарно-пропорційною системою. Участь у голосуванні взяли 70, 78% виборців.

У виборах у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі взяли участь 30 політичних партій та блоків партій.

Найбільшу кількість голосів виборців здобули наступні.
1. Комуністична партія України — 24,65%, 84 депутатські мандати.
2. Народний Рух України — 9,4%, 32 депутатські мандати.
3. Блок соціалістичної та селянської партій України — 8,56%, 29 депутатських мандатів.
4. Партія зелених України — 5,43%, 19 депутатських мандатів.
5. Народно-демократична партія — 5,01%, 17 депутатських мандатів.
6. Всеукраїнське об'єднання "Громада" — 4,68%, 16 депутатських мандатів.
7. Прогресивна соціалістична партія України — 4,04%, 14 депутатських мандатів.
8. Соціал-демократична партія України (об'єднана) — 4,01%, 14 депутатських мандатів.

В одномандатних виборчих округах було обрано:
безпартійних — 111,
членів комуністичної партії — 38,
Народного Руху України — 13,
народно-демократичної партії — 11,
представників аграрної партії — 8,
всеукраїнського об'єднання "Громада" — 6.

Стійкої парламентської більшості, здатної приймати закони, вносити поправки до Конституції, утворено не було. Внаслідок компромісу різних політичних сил головою Верховної Ради обрали Олександра Миколайовича Ткаченка, представника блоку Соціалістичної та Селянської партій.

Тривало протистояння між представниками різних політичних сил у парламенті.

На початку 2000 р. в парламенті склалася конституційна більшість (237 депутатів), що була налаштована на конструктивну працю, було переобрано керівництво Верховної Ради (головою Верховної Ради став І. Плющ), почалася співпраця між Верховною Радою, Кабінетом Міністрів і Президентом.

Президентські вибори 1999 р.

Вибори Президента України відповідно до Конституції України було призначено на **31 жовтня 1999 р.** Кандидатами на посаду Президента були висунені:

Л. Кучма (чинний Президент України), П. Симоненко (КПУ), Г. Удовенко (НРУ-1), Ю. Костенко (НРУ-2), Н. Вітренко (ПСПУ), О. Мороз (СПУ), О. Ткаченко (Сел.ПУ), Є. Марчук (СДС), О. Базилюк (слов'янська партія), М. Габер (патріотична партія), Ю. Кармазін (партія захисників вітчизни), В. Кононов (ПЗУ), В. Олійник (висунутий зборами виборців у м. Кіровограді), В. Онопенко (УСДП), О. Ржавський (всеукраїнське політичне об'єднання "Єдина родина").

Починаючи з літа 1999 р., навколо виборів точилася гостра боротьба. Кожен із кандидатів висловлював упевненість у перемозі й демонстрував готовність перебрати відповідальність за долю країни на себе.

У наслідок виборів 31 жовтня у другий тур вийшли:

Кучма Леонід Данилович, за якого проголосували 9 млн 550 тис. 934 виборці (або 36,47%).

Симоненко Петро Миколайович, за якого проголосували 5 млн 826 тис. 526 виборців (або 22,25%).

За президентськими виборами спостерігали 400 експертів ООН, ОБСЄ, Ради Європи та ін.

14 листопада відбувся другий тур виборів. Перемогу здобув чинний Президент Леонід Кучма (за нього проголосувало більше 56% виборців).

З великим відривом він переміг у західних областях — у Закарпатті, на Івано-Франківщині, Львівщині, Тернопільщині, Волині, Рівненщині та Буковині. Тут за нього віддали голоси від 73% до 92% виборців.

Помітну перемогу здобув Л. Кучма у Дніпропетровській, Київській, Хмельницькій, Одеській областях, Києві та Севастополі, на Донеччині.

Всеукраїнський референдум
(квітень 2000 р.)

16 квітня 2000 р. відбувся Всеукраїнський референдум. На всенародне обговорення виносилося шість питань:

- про виявлення недовіри Верховній Раді;
- про право Президента на розпуск Верховної Ради, якщо вона впродовж місяця не сформує постійно діючу більшість або не затвердить державного бюджету;
- про скасування депутатської недоторканності;
- про скорочення кількості народних депутатів із 450 до 300;
- про заснування верхньої палати Верховної Ради як представника регіонів;
- про ухвалення Конституції України на Всеукраїнському референдумі.

Результати референдуму виявилися такими:

- за надання Президентові додаткових повноважень стосовно розпуску парламенту висловилось майже 85% виборців,
- за обмеження депутатської недоторканності — більше 89% виборців,
- зменшення чисельності депутатського корпусу знайшло підтримку у 90%,
- за двопалатний парламент висловилось 82% виборців.

Отже, більшість виборців підтримали винесені на референдум питання, але остаточне вирішення їх залишилося за парламентом, який так і не спромігся реформувати Конституцію.

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ. КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ 1996 р.

Конституційний процес наприкінці 80 — у першій половині 90-х рр.

Суть конституційного процесу — забезпечення становлення і розвитку правової системи держави, утвердження законності й правопорядку в суспільстві, виховання правової свідомості та формування політичної культури населення.

Відразу після здобуття Україною незалежності й самостійності постало питання про ухвалення Конституції України — Основного закону, який закріпив би нові суспільно-політичні зміни, що сталися в нашій країні.

Політико-правовою основою концепції розроблення і прийняття нової Конституції України стали Декларація про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України.

Згідно з Законом України "Про правонаступництво України" до схвалення Конституції на її території діяла Конституція Української РСР 1978 р., до якої було внесено близько 200 поправок і доповнень, дію окремих розділів зупинено, з'явилися нові розділи і положення про Президента, Автономну Республіку Крим, Конституційний суд тощо.

У 1992–1993 рр. було розроблено два варіанти Конституції України. Верховна Рада не затвердила жодного із варіантів.

Такий стан речей пояснювався наступним.

1. Відсутністю чіткої концепції реформування та науково обґрунтованої моделі майбутнього суспільного і державного устрою.
2. Боротьбою різних політичних сил навколо прийняття нового законодавства.
3. Опором певних суспільних верств, які не були зацікавлені в чіткій визначеності й регламентації суспільних відносин.
4. Непослідовністю, уповільненістю, гострою політичною боротьбою навколо законодавства.
5. Зростою напруженістю у взаєминах усіх гілок державної влади.
6. Політичним протистоянням Президента і Верховної Ради.

Конституційний договір 1995 р.

У листопаді 1994 р. Верховна Рада України затвердила новий склад Конституційної комісії, співголовами якої стали Президент Л. Кучма та голова Верховної Ради О. Мороз. Утворення її започаткувало новий етап конституційного процесу в Україні. Робота Конституційної комісії через протистояння гілок влади та боротьбу політичних сил була непродуктивною.

Влітку 1995 р. законодавча та виконавча гілки влади спромоглися дійти компромісу, що було зафіксовано в Конституційному договорі — угоді між Верховною Радою та Президентом України про розподіл повноважень — **"Про основні засади організації та функціонування державної влади та місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття Конституції України"**, укладеній **8 червня 1995 р.**

Цей договір:

1. Був тимчасовим конституційно-правовим нормативним актом.
2. Створив умови для активізації та пожвавлення конституційного процесу.
3. Створював належне правове поле для діяльності органів виконавчої влади, президентської адміністрації.
4. Значно розширилося коло їхніх повноважень і вплив на економічні й суспільні процеси.
5. Сприяв розробленню багатьох принципових положень нового Основного Закону та перевірці їх на практиці.

Одночасно з дією цього договору тривала робота над Конституцією, до якої було залучено кращі наукові сили.

Прийняття Конституції України
(28 червня 1996 р.)

Конституція України — Основний закон України, що визначає її державний та суспільний лад, правову систему, проголошує й закріплює основні права та обов'язки громадян, окреслює компетенції й повноваження законодавчої, виконавчої та судової гілок влади.

У лютому 1996 р. Конституційна комісія передала проект Основного закону на розгляд парламенту. Проект розглядався майже три місяці. Почалися дискусії з таких питань:

- про розподіл повноважень між гілками влади;
- проблема приватної власності;
- державна символіка;
- статус російської мови;
- статус Автономної Республіки Крим.

Нарешті, у Верховній Раді було створено спеціальну депутатську комісію на чолі з депутатом М. Сиротою, яка, долаючи величезні труднощі, узгоджуючи думки різних фракцій, партій і течій у кожній суперечливій статті Конституції, винесла узгоджений проект нової Конституції на затвердження.

28 червня 1996 р. Верховна Рада прийняла Конституцію України — Основний закон нашої суверенної держави (проголосувало 315 депутатів).

День 28 червня в Україні відзначається як державне свято.

Найважливіші принципи Конституції України

1. **Суверенітет** — незалежність держави, що полягає в її праві вирішувати самостійно всі внутрішні й зовнішні політичні проблеми без втручання інших держав.
2. **Незалежність** — самовизначення української нації, недоторканність і неподільність території, непорушність кордонів, економічна самостійність, самостійна зовнішня політика.
3. **Демократизм** — виборність органів вищої влади та місцевого самоврядування, участь народу в розв'язанні державних справ, гарантування прав і свобод людини.

   Демократія — "уряд народу, з народу і для народу" (Авраам Лінкольн).
4. **Соціальна держава** — держава, в основі якої лежить принцип: "Держава для людини, а не людина для держави", яка дбає про підвищення матеріального й духовного життя народу, служить усьому суспільству, сприяє розвиткові усіх сфер життя. Основним обов'язком діяльності держави є утвердження і забезпечення прав і свобод людини.
5. **Правова держава** — держава, в якій втілюється в життя принцип панування права і закону, панує високий авторитет закону в суспільстві, існує загальна повага до нього, рівна відповідальності всіх членів суспільства перед законом. Всі рішення державних органів і посадових осіб ухвалюються лише на основі закону з дотриманням його вимог. Основною умовою функціонування правової держави є дотримання чинної Конституції та законів.
6. **Поділ влади** — державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову гілки.
7. **Пріоритет загальнолюдських цінностей.**

Структура Конституції України

Конституція України складається з Преамбули, 15 розділів, 161 статті й 14 пунктів Перехідних положень.

У Преамбулі — вступній частині Конституції — сказано, що Верховна Рада України від імені українського народу — громадян України всіх національностей, керуючись Актом проголошення незалежності України **від 24 серпня 1991 р., схваленим 1 грудня 1991 р. всенародним референдумом**, приймає цю Конституцію. Вказуються умови прийняття Конституції, проголошено мету й завдання розвитку і зміцнення демократичної, правової, соціальної держави в Україні.

I розділ — "Загальні засади" (20 статей).

Вміщено статті, котрі містять основні положення державного і суспільного ладу України, громадянства, соціального захисту її громадян, екологічної безпеки. Наголошується, що Україна є суверенною і незалежною демократичною, соціальною, правовою державою. Вона є унітарною, а її територія — цілісною і недоторканною, державною мовою якої є українська з гарантуванням вільного розвитку російської та інших мов національних меншин.

II розділ — "Права, свободи та обов'язки людини і громадянина" (48 статей).

Вміщено статті, які визначають особисті, політичні, економічні права громадян України, наголошують, що права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

III розділ — "Вибори. Референдум" (6 статей).

Статті цього розділу розкривають механізм і порядок здійснення та проведення таких форм народного волевиявлення, як вибори і референдум.

IV розділ — "Верховна Рада України" (27 статей).

Закріплено порядок утворення, роботи, повноваження, склад органу законодавчої влади — Верховної Ради, а також статус народного депутата.

V розділ — "Президент України" (11 статей).

Статті цього розділу містять положення про статус Президента, порядок обрання Президента України, його функції, повноваження, а також їх припинення.

VI розділ –"Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади"(8 статей).

Регулюють склад, структуру, обов'язки й повноваження Кабінету Міністрів України як органу виконавчої влади та місцевих державних адміністрацій, а також порядок припинення повноважень цих органів.

VII розділ — "Прокуратура" (3 статті).

Закріплено завдання, структуру та обов'язки прокуратури в Україні та процедуру обрання Генерального прокурора.

VIII розділ — "Правосуддя" (8 статей).

Статті цього розділу окреслюють структуру і процедуру судочинства в Україні, регулюють порядок утворення й функціонування органів правосуддя та визначають статус суддів, які, здійснюючи правосуддя, підкоряються лише законові. Визначено основні засади судочинства: законність, рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, забезпечення доведеності вини, змагальність сторін, забезпечення обвинуваченому права на захист, гласність судового процесу.

IX розділ — "Територіальний устрій України" (2 статті).

Закріплюються принципи, засади й система територіального устрою України. Підкреслюється, що територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності й цілісності державної території.

X розділ — "Автономна Республіка Крим" (6 статей).

Визначено коло повноважень цього автономного утворення, систему органів державної влади Криму, їхню компетенцію. Підкреслюється, що Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою частиною України. Закріплено представництво президента в Автономній Республіці Крим. Зазначається, що нормативно-правові акти Верховної Ради та уряду Автономної Республіки Крим не можуть суперечити Конституції та законам України.

XI розділ — "Місцеве самоврядування" (7 статей).

Визначено способи формування органів місцевого самоврядування, їхній склад і повноваження, способи формування і статус депутатів. Органами місцевого самоврядування залишилися ради, як і в попередній Конституції.

XII розділ — "Конституційний Суд України" (7 статей).

Визначено склад, порядок обрання, повноваження Конституційного Суду України та гарантії незалежності суддів.

XIII розділ — "Внесення змін до Конституції України" (6 статей).

Встановлює порядок і процедуру внесення змін і доповнень до Конституції України. Та чи та поправка вважається прийнятою, якщо за неї проголосувало не менше як дві третини конституційного складу Верховної Ради.

XIV розділ — "Прикінцеві положення" (2 статті).

Йдеться про набуття Конституцією чинності від дня її прийняття та про державне свято — День Конституції.

XV розділ — "Перехідні положення" (14 пунктів).

Закріплено перехідні нормативно-правові положення, які діятимуть протягом найближчого часу, а потім, із виконанням їх, вони втратять чинність, а також подано порядок поступового введення в дію окремих положень Конституції.

Значення Конституції України

1. Прийняття Конституції України — важливий етап утвердження української державності, розбудови демократичної, правової держави. Означає поступовий перехід до конституційного демократизму, регулювання всіх сфер життя в Україні лише на основі права.
2. Конституція закріпила правові основи незалежної України, її суверенітет і територіальну цілісність.
3. Вона стала гарантом незалежності, знаряддям реформаторської розбудови держави, є важливим кроком уперед у забезпеченні прав людини і громадянина в Україні.
4. Вона створила необхідні умови для діяльності державних структур і відносин між ними, стала механізмом конструктивної взаємодії всіх гілок влади в інтересах всебічного розвитку і зміцнення України.
5. Вона створює нові засади для утвердження стабільності в країні, морально-психологічної єдності народу, піднесення його духовності.
6. Створила передумови для того, щоб функціонування й розвиток держави й суспільства не залежали від політичної орієнтації окремих партій чи окремих діячів.
7. Утвердила міжнародний авторитет України на світовій арені, стала засобом створення сприятливого інвестиційного клімату для всього господарського комплексу.
8. У свідомості людей остаточно утвердилась ідея власної державності.

ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 90-х рр.

Особливості економічного розвитку після розпаду СРСР

Після розпаду СРСР для економіки України були характерними такі особливості.

1. **Перевага застарілих матеріаломістких технологій** з неефективним споживанням енергії та її носіїв.

У 1991 р. споживання електроенергії в Україні було в 10 разів більшим на 1 долар валового внутрішнього продукту, ніж у Франції.

2. **Одержавлення економіки** за відсутності різних форм власності, панування монополізму.

75–80% продукції української промисловості вироблялося підприємствами-монополістами, а тому була низькою конкурентоспроможність цієї продукції на світових ринках.

3. Існувала **велика частка підприємств важкої промисловості**.

Частка групи "А" (галузей, в яких вироблялися засоби виробництва) становила 70%, а групи "Б" (галузі, що виробляли предмети споживання) — 30%, тоді як у США частка промислової групи "Б" становила близько 70%.

4. **Відсутність завершеного циклу виробництва.**

Економіка України являла собою частку загальносоюзного народногосподарського комплексу. Українські підприємства на 1991 р. мали постійні господарські зв'язки з 33 тис. підприємств інших республік. Тільки зв'язки з Росією забезпечували 67,3% виробництва кінцевого продукту промисловістю України.

5. Існувала **диспропорція в територіальному розміщенні продуктивних сил.**

Рівень економічного розвитку центру і заходу України був значно нижчим, ніж Подніпров'я і Донбасу.

Якщо на центр і захід України припадало 43% населення і 34% промислового виробництва України, то на Подніпров'я і Донбас — 42% населення і 55% промислового виробництва України.

6. Значна **мілітаризація економіки України.**

В Україні після розпаду СРСР залишилося 40% союзного військово-промислового комплексу (ВПК), до 80% підприємств машинобудівних галузей було залучено до виробництва зброї.

7. На багатьох підприємствах **використовувалася застаріла техніка**, яка не обновлювалася протягом багатьох років, що призводило до випуску продукції низької якості, перевитрат сировини, матеріалів і палива, погіршення екологічної ситуації.

50–60% основних фондів промисловості, будівництва і транспорту були застарілими, фізично і морально зношеними.

8. **Тяжка екологічна ситуація.**

Непродумана концентрація металургійних, хімічних, енергетичних підприємств у середніх і великих містах,

шкідливі викиди в атмосферу, забрудненість вод, чорнобильська катастрофа, невиправдана економія витрат на охорону природи поставили Україну на межу екологічної катастрофи.

9. **Відстале сільське господарство і методи господарювання на землі.**
10. **Відсутність у держави коштів на проведення реформ.**

Природно-ресурсний потенціал України на початку 90-х рр.

Україна, займаючи 2,7% площі колишнього СРСР, володіла 13% його природно-ресурсного потенціалу.

На природні ресурси України великий вплив мала господарська діяльність. Було характерним тривале нераціональне природокористування.

1. Земельні ресурси

Наша держава має значні земельні ресурси. Земельний фонд України складав 60,4 млн га. Сільськогосподарським виробництвом було зайнято 42 млн га, або 70% земельного фонду.

В Україні було розорано 78% сільськогосподарських угідь. У Тернопільській, Вінницькій, Кіровоградській областях — 91%.

Такої кількості орних земель не має жодна країна світу:

- у Франції їх менше половини,
- в Угорщині 47% тощо.

Ґрунти України зазнали значних змін внаслідок нерозумної діяльності людей.

Якщо 100 років тому вміст гумосу в чорноземах становив 10–14%, то на початку 90-х рр. — 3–5%. На орних землях розвивається водна ерозія, яка спостерігається на 33,6% загальної площі сільськогосподарських угідь.

Внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС із сільськогосподарського обороту було вилучено близько 130 тис. га землі, значна частина території України стала забрудненою, в тому числі 4,7 млн га сільськогосподарських угідь.

Щороку 600 млн тонн землі змивають води рік і морів. Площа земель, яка щорічно порушувалася й порушується, сьогодні становить близько 200 тис. га. Щорічно до 3 тис. га земель руйнується ярами.

2. Мінеральні ресурси

Територія України багата на різноманітні корисні копалини. На початку 90-х років на території України було понад 7 тис. родовищ корисних копалин.

Тут зосереджено:

20% загальносвітових запасів марганцевих руд;

60% розвіданих загальносвітових запасів марганцю;

до 5% загальносвітових запасів залізних руд;

значні запаси графіту, коксівного вугілля, ртуті, кам'яної солі, сірки, урану, кам'яних будівельних матеріалів тощо.

Україна посідала перше місце в світі за видобутком залізної руди та марганцевих руд.

Недостатнім є забезпечення паливно-енергетичними ресурсами (передусім нафтою і газом), рудами кольорових металів, калійними солями тощо.

В цілому Україна забезпечувала себе власним видобутком газу на 17–20%,

нафтою — на 8–10% необхідного обсягу.

Внутрішні джерела палива України забезпечують лише 40% потреб теплових електростанцій.

3. Лісові ресурси

Лісистість території України становить 14,3%, значно поступаючись іншим країнам світу:

у США вона складає 32,7%,

Німеччині — 29%,

Польщі — 28,7%,

Франції — 27,8%.

За рахунок власних ресурсів потреби України в деревині задовольняються лише на третину. Водночас відходи деревини використовуються лише на 50–60%.

Основні запаси деревини зосереджені в лісах Карпат (29%), лісостепу (31%), на Поліссі (33%). Ліси в Україні виконують такі функції:

водоохоронні,

захисні,

санітарно-гігієнічні,

рекреаційні.

4. Водні ресурси

За забезпеченням водою на одного жителя (1 тис. куб. м) Україна посідає одне з останніх місць в Європі. Багато води в Україні використовували і використовують зараз промислові підприємства — 52% загального споживання,

сільськогосподарські об'єднання — 31%,

комунальні господарства — близько 16%.

Всього населенням і господарством України щорічно використовується близько 30 млрд куб. м води. Основним джерелом забезпечення є річки, озера, водосховища, підземні води. Основні водні ресурси України припадають на басейн Дніпра (60% водних ресурсів України).

Недостатнє водне забезпечення погіршується забрудненням поверхневих і підземних вод. У водойми України щорічно скидається близько 7,3 млн тонн різних шкідливих речовин, у тому числі 5 млн тонн солей. Кількість малих річок скоротилася на 20 тис. В Україні 6% розвіданих запасів підземних вод забруднено, а 24% їх знаходиться під загрозою виснаження.

Висновки

Для природно-ресурсного потенціалу України на початку 90-х рр. були характерними такі особливості.

1. Досить тривалий і високий ступінь освоєності території.
2. Наявність відносно різнобічного природно-ресурсного потенціалу:
   - мінерального, земельного,
   - лісового, водного.
3. Високий індустріальний рівень розвитку.
4. Найвищий серед країн світу рівень розораності території.
5. Нераціональний і недопустимо високий рівень використання мінеральних і лісових ресурсів.
6. Недосконалі технології виробництва, що використовуються в Україні, які забруднюють навколишнє середовище.
7. Наявність великої кількості енерго- та ресурсоємних галузей виробництва, які забруднюють природне середовище.
8. Наявність величезної маси відходів гірничодобувного комплексу.
9. Наявність великої кількості відходів комунального господарства, недостатня забезпеченість їх переробки.
10. Спираючись на власний природно-ресурсний потенціал, за умови його раціонального використання від часу проголошення незалежності, Україна могла стабільно розвиватися.
11. Водночас серйозною проблемою стала недостатня забезпеченість України паливно-енергетичними, лісовими та водними ресурсами.

Зміни умов розвитку економіки після розпаду СРСР

1. Підприємства України не мали закінченого технологічного циклу.
2. Одержавлення економіки було тотальним.
3. Народне господарство розвивалося екстенсивно.
4. Після розпаду СРСР Україна втратила ринки збуту.

5. Українська продукція була неконкурентоспроможною внаслідок великої енергомісткості виробництва, панування застарілих технологій.
6. Не було розроблено програми переходу до ринку.
7. Державне господарство стало некерованим, ринкові реформи неприпустимо затримувалися.
8. Катастрофічно падали основні економічні показники.

Найбільших втрат зазнала економіка у 1991–1994 рр., коли національний дохід знизився на 39%.

9. До кінця 1995 р. спад матеріального виробництва становив 50%.
10. Поглиблювалося структурне розбалансування економіки, бо переважав паливно-енергетичний та металургійний комплекс (до 45%).
11. Була відсутньою внутрішня платіжна дисципліна, що призвело до зростання боргів комунальним господарствам, бюджетним організаціям та установам, підприємствам тощо.
12. Безтямно велась емісійна політика, тобто випуск в обіг паперових грошей, що спричинило жахливу інфляцію. За даними Світового банку, рівень інфляції в Україні в другій половині 1993 р. був найвищим у світі.
13. Не було нормативно-правової бази у фінансовій, податковій, банківській, митній сферах.
14. Несприятливий інвестиційний клімат і недостатня привабливість української економіки для іноземного приватного капіталу.
15. 87% колективних сільськогосподарських господарств були збитковими.

Спроби реформування економіки

Прагнучи забезпечити економічний суверенітет, добробут і умови вільної праці, Україна повинна була здійснити економічну реформу.

Проблеми, що їх необхідно було вирішити Україні.

1. Державну монополію на засоби виробництва мають заступити різноманітні форми власності, щоби зробити людей господарями засобів виробництва і власниками вироблюваної продукції, а тому слід роздержавити промисловість, провести приватизацію, сформувати багатоукладну економіку, забезпечити рівноправні умови для розвитку всіх її форм власності — державної, приватної, колективної.

2. Замість адміністративно-командного регулювання належить упровадити товарно-грошові відносини, здійснити перехід до ринку.

Ринкові відносини сприятимуть появі конкуренції, наповненню прилавків якісними товарами, прискоренню науково-технічного прогресу. Це — шлях до підвищення добробуту, дорога до реалізації власних здібностей, підприємливості, творчості.

В умовах конкурентної боротьби:

- виграє той, хто знижує затрати виробництва і підвищує якість товарів;
- вільне коливання попиту і пропозиції стимулює виробництво тих товарів, які необхідні споживачеві.

Основні принципи командної економіки

1. Централізм.

Цей принцип реалізується через процес планування. Основою для його здійснення є одержавлення економіки, формою — розподіл матеріально-технічних ресурсів, визначення цін та ін.

2. Широке втручання держави в економічне життя суспільства.
3. Відсутність конкуренції, що веде до застою, дефіциту, низької якості продукції.
4. Домінування інтересів держави, а не громадянина.
5. Зрівнялівка, що знищує зацікавленість і ефективні стимули до праці.
6. Нездатність забезпечити розвиток технічного прогресу.
7. Низький рівень життя населення.

Базові принципи ринкової економіки

1. **Економічні свободи**, що мають підмурком приватну власність і вільну підприємницьку діяльність.
2. **Конкуренція**, яка діє ефективно, регулюючи виробництво в інтересах споживачів.
3. **Обмеження монополістів**, які прагнуть диктувати свої умови.
4. **Автоматичне регулювання**, що функціонує завдяки конкуренції та вільному ціноутворенню.

Необхідні умови ринку:

- право на власність;

- соціальна спрямованість ринкової економіки;
- рівні можливості для кожної людини;
- державні соціальні програми (освіта, наука, культура, охорона здоров'я, пенсії).

За ринкової економіки існує багато ринків — кожний товар і кожна послуга має свій ринок. Тому структура ринку різноманітна. Це ринок:

- засобів виробництва, основою якого виступає товарна біржа;
- робочої сили з біржею праці;
- цінних паперів із фондовою біржею;
- землі і т. д.

Ринок — це економічні відносини у сфері обміну, де здійснюється реалізація товарів на основі попиту і пропозиції, максимальної свободи господарської діяльності, рівноправності всіх видів власності.

Ринок виконує важливі суспільні функції:

1. Надає засоби зв'язку між виробниками.
2. Інформує товаровиробника про стан справ у всіх галузях господарського життя.
3. Визначає корисність чи непотрібність виготовлених продуктів.
4. Повідомляє про характер очікуваних змін у структурі виробництва.

Економічні закони ринку:

- Закон вартості.
- Закон пропорційності.
- Закон попиту і пропозиції.
- Закон прибутку.
- Закон конкуренції.
- Закон грошового обігу.

Причини провалів реформування економіки

1. Нечіткість, повільність, непослідовність, безсистемність, нерішучість і суперечливий характер проведення реформ в Україні.
2. Помилки і прорахунки урядів України від часу проголошення незалежності:
   - реформи не базувалися на науковому підході;
   - реформи визначалися співвідношенням політичних сил у суспільстві;
   - не було розроблено чіткої програми реформування економіки України.

5. Правова база ринкових перетворень відставала, була невідповідність між новим законодавством і реальною економічною практикою.
6. Залишки екстенсивного розвитку і затратного виробництва після розпаду СРСР.
7. Нехтувалася роль держави, управлінських структур, хоча особливості української економіки та відсутність чіткої програми реформування вказували на необхідність активного застосування у перехідний період державного регулювання економіки.
8. Відбувалася "тінізація" економіки, коли значно зростали масштаби неврахованого виробництва та позабанківського грошового обігу, масового приховування прибутків. За даними Українського фонду підтримки реформ, "тіньовий" сектор економіки України наприкінці 1994 р. сягнув 60%.
9. Серйозну загрозу для ринкових реформ становлять кримінальні структури, розвинена злочинність в економічній сфері.
10. Не сприяли успішному проведенню реформ часті зміни урядів:
    листопад 1990 р. — жовтень 1992 р. — уряд очолював В. Фокін;
    27 жовтня 1992 р. — вересень 1993 р. — Л. Кучма;
    вересень 1993 р. — червень 1994 р. — Ю. Звягільський;
    16 червня 1994 р. — 1 березня 1995 р. — В. Масол;
    від 1 березня 1995 р. виконував обов'язки голови уряду України Є. Марчук;
    8 червня 1995 р. — 27 травня 1996 р. — Є. Марчук;
    28 травня 1996 р. — липень 1997 р. — П. Лазаренко;
    липень 1997 р. — листопад 1999 р. — В. Пустовойтенко;
    листопад 1999 р. — травень 2001 р. — В. Ющенко;
    травень 2001 р. — кінець 2002 р. — А. Кінах.
    Від кінця 2002 р. — В. Янукович, який очолив коаліційний уряд.
11. Значно зріс зовнішній борг, основними причинами чого були:
- недосконалість законодавства і нормативних актів щодо валютного контролю;
- політика бартеризації зовнішньої торгівлі, адже експортні поставки за бартерними угодами здійснювалися за заниженими цінами, а імпортні — за завищеними.

На середину 1994 р. борг України становив 4,3 млрд доларів США.

Становлення аграрного виробництва

1. Криза охопила сільське господарство, що негативно позначилося на становищі України.
2. Було прийнято низку законів із розвитку сільського господарства:
   жовтень 1990 р. — "Закон про пріоритетний розвиток села",
   лютий 1991 р. — "Закон про власність",
   1992 р. "Закон про колективне сільськогосподарське підприємство".
3. Село ніколи не одержувало декларованої в багатьох документах пріоритетності розвитку.
4. Більшість господарств перетворилися на фінансових боржників, виявилася неспроможною придбати необхідні машини, мінеральні добрива, засоби захисту рослин.
5. Реформування відносин власності на селі відбувалося повільно, часто непродумано і поверхово.
6. Попри повільні темпи реформування, на селі все ж таки з'явилися різні форми господарювання:
   - кооперативні асоціації,
   - кооперативні об'єднання,
   - союзи селянських господарств,
   - акціонерні господарства,
   - акціонерно-пайові господарства.
7. На селі почали виникати і поширюватися селянські (фермерські) господарства.
   У 1996 р. в Україні нараховувалося понад 38 тис. фермерських господарств, яким було виділено більш як 900 тис. га земель.
8. У приватному секторі поголів'я свиней збільшилося з 5,7 млн у 1996 р. до 5,8 млн у 1997 р., а в суспільному відповідно зменшилося з 5,5 до 4,4 млн.
9. Основу економіки українського села, як і перше, становила колгоспно-радгоспна система.
10. **У жовтні 1994 р.** Верховна Рада прийняла постанову "Про подолання кризового стану в агропромисловому комплексі", але конкретного механізму реформування розроблено не було.

Роздержавлення, приватизація

1. **Березень 1992 р.** — Верховна Рада України прийняла низку законів щодо приватизації майна державних підприємств, випуску приватизаційних паперів.

2. Приватизацію передбачалося здійснювати в різноманітних формах — акціонування, продаж майна підприємств на торгах тощо.
3. **Із січня 1993 р.** почалася приватизація державного житлового фонду.

У приватну власність перейшло понад 2,9 млн квартир та одноквартирних будинків загальною площею 144 млн квадратних метрів.

4. Приватизація привела до створення малих підприємств, що є основою малого бізнесу. На 1995 р. в Україні діяло понад 80 тис. малих підприємств, але їх розвиток гальмується чиновництвом.
5. **У 1994 р. — на початку 1995 р.** в Україні вже існували підприємства таких форм власності:

• **державної**, за якої основні засоби виробництва належать державі;

• **державно-асоціативної** — частина інвестицій у виробництво здійснюється державою, решта належить трудовому колективу;

• **асоційовані виробництва**, на яких акціями своїх підприємств володіли працюючі працівники;

• **асоційовані підприємства відкритого типу**, коли акціями володіли не лише члени колективу, а й інші громадяни;

• **орендні підприємства;**

• **підприємства індивідуальної власності** (ремонтні майстерні, численні кіоски тощо);

• **спільні підприємства з участю іноземного капіталу**.

Панівні позиції в народному господарстві ще посідали державні підприємства. Всі інші види і форми підприємств в умовах існування великих податків істотного впливу на стан господарювання не мали.

Хиби приватизації.

1. Повільні темпи.
2. Недосконале законодавче забезпечення.
3. Не було створено потужного сектора малого і середнього бізнесу.
4. Відсутність сприятливого інвестиційного клімату.
5. Недостатня привабливість української економіки для іноземного приватного капіталу.
6. Відсутність можливості іноземним інвесторам придбати контрольні акції на аукціоні.
7. Відсутність чіткого механізму банкрутства з продажем акцій банкрутів-підприємств на аукціоні.
8. Заборона приватизації для орендних підприємств.
9. Зволікання з сертифікатною приватизацією.

Акціонерне товариство — форма підприємства, що утворилося завдяки випускові акцій. Воно базується на приватно-колективній формі власності.

Бізнес — діло, яке приносить прибуток.

Валовий національний продукт — сукупність усіх виготовлених товарів у сфері матеріального виробництва та надання послуг у нематеріальному виробництві в країні за рік.

Гіперінфляція — досить швидке зростання цін на товари і грошової маси в обігу, що призводить до різкого знецінення грошової одиниці. Річні темпи приросту цін на товари перевищують 100%.

Економічна криза — одна з фаз (криза, депресія, пожвавлення, піднесення) економічного циклу. Означає абсолютне скорочення виробництва, масові банкрутства, зростання безробіття, зниження життєвого рівня, нестабільність грошово-кредитної та валютно-фінансової систем.

Експорт — вивіз товарів або капіталів за кордон.

Капітал — вартість у вигляді засобів праці, певних матеріальних благ, грошей та різних видів цінних паперів, що використовуються для одержання прибутку підприємців.

Підприємництво — гарантована Конституцією України самостійна ініціатива, систематична, на власний ризик і не заборонена законом діяльність із виробництва продукції, надання послуг і заняття торгівлею з метою одержання прибутку.

Приватизація — різні методи передання майна, що перебуває в загальнодержавній і комунальній власності, на користь окремих громадян.

Фінансова система України

18 листопада 1992 р. — вихід України з рубльового простору.

На перехідний період було введено в обіг тимчасову "валюту" — купоно-карбованці.

Прийнято Закон України **"Про банки і банківську діяльність"**, оскільки банки є важливим елементом ринкової інфраструктури.

Банки — кредитно-фінансові установи, що здійснюють залучення особистих заощаджень громадян, підприємств та організацій, надання кредитів і позик, випуск цінних паперів тощо.

Згідно з законом "Про банки і банківську діяльність" створено такі банки.

1. **Національний банк України**, який є центральним банком держави, здійснює державну політику у сфері грошового обігу, кредиту, зміцнення грошової одиниці, визначає її курс відносно валют інших країн. Він має монопольне право на випуск грошей в обіг, зберігає резервні фонди грошових знаків, дорогоцінних металів, інших державних цінностей.

Національний банк України від 1994 р. дотримується суворої антиінфляційної політики.

2. **Комерційні банки** — для залучення грошей і розміщення їх за умови повернення.

На кінець 1999 р. в Україні було зареєстровано 203 комерційні банки. Але значне зростання мережі комерційних банків відбувалося стихійно, без належної законодавчої бази та необхідного контролю з боку Національного банку.

Були видані укази Президента України (1994 р.):

"Про вдосконалення валютного регулювання",

"Про заходи забезпечення валютного контролю".

25 серпня 1996 р. — указ Президента Л. Кучми **"Про грошову реформу в Україні".**

В обігу з'явилася нова національна валюта — гривня, яка залишається досить стабільною.

Фінансова система — сукупність різних сфер фінансових відносин, у процесі яких утворюються й розподіляються фонди грошей.

Фінансова система України формується на підставі Закону України **"Про фінансову систему України".** Цей закон не є досконалим і час від часу до нього вносяться зміни і поправки.

Фінансова система України складається з таких чинників.

1. **Фінансів підприємств**, установ, організацій, які поділяються на:
   - фінанси об'єктів господарювання;
   - фінанси невиробничої сфери.

Держава шукала коштів і постійно вводила нові податки на підприємців, що тягло за собою згортання виробничої та комерційної діяльності або до "тінізації" економіки.

2. **Державних фінансів**, які мають складниками:
   - державний бюджет;
   - позабюджетні фонди;
   - державний кредит.

Нині відбувається переорієнтація грошово-кредитної системи бюджетно-фінансової політики на безпосереднє сприяння відновленню виробництва і розвиткові продуктивних сил.

3. **Фінансів страхування**, які складаються з:
   - соціального страхування;
   - особистого страхування;
   - майнового страхування.

На часі питання про страхову медицину, про пенсійне страхування, про накопичення коштів окремими громадянами на власних пенсійних рахунках, а тому є необхідною відповідна законодавча база для реформування медицини, пенсійного забезпечення тощо.

4. **Фінансів населення.**

Внаслідок утрати довіри людей, фінанси більшості населення перебували та значною мірою перебувають і досі на руках, не працюючи на економіку України. Останнім часом зростає довіра людей до діяльності банків, більшого значення набирає використання грошей населення.

На сучасному етапі — намагання вийти з кризи фінансової системи, домогтися фінансової стабілізації. Показниками кризи фінансової системи є такі.

- Надмірні податки, їх велика кількість, що призвело до штучного скорочення діяльності підприємств. Кожне друге підприємство ухиляється від сплати податків або не сплачує їх повністю.
- Багато галузей економіки стали "тіньовими", а тому держава втратила контроль над ними.
- Позабанківський обіг готівки сьогодні сягає 43% від загальної грошової маси в обігу. Україна за рівнем "тінізації" економіки посідає одне з перших місць серед країн із перехідною економікою.
- Більшість комерційних структур приховує доходи, ухиляється від сплати податків.
- Серйозною загрозою для ринкових реформ є кримінальні структури, які намагаються встановити контроль над економічно прибутковими сферами й територіями країни, чинять злочини щодо кредитно-фінансових і банківських установ, вдаються до протиправних валютних операцій, виготовлення фальшивих грошей і цінних паперів тощо.
- Не пощастило збалансувати бюджет на новій податковій основі.

- Відсутність внутрішньої платіжної дисципліни. Лише за газ у 1999 р. рівень боргів сягнув 5, 261 млрд гривень, з яких 1 млрд — заборгованість населення,
  1, 323 млрд — борги комунальних господарств,
  85 млн — борги бюджетних установ та організацій.

Отже, фінансова стабілізація — це:

- послаблення податкового пресу;
- подолання платіжної дисципліни;
- поглиблення банківської реформи.

Поталанило забезпечити відносно стійку фінансову стабілізацію через:

- зменшення дефіциту;
- знаходження неемісійних джерел покриття дефіциту бюджету;
- намагання прийняття бездефіцитного бюджету;
- контроль над грошовою масою в країні з боку Національного банку;
- зменшення кредитування комерційних банків із фондів Нацбанку.

СУЧАСНИЙ СТАН, ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ПОШУК СПОСОБІВ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ

Основні тенденції розвитку економіки в другій половині 90-х рр.

1. Пощастило приборкати інфляцію та звести її темпи до нормального рівня.
   Темпи приросту споживчих цін:
   1995 р. — 181%;
   1996 р. — 39%;
   1997 р. — 10%;
   1998 р. — 3,3%.
2. Введено гривню та забезпечено її відносну стабільність.
   Курс долара США за станом на кінець відповідного року складав:
   1996 р. — 1,89 грн;
   1997 р. — 1,90 грн;
   1998 р. — 3,13 грн;
   1999 р. — 5,21 грн;
   2000 р. — 5,75 грн;

   2002 р. — 5,15 грн.
   Початок 2003 р. — 5,35 грн.
   На кінець 2003 р. прогнозується 6 грн.
3. Завдяки цілеспрямованій роботі дві серйозні світові фінансові кризи, на відміну від деяких своїх сусідів, Україна пережила з не дуже великими втратами для курсу національної валюти.
4. Істотно уповільнилися темпи скорочення валового внутрішнього продукту.
   Вони складали:
   1995 р. — 12,2%,
   1996 р. — 10%;
   1997 р. — 3,2%;
   1998 р. — 1,7%.
   Почався процес поступового його зростання:
   1999 р. — подолано в основному падіння валового продукту, обсяг промислового виробництва зріс на 4,3%;
   у 2000 р. — зростання ВВП на 5,9%;
   2001 р. — на 9,0%;
   2002 р. — на 4%.
5. Збільшувалися обсяги прямих зовнішніх інвестицій в економіку України.
   Вони склали (млн доларів США):
   1995 р. — 413;
   1996 р. — 511;
   1997 р. — 613;
   1998 р. — 922;
   у 1999 р. зросли на 2,9%.
6. У 1997 р. Україна здійснювала зовнішньоторговельні операції 164 країнами світу, але залишалося негативним сальдо зовнішньої торгівлі, яке становило 1 млрд доларів. Успішно розвивалися торговельні зв'язки з Нідерландами, Австрією, Німеччиною та іншими країнами.
7. У 1999 р. виробництво товарів народного споживання збільшилося на 7,2%, в тому числі непродовольчих товарів — на 10%. Зростання випуску промислової продукції відбувалося в 21 регіоні.
8. Обсяг житлового будівництва збільшився на 7,5%.
9. Харчова та деревообробна галузі промисловості досягли помітного зростання:
   у 1999 р. — відповідно на 7,8% і 23,6%.
10. Станом на 1 січня 2000 р. форму власності змінили 66,7 тис. об'єктів. Нині понад 70% загального обсягу промислової продукції виробляється на недержавних підприємствах.

11. В економіці України утвердилися основи ринкової інфраструктури.
    На кінець 1999 р. було зареєстровано:
    203 комерційні банки,
    1350 інвестиційних компаній і фондів,
    2250 аудиторських фірм,
    290 страхових компаній,
    340 бірж,
    390 кредитних спілок.
12. Зросла частка малих підприємств у виробництві внутрішнього валового продукту з 4,1% у 1996 р. до 8,5% у 2002 р., але їх роль в економіці держави залишається дуже низькою порівняно з розвиненими країнами, де внесок малого бізнесу до ВВП становить 70–80%.
13. Відбувається пожвавлення в літакобудівній, суднобудівній, автомобілебудівній та електронній промисловості.
14. Вагомих успіхів домоглися науковці, робітники машинобудівних заводів України у створенні ракети-носія "Зеніт" для участі у всесвітньому проекті супутникового зв'язку "Глобал стар". Підприємства "Південне" та "Південмашзавод" розробляли проект запуску "Зеніта" з морської платформи.
15. Зовнішня заборгованість України на 1 березня 1999 р. становила 11,2 млрд доларів США.

"Про невідкладні заходи з прискорення реформування аграрного сектора економіки"

(Указ Президента України Л. Кучми від 3 грудня 1999 р.)

Згідно з цим указом, громадяни України можуть отримати землю у приватну власність. Колективні сільськогосподарські підприємства буде ліквідовано. Всі члени цих господарств мають право вільно вийти з цих господарств із земельними та майновими паями, на основі яких можуть створювати приватні підприємства, фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи.

У реалізації положення цього указу, а також інших актів Президента слід виходити з того, що сертифікат на право на земельну частку (пай) є актом, який свідчить про право володіння, користування і роздержавлення землею.

Тепер підприємства, установи та організації, які використовують землю для сільськогосподарських потреб, повинні обов'язково укласти договори оренди земельного і майнового паю з власниками з виплатою орендної плати в натуральній або грошовій формі [не менше одного відсотка визначеної відповідно до законодавства вартості орендованої земельної частки (паю)].

Уряд і органи виконавчої влади на місцях повинні провести реформування сільськогосподарських підприємств до квітня 2000 р.

Указом передбачено прискорення у 2000 р. формування необхідної інфраструктури ринку, в тому числі товарних бірж, оптових ринків, аукціонів, ярмарків, агропромислових домів, заготівельних кооперативів тощо.

Характеристика різних організаційно-правових форм реформування колективних сільськогосподарських підприємств, які почали виникати після указу Президента

1. **Акціонерні товариства.**

Це такі товариства, статутний фонд яких переділено на певну кількість акцій рівної вартості. Акціонери викуповують акції, сплачуючи майновими правами, грошима або власним майном.

2. **Сільськогосподарські кооперативи.**

Це — добровільні об'єднання громадян для участі у спільній сільськогосподарській виробничій діяльності. Є два види кооперативів:

- ***Сільськогосподарський виробничий кооператив.***

Створюється для спільного виробництва продукції сільськогосподарського, рибного, лісового тощо господарства. Всі члени кооперативу повинні брати трудову участь у діяльності кооперативу.

- ***Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив.***

Обслуговує членів кооперативу.

Діяльність сільськогосподарського кооперативу здійснюється на основі статуту.

Членами кооперативу можуть бути особи, які визнають статут і зробили пайовий внесок у розвиток кооперативу та вступний внесок у грошовій формі. Внески є однаковими для всіх членів кооперативу.

Вищий орган управління кооперативу — загальні збори. У них беруть участь усі члени кооперативу. Ухвалення рішень на загальних зборах здійснюється за принципом "один член кооперативу — один голос".

Для керівництва поточною роботою вибирається правління на чолі з головою.

3. **Товариства з обмеженою відповідальністю.**

Це такі підприємства, котрі мають статутний фонд, що його поділено на частки, розмір яких визначається статутними документами.

Вищим органом управління товариства є збори учасників. Кількість голосів кожного члена товариства залежить від розміру його частки у статутному фонді.

Кожен член товариства несе неповну відповідальність за діяльність свого підприємства.

4. **Товариства з додатковою відповідальністю.**

Ці товариства відрізняються від попередніх додатковою відповідальністю кожного учасника товариства за їхню діяльність, за їхні борги своїми внесками у статутний фонд, а якщо цього недостатньо — додатково належним їм майном в однаковому для всіх розмірі.

У зв'язку з наявністю додаткової відповідальності кожного члена товариства підвищується довіра до цих підприємств з боку кредиторів та інших партнерів.

5. **Повні товариства.**

Повним є господарське товариство, учасники якого несуть повну відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном. Тому до таких товариств є довіра з боку кредиторів та інших партнерів.

6. **Селянські (фермерські) господарства.**

Селянське (фермерське) господарство створюється окремою особою або групою осіб, які перебувають у родинних зв'язках способом об'єднання належних їм земельних ділянок і майна. Спільно провадять господарську діяльність і спільно переділяють між собою результати праці або користуються спільно цими результатами.

7. **Приватні підприємства.**

Це такі підприємства, які для провадження господарської діяльності беруть в оренду виділені в натурі майно і земельні ділянки в рахунок паю.

8. **Підприємства підприємницької діяльності,** коли власник земельного та майнового паїв самостійно веде господарську діяльність на своїй земельній ділянці.

Земельний кодекс України

(Прийнятий Верховною Радою України 25 жовтня 2001 р., підписаний Президентом України 13 листопада 2001 р.)

Складається з 10 розділів, 212 статей, 6 пунктів Прикінцевих положень і 17 пунктів Перехідних положень.

Розділ І. Загальна частина (статті 1–17).

Підкреслено, що земля — основне національне багатство, що перебуває під особистою охороною держави. Визначено суть земельних відносин і повноваження Верховної Ради України, Верховної ради Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування та виконавчої влади в галузі земельних відносин.

Розділ ІІ. Землі України (статті 18–77).

Визначено склад і цільове призначення земель України, які поділяються на землі:

1) господарського призначення;
2) житлової та громадської забудови;
3) природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення;
4) оздоровчого призначення;
5) рекреаційного призначення;
6) історико-культурного призначення;
7) лісового фонду;
8) водного фонду;
9) промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення.

Розділ ІІІ. Права на землю (статті 78–115).

Визначено право власності на землю.

Земля в Україні може перебувати у **приватній, комунальній та державній** власності.

Розділ ІV. Набуття і реалізація права на землю (статті 116–151).

Визначено умови набуття права на землю, придбання земельних ділянок на підставі цивільно-правових угод та умови припинення права на землю.

Розділ V. Гарантії прав на землю (статті 152–161).

Визначено способи захисту прав на земельні ділянки, відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, вирішення земельних спорів.

Розділ VІ. Охорона земель (статті 162–172).

Визначено завдання, зміст і порядок охорони земель.

Розділ VІІ. Управління в галузі використання і охорони земель (статті 173–209).

Визначено встановлення та зміни меж адміністративно-територіальних утворень, планування використання земель, зміст землеустрою та контроль за використанням та охороною земель, економічне стимулювання раціонального використання та охорони земель, відшкодування втрат сільськогосподарського та господарського виробництва.

Розділ VIII. Відповідальність за порушення земельного законодавства (статті 210–212).

Установлено цивільну, адміністративну та кримінальну відповідальність за порушення земельного законодавства, а також визначено порядок повернення самостійно зайнятих земельних ділянок.

Розділ IX. Прикінцеві положення (6 пунктів).

Установлено, що Земельний кодекс набирає чинності з 1 січня 2002 р.

Розділ X. Перехідні положення (17 пунктів).

Кодексом вводиться п'ятирічний мораторій на операції купівлі-продажу будь-якої землі.

У період з 2005 р. до 2010 р. можна буде продавати не більше як 100 га земель сільськогосподарського призначення одній людині.

Висновки

1. Земельний кодекс передбачає передання землі у приватну власність.
2. Здійснюється споконвічна мрія селян одержати землю та бути на ній повноправним господарем.

Пошуки шляхів виходу з економічної кризи

1. Необхідно створити досконалу законодавчу базу для проведення ринкових реформ.
2. Докорінно реформувати економіку на ринкових засадах, завершити грошову приватизацію, сформувати ефективну багатоукладну економіку, забезпечити рівноправні умови для розвитку всіх форм власності — державної, приватної, колективної.
3. Здійснити структурну перебудову промисловості України. Насамперед — подолати її однобічну орієнтацію на важку індустрію, ліквідувати затратний характер виробництва, здійснити орієнтацію на наукоємні та високотехнологічні галузі.
4. Необхідно створити середній клас, який має стати найважливішим чинником стабільності.
5. Подолати "тінізацію" та криміналізацію економіки.
6. Стимулювати виробництво, яке працює на задоволення потреб населення (легку і харчову промисловість, сільське господарство, сферу послуг).

7. Вести політику захисту вітчизняного товаровиробника, сприяти виробництву товарів, які ведуть до скорочення імпорту та збільшення випуску товарів, призначених для розширення експорту.
8. Запроваджувати у виробництво новітні технології й техніку, наукову організацію праці, сучасні системи стимулювання продуктивності праці та піднесення її якості.
9. Необхідно утворити відкриту економіку та домогтися входження України до світового співтовариства, розвивати зовнішні зносини, сприяти залученню іноземних інвестицій, розробляти спільні міжнародні економічні проекти.
10. Запровадити ефективну банківську систему кредитування села з урахуванням його сезонних витрат і нормативних запасів матеріально-технічних ресурсів, проведення ефективної цінової політики, яка забезпечила б досягнення паритетності товарообміну між сільським господарством та іншими галузями національної економіки.
11. Забезпечити рівноправне співіснування на селі всіх форм господарювання і власності — державної, колективної, приватної, формувати ринок землі.
12. Здійснювати пошук джерел фінансування комплексу робіт щодо захисту земель від водної та вітряної ерозії, підвищення їхньої родючості, зниження показника надмірної розораності земель, який є найвищим у Європі.
13. Проводити в життя дієву антимонопольну політику, сприяти розвиткові конкуренції, підприємництва.
14. Вести політику підтримки підприємництва.
15. Знизити податки, спростити і стабілізувати податкову систему.
16. Забезпечити стабільний курс гривні.
17. Необхідні рішучість, послідовність, комплексність і прискорення в реформуванні всіх сфер соціально-економічного життя України і подолання на цій основі глибокої кризи.
18. Слід проводити велику роботу серед населення для формування ринкового мислення і світогляду про необхідність ринкових реформ.
19. Виховувати в людей нове мислення, здатність пристосуватися до ринку, до рішучих дій, до розвитку ініціативи й відповідальності за себе.
20. Потрібні загальнонаціональна злагода, консолідація законодавчої та виконавчої гілок влади, політичних партій та рухів, всієї громадськості.
21. Належить реформувати політичну систему, що сприятиме ефективному проведенню економічних реформ.

ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ ТА РІВЕНЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Демографічні зміни

Україна — п'ята за чисельністю населення держава в Європі після Німеччини (80 млн душ), Італії (58 млн), Великої Британії (57,3 млн), Франції (57 млн). Але демографічна ситуація в Україні — найскладніша в Європі.

Демографічні процеси, пов'язані з розвитком і відтворенням народонаселення, посідають важливе місце в житті суспільства.

Дані перепису населення 5–14 грудня 2001 р.:

Кількість населення України складає **48 млн 457 тис. душ.**
Чисельність міського населення — **32 млн 574 тис.,**
сільського — **15 млн 878 тис.**

Відповідно до перепису 1989 р.:

міське населення зменшилося на **2 млн душ,**
сільське — на **1,2 млн.**

53,7% населення країни складають жінки.

В Україні нараховується 5 міст-мільйонерів:
Київ — більше 2,6 млн душ,
Харків — 1 млн 470 тис.,
Одеса — 1 млн 29 тис.,
Донецьк — 1 млн 16 тис.,
Дніпропетровськ — 1 млн 15 тис.

1. Смертність в Україні перевищує народжуваність (депопуляція).
   У 1991 р. це перевищення досягло 40 тис.,
   у 1992 р. — 100 тис.,
   за 1993 р. — 180 тис.,
   за 1994 р. — 200 тис.,
   за 1998 р. — 400 тис.,
   за 2000 р. — 400 тис.
2. За народжуваністю Україна посідає сьогодні останнє місце серед держав СНД, а за смертністю — одне із перших.
   80% українських дітей — хворі.
   40 тис. жінок не доношують вагітності, зростає материнська смертність.
3. За життєвим рівнем наша країна в останні роки опинилася на одному з останніх місць у світі.
4. Тривалість життя в Україні на 6–7 років коротша, ніж у розвинених країнах світу.
5. Відбувається старіння населення (1996 р. частка людей понад 60 років перевищувала 19%).Така вікова структура посилює навантаження на працююче населення і гостро ставить питання про соціальні програми.
6. Посилився потік міграції (вибджають, керуючись переважно економічними мотивами, найдієздатніші групи населення, багато молоді, до 76% — люди віком до 30 років).
7. Перевага частки жінок у кількісному складі населення (53,7%).
8. Високий відсоток міського населення.
9. Висока густота населення. Середня густота населення в Україні складає 86 осіб на 1 кв. км. Населення по Україні розміщено нерівномірно. Найбільша густота населення — в індустріально розвинених регіонах України — Донбасі й Подніпров'ї (по 200 осіб на 1 кв. км), найменша — у поліській та степовій частині України (в Чернігівській області, наприклад, густота населення складає 44 особи на 1 кв. км).
10. У середньому по Україні відбувається на кожну тисячу населення 5,5 шлюбу і 4 розлучень, що призводить до виховання багатьох дітей у неповних сімях.

Причини демографічних змін в Україні

1. Тяжке матеріальне становище більшості населення.
2. Недолугі економічні реформи.
3. Складна криміногенна ситуація.
4. Криза сім'ї.
5. Подальша емансипація жінок, їх небажання народжувати навіть двох-трьох дітей.
6. Демографічні зміни пов'язані з науково-технічним прогресом, який призвів до:

- забруднення довкілля відходами виробництва;
- забруднення довкілля радіоактивними речовинами внаслідок чорнобильської катастрофи. Зона екологічного лиха охопила 20–25% нашої території;
- створення штучних (синтетичних) матеріалів, яких природа сама переробляти не може;
- використання хімічних речовин у сільському господарстві (гербіциди, пестициди тощо), які негативно впливають на здоров'я людини;
- нераціонального використання природних ресурсів, негативних наслідків для життя людини (забруднення земель, водних ресурсів, вирубування лісів та ін.);
- відсутності високоефективних очисних споруд тощо.

Падіння рівня життя населення

Загострення становища в економіці, падіння виробництва, інфляція — все це негативно позначилося на життєвому рівні народу України.

1. Після проведення лібералізації цін у 1992 р. основна маса населення (64%) опинилася за межею бідності.
2. Люди втратили всі свої заощадження.
3. Знизилася частка заробітної платні в національному доході до 39% за 1993 р., до 25% у 1994 р. Та й зараз ця частка невелика.
4. За 1991–1995 рр. споживчі ціни виросли у 118 тис. разів, а грошові прибутки у 27,7 тис. разів (розрив складав 4 рази).
5. У 1993 р. середньомісячний прибуток на душу населення складав (у доларах США):
   в Україні — 15,
   Польщі — 150,
   Туреччині — 360,
   Словенії — 400,
   США — 1500.
6. Знизилася купівельна спроможність населення.

   Для переважної більшості населення товари довгострокового вжитку стали недоступними.
7. Істотно скоротився рівень споживання основних видів продуктів:
   У 1991–1996 рр. споживання м'яса скоротилося на 50%,
   молока — на 38%,
   хліба й круп — на 12%.
8. В Україні мінімальний споживчий бюджет є значно вищим від мінімальної заробітної платні.
9. Гостро постала житлова проблема:
   • майже 3 млн сімей потребує поліпшення житлових умов;
   • обсяг житлового будівництва значно скоротився;
   • житло стало предметом купівлі-продажу і ціни на нього значно зросли.
10. Зросло безробіття. У 1997 р. рівень безробіття склав 1,3%.

    В Україні працює служба зайнятості.
11. За експертними оцінками, нині до категорії бідних належать 27,8% українців, а ще 14,2% — до злиденних.
12. 78% бідних становлять сім'ї, де хтось із дорослих працює, бо понад 70% працюючих отримують заробітну платню меншу за прожитковий мінімум.

13. Прямою реакцією на погіршення економічного становища стали масові страйки гірників, які відбувались у
    лютому — березні 1992 р.,
    червні — липні 1993 р.,
    липні 1996 р.,
    травні 1998 р.
14. Протягом 1993–2002 рр. за рішенням уряду неодноразово підвищувалися розміри пенсій та посадових окладів. Проте зростання цін на енергоносії звело нанівець ці підвищення.
15. В Україні — 15 млн пенсіонерів, 1,3 млн людей, які отримують допомогу на дітей, і лише 13 млн людей, які виробляють матеріальні блага.
16. За рівнем життя Україна посідає 83-тє місце у світі.
17. Позитивним є те, що відсутні черги й дефіцит товарів, характерний значний асортимент товарів.

Соціальна диференціація суспільства

Для соціальної структури України характерне розшарування суспільства.

1. В Україні складання "середнього класу" — гаранта стабільності в суспільстві проходить повільно.
2. Зростає напруженість між "багатими" та "бідними".
   • 5% населення України розпоряджається 34,2% загальних доходів держави;
   • 0,2% громадян отримують прибуток на члена сім'ї в 20 тис. доларів на місяць;
   • 63,9% населення України належить до малозабезпечених.
3. "Багатими" здебільшого ставали завдяки не підприємницькій діяльності, а маніпулюванню державною власністю, ресурсами, спекуляції, злочинній діяльності, корупції, "тінізації" економіки тощо

Наприкінці 90-х рр. у "тіньовий" обіг поза банківським обліком перейшло до 60% національного доходу.

Стан навколишнього середовища

Екологічна проблема — одна з найскладніших в Україні.

1. Щороку в атмосферу викидається 17 млн тонн шкідливих речовин.
2. У 21 місті України, де проживають 22% населення країни, забрудненість повітря в 15 разів перевищує граничнодопустимі норми.

3. Гостро постала **проблема забруднення Дніпра**.

Щорічно до Дніпра потрапляє 8 млн тонн забруднених речовин, внаслідок чого майже п'ята частина населення України постачається водою, що не відповідає санітарним нормам.

4. Посилилася **загроза технологічних і екологічних катастроф**.
5. В Україні сконцентровано до 40% атомної енергетики колишнього СРСР.

Тому у серпні 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла спеціальну постанову "Про невідкладні заходи із захисту громадян України від наслідків чорнобильської катастрофи". Було припинено будівництво об'єктів хімічної, нафтохімічної, мікробіологічної промисловості, атомних станцій.

6. Щорічні втрати України від **погіршення її екологічного стану** становлять 15–20% валового національного прибутку.
7. Відбувається **деградація українських чорноземів**:

- Якщо на початку XX ст. вони містили 18–20% гумусу, то зараз — у 5–6 разів менше.
- Площа окислених рунтів зросла більш як на 30%, засолених і солонцюватих — на 25%;
- 5 млн га, в тому числі 3,5 млн сільськогосподарських угідь, зазнали радіоактивного забруднення,
- ерозією вражено третину всієї орної землі.

8. Останніми роками в Україні відбувалися численні **природні катаклізми**:

- велика повінь у Закарпатті у листопаді 1998 р., внаслідок якої загинуло 18 людей, зруйновано 2655 будинків, а 2800 будівель потребували капітального ремонту. Було завдано збитків на 584 млн грн, а збитки населення становили 57 млн грн.
- У квітні 1999 р. в с. Костинці Чернівецької області стався величезний зсув на площі 5 кв. км, який знищив 40 житлових будинків і частково зруйнував 65.
- У 1999 р. знову в багатьох районах Закарпаття значних руйнувань завдала повінь.
- У багатьох областях України (Херсонській, Миколаївській, Луганській та ін.) відбувається підняття ґрунтових вод, що завдає значних збитків населенню.

Причини гострої проблеми екології:

- страшні наслідки чорнобильської катастрофи;
- перенасиченість України підприємствами з відсталими шкідливими технологіями;

- неконтрольоване накопичення шкідливих відходів, в тому числі з-за кордону, які забруднюють землю, повітря, воду;
- слабка законодавча база охорони природи;
- недостатнє фінансування природоохоронних заходів.

Декларація прав національностей України

(1 листопада 1991 р.)

Верховна Рада України, беручи до уваги, що на території України проживають громадяни більш як 100 національностей, прийняла Декларацію прав національностей України, яка складається з семи статей.

Стаття 1. Вказується, що Українська держава гарантує всім народам, національним групам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. Представники народів і національних груп обираються на рівних правах в органи державної влади всіх рівнів, обіймають будь-які посади в органах управління, на підприємствах, в установах, організаціях.

Стаття 2. Підкреслюється, що Українська держава гарантує всім національностям права на збереження їх традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць, сприяє розвиткові всіх національностей і культур.

Стаття 3. Українська держава гарантує всім народам і національним групам право вільного користування різними мовами в усіх сферах суспільного життя, в тому числі освіту, виробництво, отримання і поширення інформації. У регіонах, де проживають компактно кілька національних груп, поряд із державною українською мовою може функціонувати мова населення даної місцевості. Також гарантується право вільного користування російською мовою.

Стаття 4. Всім громадянам України гарантується право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята.

Стаття 5. Підкреслюється, що пам'ятки історії та культури народів і національних груп на території України охороняються законом.

Стаття 6. Усім національностям гарантується право створювати свої культурні центри, об'єднання. Ці організації можуть проводити діяльність, спрямовану на розвиток

національної культури, сприяти створенню музеїв, театрів, кіностудій.

Стаття 7. Вказується, що національні культурні центри, представники національних меншин мають право на вільні контакти зі своєю історичною батьківщиною.

Міжнаціональні відносини

Згідно з переписом **5–14 грудня 2001 р.** на території України проживають представники 130 національностей і народностей. Серед них:

українців — 37 млн 541, 7 тис. душ (77,8%);

росіян — 8 млн 334,15 тис. душ (17, 3%).

Українську мову назвали рідною 67,5% населення України, російську — 29,6%.

1. Від перших днів незалежності в Україні було проголошено рівноправність усіх громадян незалежно від національності.
2. Україна рішуче виступала і виступає проти підриву суверенітету і територіальної цілісності держави. А тому рішуче боролася проти:
   - сепаратизму Кримської Автономної Республіки;
   - вимоги Росії про передання їй Криму;
   - сепаратизму кримських татар;
   - вимоги автономій у південних і східних регіонах;
   - вимог ряду румунських керівників про повернення Північної Буковини та ін.
3. Заслугою молодої держави стало те, що поталанило уникнути міжнаціональних конфліктів.

Етнічні меншини України

Етнос — це культурна спільнота, яка має спільну історичну територію чи зберігає зв'язок із нею, спільні культурні та психологічні риси, які сформувалися впродовж століть.

Національні меншини — це етнічна група, члени якої мають спільні з корінним народом громадянські права і право на реалізацію власної специфіки (в мові, релігії, звичаях, культурі тощо) на державному рівні.

Закон "Про національні меншини в Україні" гарантував кожному народові право на:

- культурно-національну автономію;

- відродження історико-культурних традицій;
- відзначення своїх свят;
- сповідування своєї релігії;
- використання національної символіки;
- розвій національної культури;
- розвиток засобів масової інформації; створення національних культурних і навчальних закладів.

Листопад 1991 р. В Одесі відбувся перший всеукраїнський міжнаціональний конгрес із проблем духовного відродження народів, які живуть в Україні.

На середину 1994 р. в Україні було зареєстровано понад 300 організацій національних меншин, які репрезентували 38 народів, що проживали в Україні. Координує їхню діяльність Рада національних товариств України.

В Україні почали відкриватися школи з викладанням молдавською, угорською, польською та іншими мовами національних меншин. У місцях компактного проживання національних меншин працює 210 шкіл із викладанням національними мовами. У вищих навчальних закладах відкрито факультети з вивчення болгарської, угорської, новогрецької, єврейської, кримськотатарської та інших мов національних меншин. Мовами національних меншин виходять газети і журнали, здійснюються радіо- і телепередачі.

Україна чимало зробила для забезпечення переселення в Крим 250 тис. кримських татар. **У лютому 1992 р.** було відновлено Автономну Республіку Крим.

ДУХОВНЕ РОЗКРІПАЧЕННЯ І ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Історичні передумови духовного розкріпачення

Духовна культура — це ідеї, уявлення, релігійні вірування, норми і традиції людського існування.

1. Після проголошення незалежності почався:
   - перегляд, переоцінка та переосмислення донедавна панівних ідеологій, поглядів, орієнтирів;
   - повернення традиційних цінностей національної культури;
   - відтворення ролі релігії в житті українського народу;
   - проникнення західної системи цінностей.
2. Історичний шлях розвитку української культури — це шлях страждань і боротьби, дивовижного терпіння і внутрішнього прагнення до свободи і незалежності.

3. Фактично від монголо-татарської навали і до сьогоднішніх днів українська культура витримувала на собі політичний, ідеологічний, економічний, моральний тиск із боку держав, до складу яких потрапляла Україна.
4. Духовною основою національної культури є самосвідомість народу даної нації, його святині, національна символіка, звичаї, обряди й ритуали тощо.
5. Духовність формує мислення на основі загальнокультурних надбань минулого, що так важливо на сучасному етапі розбудови Української держави.
6. Культура — це духовна скарбниця, соціальна пам'ять українського народу.

Повернення історичної пам'яті народу

1. З проголошенням Україною незалежності на перший план було висунуто гасло духовного відродження та повернення історичної пам'яті народу, національної свідомості.

Національна свідомість — це усвідомлення людиною себе як представника української нації, співпереживання і усвідомлення своєї причетності до долі свого народу, знання його історії, традицій.

2. Підвищується інтерес в Україні до історичного минулого українського народу. Сягаючи корінням у традиції попередніх поколінь, органічно поєднується позитивний досвід минулого з сучасним, а тому розробляються тенденції розвитку майбутнього.
3. Вивчення історичного минулого формує мудрість, любов, віру, розвиває творчість на засадах високих гуманістичних цінностей і пріоритетів.
4. Після проголошення незалежності люди відчули себе вільнішими і почали повертатися до традицій культури свого народу, в яких релігія посідає досить важливе місце.

Зростання соціальної активності інтелігенції

1. Великою є роль української інтелігенції в другій половині 80-х рр. у відродженні національної самосвідомості. Українські вчені, письменники, творча інтелігенція йшли в перших лавах національного відродження. Вони протистояли номенклатурі, обиралися народними депутатами, боролися за українську мову, за утвердження суверенітету України, її національної символіки, за

розбудову Української незалежної держави (І. Юхновський, В. Яворівський, Д. Павличко, Ю. Щербак та ін.)
2. **Вересень 1992 р.** У Києві відбувся форум інтелігенції, який поставив завдання перед інтелігенцією брати участь у державотворчому процесі.
3. Кризові явища охопили й інтелігенцію на сучасному етапі:
   • низький рівень заробітної платні;
   • падіння престижу багатьох видів розумової праці:
   • частина інтелігенції була змушена вдатися до комерційної діяльності;
   • почався відплив здібної молоді з науки і виробництва до комерційних структур;
   • значна кількість учених виїхала за кордон.

Закон "Про мови в Українській РСР"

(прийнятий Верховною радою УРСР 28 жовтня 1989 р.)

1. Цей Закон було спрямовано на захист національної мови, на забезпечення її всебічного розвитку і функціонування в усіх сферах суспільного життя.
2. У Законі вказувалося, що українській мові забезпечується статус державної, аби сприяти всебічному розвиткові духовних творчих сил українського народу, гарантувати його національно-державну самобутність.
3. Підкреслювалося, що всі республіканські й місцеві державні, партійні, громадські органи, підприємства, установи та організації повинні забезпечити громадянам умови для вивчення української мови та поглиблення володіння нею.
4. Закон було спрямовано на виховання у громадян, незалежно від їхньої національності, поваги до української мови як державної в республіці.
5. У статті 3 підкреслювалося, що Українська РСР створює всі необхідні умови для розвитку й використання мов інших національностей у республіці.
   Російську мову було визнано мовою міжнаціонального спілкування народів СРСР.
6. Водночас у районах проживання більшості громадян іншої національності, у роботі державних, партійних, громадських органів, місцевих рад, підприємств, організацій та установ можуть функціонувати поряд з українською й інші національні мови.

7. Необхідно примножувати, зберігати, охороняти й використовувати фонди й пам'ятки української мови та інших національних мов у науково-дослідних установах, архівах, музеях, бібліотеках (стаття 7).
8. У статті 10 вказувалося, що акти найвищих органів державної влади та управління УРСР приймаються українською мовою, а публікуються українською та російською мовами.
9. Підкреслювалося, що в Українській РСР мовою спілкування, діловодства і документації, а також взаємовідносин державних, партійних, громадських органів, підприємств, організацій та установ є українська (стаття 11).
10. У статті 15 вказувалося, що мовою з'їздів, засідань, пленумів, конференцій, форумів, зборів, нарад, інших зібрань державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ та організацій в УРСР є українська.
11. Українська мова функціонує в прокурорському нагляді, судочинстві, в юридичних установах.
12. Українська РСР під час підписання договорів з іншими державами зі свого боку використовує українську мову.
13. Виховання в дитячих дошкільних установах і в дитячих будинках повинно здійснюватись українською мовою (стаття 26).
14. У місцях компактного проживання громадян інших національностей в дошкільних установах може функціонувати їхня національна або інша мова.
15. У статті 27 приверталася увага до того, що навчання і виховання в загальноосвітніх школах, у ПТУ, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах має здійснюватися українською мовою.

Значення ухвалення Закону про мови

1. Він був першим провісником майбутньої незалежної України.
2. Закон "Про мови" відкривав широкий простір для розвитку української мови і культури.
3. Українська мова почала використовуватися в державних і громадських організаціях, у навчальних закладах, установах науки і культури, на промислових підприємствах.
4. Відкривалися нові школи з українською мовою навчання.

Зросла кількість шкіл і дошкільних закладів національних меншин — угорських, болгарських, румунських, молдавських, польських, єврейських, кримськотатарських та ін.

5. Створювалися гуртки художньої самодіяльності, культурні товариства, центри національних меншин.
6. Цей закон, нова політична атмосфера, яка склалася в суспільстві, дозволила налагоджувати зв'язки з українськими культурно-просвітницькими товариствами інших республік СРСР.
7. Зміцнювалися зв'язки з вихідцями з України та їхніми нащадками за кордоном.
8. Налагоджувалася співпраця з впливовими організаціями українців за кордоном:

Комітет українців Канади, Світовий конгрес вільних українців, Ліга американських українців та ін.

Хиби

1. Кардинальних змін не сталося, особливо у містах.
2. У багатьох містах не було достатньої кількості шкіл з українською мовою навчання.
3. Дуже повільно поширювалося викладання українською мовою у вищих навчальних закладах.
4. Українська мова ще не стала мовою спілкування багатьох державних чиновників.

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Релігійне життя на початку 90-х рр.

Відродження духовності пов'язане з відродженням релігії та церкви.

На сучасному етапі є характерними такі особливості розвитку релігії.

1. Релігія поширюється серед різних верств населення, в тому числі в армії, серед державних діячів тощо.
2. Посилилася релігійність усього населення.
3. Швидко зростає кількість релігійних громад.
4. Виникають різні конфесії, напрямки, тлумачення.

Значною мірою цьому цьому сприяли:

- **Стаття 4 Акта проголошення незалежності України** (24 серпня 1991 р.), в якій усім громадянам України було гарантовано право сповідувати свою релігію.
- **Закон України "Про свободу совісті й релігійні організації".**
- **Конституція України (стаття 35).**

Церкву й релігійні організації в Україні відокремлено від держави, а школу від церкви.

Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Державну політику щодо релігії проводить Державний комітет України у справах релігії.

Причини відродження релігії

1. Зняття заборони на релігійне життя.
2. Різке загострення суспільних проблем.
3. Значне погіршення матеріального становища значної частини громадян України.
4. Часткова втрата старих ідеологічних догм і орієнтирів.
5. Пошук багатьма людьми духовної опори в житті.
6. Повернення до традиційних цінностей.

Розкол українського православ'я та його наслідки

Жовтень 1990 р. Митрополит київський Філарет домігся від Московського патріархату автономії для Української церкви.

Березень 1992 р. Московський патріарх відхилив вимогу собору УПЦ надати їй канонічну автокефалію (самостійність).

Квітень 1992 р. Нарада єпископів у Житомирі, на якій прозвучали вимоги усунення Філарета від предстоятельства.

Травень 1992 р. Після рішення священного синоду УПЦ у Харкові, на соборі УПЦ предстоятелем було обрано митрополита ростовського і новочеркаського Володимира (Сабодана). Цю акцію ініційовано і проведено Московським патріархатом.

Володимира (Сабодана) підтримали майже 12 млн віруючих, 21 єпископ і 3 тис. священиків. За ним залишилося 5 тис. храмів, у тому числі Києво-Печерська лавра.

Стався розкол українського православ'я на три конфесії

1. **Українську православну церкву, підпорядковану Московському патріархатові** (УПЦ — МП), — понад 6 тис. громад, 31 єпархія, 64 монастирі, 10 духовних навчальних закладів, 18 періодичних видань, 1225 недільних шкіл та 13 братств.
2. **Українську православну церкву, підпорядковану Київському патріархатові** (УПЦ — КП) — близько 2 тис. громад, 15 монастирів, 1300 священиків, 11 духовних навчальних закладів, 617 недільних шкіл.
3. **Українську автокефальну православну церкву** (УАПЦ) — близько 600 парафій.

Особливості релігійного життя на сучасному етапі

В Україні діють 67 конфесій та 18,5 тис. громад різних напрямків. Серед них:

1. Українська греко-католицька церква.
2. Римо-католицька церква (існує понад 600 громад, 22 монастирі, 300 священиків).
3. Церкви протестантського напрямку:
   - Всеукраїнський союз об'єднання євангельських християн-баптистів (1385 громад).
   - Союз християн віри євангельської (п'ятидесятники) — понад 800 громад.
   - Центр адвентистів — 242 громади.
   - Свідків Єгови — 506 громад.
   - Німецька євангелічно-лютеранська церква — 9 громад.
   - Вірменська апостольська церква — 6 громад.
   - Об'єднання громад іудейського віросповідування — 70 громад.

Пожвавилася діяльність інших конфесій:

- буддистів;
- армії спасіння;
- мормонів;
- кришнаїтів;
- мусульман — 117 громад та ін.

Поряд із такими, що зареєстровані та діють легально, є й такі, які діють нелегально.

Держава передає віруючим відібрані раніше храми, культові цінності, виділяє земельні ділянки, надає податкові пільги. Споруджується багато нових храмів.

Релігійна ситуація на сучасному етапі залишається складною. А тому релігійна толерантність є основою духовного відродження України, де всі релігії мають право на існування.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В УКРАЇНІ

Проголошення незалежності України та заборона компартії України відкрили новий етап формування багатопартійності в Україні.

Бурхливо зростає кількість партій. На 1998 р. в Україні було зареєстровано 44 політичні партії, а зараз їх більше 100.

Наприкінці 1999 р. було прийнято Закон України "Про політичні партії України".

Особливості формування багатопартійності в Україні

1. Партії почали виникати тоді, коли досвід діяльності партій, що діяли на початку XX ст., було втрачено.
2. Відсутність традицій багатопартійності за роки радянської влади.
3. В Україні діє велика кількість партій.
4. Відсутність масових політичних партій, партії являють собою вузькі угруповання.
5. Нові партії виникли тоді, коли маси багато років були відірвані від політики.
6. Політичні партії — не численні, вони об'єднують лише 1–2% населення.
7. Недовіра населення до КПУ, яка була не політичною партією, а державним утворенням, поширюється й на інші партії.
8. Програми різних партій є дуже схожими, їм притаманні загальні гасла.
9. Низька популярність серед народу різних партій.
10. Більшість партій гуртується навколо не якоїсь ідеї, а окремих людей.
11. Більшість партій зосереджують свою діяльність у великих містах і не приділяють достатньої уваги роботі на місцях.
12. У Західній Україні переважають партії націонал-демократичного спрямування, у Східній — лівої орієнтації.
13. Дуже низький рівень підготовки політиків "нової хвилі".
14. Слабка консолідація центристських сил.
15. Діяльність багатьох партій набуває опозиційного характеру щодо влади, що дуже політизує суспільство.
16. Багато громадян убачають у партіях людей, які прагнуть влади і не переймаються повсякденними потребами людей, а тому довіри до партій немає.
17. Багатопартійність в Україні виникла раніше, ніж почалася соціальна диференціація суспільства.
18. Відсутня законодавча база для піднесення престижу партійної діяльності.
19. Відсутність стимулювання партійної конкуренції.
20. Неспроможність партій розробити конкретні механізми реалізації власних програмних засад.

Основні функції політичних партій

1. Представництво соціальних інтересів.
2. Представництво інтересів окремих класів, соціальних прошарків і груп.

3. Створення ідеологічних доктрин.
4. Пробудження сучасної думки навколо болючих проблем.
5. Розроблення різних соціальних проектів, законопроектів, програм соціально-економічного, політичного, духовно-культурного розвитку тощо.
6. Боротьба за державну владу та участь у її здійсненні.
7. Забезпечення підтримки народу.
8. Вироблення політичного курсу.
9. Формування громадської думки.

Проблеми класифікацій політичних партій

Згідно зі світовою політичною думкою класифікація політичних партій повинна спиратися на аналіз багатьох ознак діяльності партій. Класифікація партій є досить умовною, бо процес розвитку партій, зміни їхніх орієнтирів відбувається досить швидко.

За ідеологічними засадами політичні партії України можна умовно згуртувати в такі напрямки.

Комуністичний (лівий) — Комуністична партія України (КПУ),
Соціалістична партія України (СПУ);
Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ);
Селянська партія України (СелПУ).

Соціально-ліберальний (лівоцентристський) — Ліберальна партія України (ЛПУ);
Соціал-демократична партія України (СДПУ);
Соціал-демократична партія України (об'єднана) [СДПУ(о)];
Народно-демократична партія України (НДПУ).

Неоконсервативний (правоцентристський) — Народний Рух України (НРУ);
Українська республіканська партія (УРП);
Християнсько-демократична партія (ХДПУ).

Націоналістичний (праворадикальний) — Українська національна асамблея (УНА);
Українська консервативна республіканська партія (УКРП);
Організація українських націоналістів (ОУН);
Соціал-національна партія України (СНПУ);
Конгрес українських націоналістів (КУН).

Ліві сили обстоюють:

- збереження Рад народних депутатів як політичної основи держави;
- змішану економічну систему зі збереженням пріоритету державної та колективної форм власності;

- адміністративний контроль за розподілом продукції й цінами;
- адміністративні методи боротьби з "тіньовою" економікою;
- безплатну освіту і медицину;
- конфедеративні відносини України з республіками СНД та ін.

Соціал-ліберальні сили виступають:
- за рішуче здійснення економічних реформ;
- поліпшення добробуту людей;
- зміцнення державності;
- забезпечення державою правових умов для гідного життя та безпеки людини.

Неоконсервативні сили прагнуть:
- поєднати національно-культурні традиції з сучасними реформами;
- орієнтуватися на інтеграцію з економічними та військовими структурами Заходу;
- вийти з СНД.

Націоналістичні сили:
- проголошують пріоритетність прав нації над правами особи;
- орієнтуються на власний шлях розвитку;
- відмежовуються від Росії;
- виступають за обмеження впливів Заходу;
- вимагають протекціонізму щодо національного виробництва;
- схиляються до збереження ядерної зброї тощо.

За стилем управління партії поділяються на:
- Авторитарні (УНА, УНСО, СНПУ).
- Авторитарно-демократичні (КУН, УРП).
- Демократичні (НДПУ, ПЗУ, ЛДПУ).

За ставленням до проблем майбутнього державного будівництва України партії поділяються на:
- конфедералістів — партії, які виступають за входження в союз суверенних держав (ПДВУ, ЛДПУ);
- виступають за створення міждержавного союзу (партія "Союз");
- самостійників — партії, які виступають за самостійну Україну. На позиції самостійників на сьогоднішній день перейшла більшість партій.

За ставленням до приватної власності вони поділяються на:
- партії, які обстоюють рівноправність усіх форм власності (ПДВУ, ПЗУ, НПУ, ДемПУ);

- партії, які розглядають приватну власність як основу економічного господарювання (УРП, УХДП, УНДП, НРУ).

За формою державного устрою України партії поділяються на тих, хто виступає за:
- президентську республіку (УНДП, УСДП, ПДВУ);
- парламентську республіку (ЛДПУ, НПУ);
- "Екологічно солідарне суспільство" (ПЗУ).

Громадські організації

В Україні діє закон **"Про об'єднання громадян"**.

1. Професійні спілки до проголошення незалежності були об'єднанням — Українською радою професійних спілок. За нових умов трансформувались у Федерацію профспілок України, яка об'єднує 95% усіх організованих у профспілки трудящих понад 30 галузей.
2. Виникли й нові профспілкові об'єднання:
   - Всеукраїнське об'єднання солідарності трудящих.
   - Незалежна профспілка гірників.
   - Профспілка залізничників і транспортних будівельників.
   - Федерація профспілок кооперації та інших форм вільного підприємництва.
   - Профспілка працівників Збройних сил України та ін.
3. **19 лютого 1992 р.** виникла громадська організація **"Український союз промисловців і підприємців"**.
4. **Спілка офіцерів України** (СОУ) розгорнула діяльність іще до проголошення незалежності України.
5. Існують **жіночі громадські організації**:
   - "Жінки за майбутнє".
   - Спілка солдатських матерів та ін.
6. Продовжують існувати створені раніше громадські організації:
   - Червоного Хреста.
   - Ветеранів війни.
   - Воїнів-афганців та ін.

Чисельність громадських організацій постійно зростає. За даними Міністерства юстиції України на сьогоднішній день їх нараховується більше 600.

Значення діяльності громадських організацій:
1. Вони є зв'язуючою ланкою між державним апаратом і населенням.
2. Виконують функції захисту інтересів різних соціальних верств населення.
3. Свідчать про демократичний розвиток України.

Молодіжні організації

Є три періоди молодіжного руху:

Перший період — кінець 1989 р. Активізувалася політична діяльність молоді, створювалися політичні організації, об'єднання, релігійні організації, виник інтерес до національних питань.

Молодь зацікавилася тими організаціями, які було заборонено.

Другий період — кінець 1989 р. — листопад 1991 р.

- У 1989 р. була створена Спілка незалежної української молоді.
- У 1990 р. виникло Всеукраїнське студентське братство.
- 21 листопада 1990 р. заявила про свій розпуск піонерська організація; виникла Спілка організацій України.
- У березні 1991 р. виникла Спілка українських студентів (СУС).
- У вересні 1991 р. припинила діяльність ленінська комуністична спілка молоді (ЛКСМУ). У січні 1993 р. її було відновлено.
- Листопад 1991 р. Спілка організацій України перетворилася на Спілку молодіжних організацій України.

Третій період — кінець 1991 р. — по сьогоднішній день.

Всі молодіжні організації України можна розділити на такі групи:

1. **Організації, які переймаються політикою:**
   - Спілка українських студентів.
   - Комітет української католицької молоді.
   - Асоціація молодих політиків.
   - Спілка офіцерів "Сокіл".
   - Молодіжні організації при партіях і рухах.
2. **Організації, які клопочуться соціальними питаннями:**
   - Спілка молодіжних організацій України.
   - Український Інтербуд.
   - Українська республіканська рада молодих учених і спеціалістів.
3. **Організації, які проводять благодійницьку діяльність:**
   - "Молодь за милосердя".
   - "Обеліск".
   - Республіканський фонд допомоги.
   - Спілка піонерів Києва (СПОК).
4. **Організації, які вивчають фольклор:**
   - Товариство Лева.
   - Щире братство.
   - Шахар (Молодіжна єврейська організація).

5. **Релігійні організації:**
   - Українська молодь хрестова.
   - Всеукраїнське православне молодіжне братство та ін.
6. **Неполітичні організації**, які виховують молодь, дітей:
   - Скаутський рух.
   - Січ (сила, істина, честь).
   - Спілка української молоді.
   - Пласт.

Молодіжні організації України об'єднують у своїх лавах майже 17% молодих громадян України.

Висновки

1. Нові профспілки і молодіжні організації незалежної України є важливим елементом політичної системи України.
2. Існування великої кількості цих організацій свідчить про демократичний розвиток України.

КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Історичні умови розвитку культури в Україні

1. Горбачовська "перебудова", гласність, демократизація суспільно-політичного життя відкрили можливості для духовного відродження духовності українського народу, розвитку його культури.
2. Проголошення незалежності України створили нові умови для розвитку національної культури.

19 лютого 1992 р. Верховна Рада України схвалила **"Основи законодавства про культуру"**, де культура розглядається як один із головних чинників:

- національного відродження;
- перегляду й переоцінювання існуючих панівних поглядів;
- подолання соціально-економічної та політичної кризи;
- збереження національної самобутності українців;
- збереження самобутності національних меншин, що живуть в Україні.

3. Необхідно подолати негативний спадок у сфері культури, що залишився від радянських часів:
   - русифікацію;
   - партійно-класовий підхід у поцінуванні досягнень культури;

• ідеологічну цензуру;
• залишковий принцип у фінансуванні культури.

4. У 1995 р. було ліквідовано Міністерство культури й утворено Міністерство культури та мистецтв України.
5. Затверджено "Концептуальні основи розвитку української культури".

Основні принципи функціонування духовно-культурного життя

1. Плюралізм, що:
• передбачає зречення традицій єдиного підходу в оцінках дійсності;
• гарантує кожній людині або соціально-політичній групі вибір ідеології;
• забезпечує гарантію прав людини;
• забезпечує свободу людини в духовному розвитку;
• сприяє задоволенню власних культурних потреб.
2. Повернення народові історичної правди.
3. Відродження релігії.
4. Активізація культурно-національних товариств.
5. Активізація культурного життя в регіонах.
6. Взаємозбагачення культур різних регіонів.
7. Визнання новаторських течій у мистецтві, в тому числі авангардистських.
8. Утвердження державного статусу української мови.
9. Проникнення нових цінностей західної культури.
10. Взаємозбагачення культур Заходу і Сходу.
11. Розвиток міжнародних зв'язків у царині культури.
12. Вплив технічного прогресу на культуру.
13. Розвиток нових форм передання інформації культурного розвитку.

Повернення в Україну її культурних та історичних цінностей

Лютий 1992 р. На нараді глав держав СНД у Мінську підписано угоду про повернення в Україну її культурних та історичних цінностей.

В Україні створено урядову комісію з питань повернення культурних цінностей. На сьогодні вже є деякі успіхи:

1. З Чехії в Україну передано архів Олександра Олеся та Олега Ольжича.
2. До відділу рукописів Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаника надійшли рукописи Б. Антоновича.

3. **У 1994 р.** з ФРН передано колекцію з 82 предметів мідного віку, трипільського і скіфського періодів, що були вивезені з України.
4. Отримано окремі праці української художниці з Америки Л. Морозової, вченого та дослідника В. Січинського.
5. **У 1994 р.** в Україну було повернуто частину історико-культурних документів О. Довженка, що перебували в Москві.
6. На жаль майже не повертаються цінності, вивезені до Росії, які в основному перебувають у музеях Москви і Санкт-Петербурга.

Нині в Україні діють:
• Центр культурних досліджень;
• Інститут пам'ятко-охоронних досліджень;
• Національний науково-реставраційний центр.

Стан освіти

Освіта в Україні є світською, релігійні дисципліни в державних освітніх закладах не викладаються. Конституція України гарантує кожному громадянинові право на освіту.

Держава створює систему доступної та безоплатної дошкільної, повної загальної, професіонально-технічної та вищої освіти, а також систему підвищення кваліфікації та перепідготови.

Діяльність установ освіти, здобуття освіти в нашій країні регулюють:
• Закон України **"Про освіту"** (1991 р.);
• Програма **"Освіта (Україна XXI століття")**, 1993 р.;
• Закон України **"Про загальну середню освіту"** (1999 р.).

Освіту визнано пріоритетною сферою розвитку суспільства.

Згідно з Законом України "Про освіту" освіта має бути:
• доступною,
• гуманною,
• незалежною від політичних партій,
• незалежною від громадських та релігійних організацій,

Вона повинна:
• забезпечувати рівні можливості для всіх людей,
• мати зв'язок з національною культурою і традиціями,
• відповідати світовому рівневі.

Система освіти

Система освіти в Україні містить:

1. Дошкільні заклади.
2. Загальноосвітню середню школу, яку поділяють на:
   - першого ступеня (початкову, 1–4 класи);
   - другого ступеня (5–9 класи);
   - третього ступеня (10–11 класи).
3. Професійну освіту.
4. Вищу освіту (вирізняють чотири рівні залежно від кваліфікації випускників). Вищу освіту здобувають у технікумах, коледжах, академіях, університетах. Здійснюється перехід на ступеневе підготування:
   - кваліфікований робітник;
   - молодий спеціаліст;
   - бакалавр;
   - спеціаліст;
   - магістр.

Головною ланкою середньої освіти є школи різних типів:

- загальноосвітні середні школи;
- гімназії;
- ліцеї;
- школи з поглибленим вивченням окремих предметів;
- школи-інтернати:

— для дітей, які залишилися без піклування батьків;

— спеціальні інтернати для хворих дітей та дітей-інвалідів.

Поряд із державними формами освіти набули поширення вищі навчальні заклади з оплатою навчання приватними особами та підприємствами.

На початку 90-х рр. було запроваджено систему державного ліцензування (надання дозволу на освітню діяльність) та акредитації (визначення професійного рівня діяльності школи).

Реформування освітньої сфери.
Закон України "Про загальну середню освіту"

(підписаний Президентом України Л. Кучмою 13 травня 1999 р.)

У Законі вказується, що загальна середня освіта спрямована на забезпечення всебічного розвитку особистості через навчання й виховання, які ґрунтуються на принципах:

- науковості;
- полікультурності;

- світського характеру освіти;
- системності;
- єдності навчання й виховання;
- на загальнолюдських цінностях

На засадах:

- гуманізму;
- демократії;
- громадянської свідомості;
- взаємоповаги між націями і народами.

Основні завдання середньої освіти

1. Виховання громадянина України.
2. Формування особистості учня, розвиток його здібностей та обдарувань, наукового світогляду.
3. Виховання в учнів поваги до Конституції України, державних символів України, прав і свобод людини, почуття власної гідності, відповідальності перед законом за свої дії, свідомого ставлення до обов'язків людини і громадянина.
4. Виховання шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій, звичаїв, державної української мови, національних цінностей українського народу та інших народів і націй.
5. Виховання свідомого ставлення до свого здоров'я та здоров'я інших громадян як найвищої соціальної цінності.

Згідно з законом загальноосвітні заклади можуть бути державної, комунальної та приватної форм власності.

Установлено термін навчання для здобуття повної загальноосвітньої освіти у загальноосвітніх навчальних закладах I — III ступенів 12 років.

З 1 вересня 2001 р. наповнюваність класів не повинна перевищувати 30 учнів.

У загальноосвітніх навчальних закладах забороняються утворення і діяльність організаційних структур політичних партій, а також релігійних організацій і воєнізованих формувань.

Проблеми освіти

1. Невідповідність знань запитам особистості, суспільним потребам і світовому рівневі.

2. Знецінився соціальний престиж освіченості та інтелектуальної діяльності.
3. Недостатнє фінансування освіти.
4. Низька матеріально-технічна база освіти, яка останніми роками майже не поповнюється.
5. Низька заробітна платня працівників освіти, часто менша від прожиткового мінімуму.
6. Падіння соціального престижу педагогічної діяльності.
7. Значна нестача вчителів унаслідок їх низької соціальної захищеності.
8. Відплив із сфери освіти найбільш кваліфікованих учителів, особливо молоді.
9. Повільне впровадження в навчання новітніх досягнень науки.

Наука незалежної України

1. Центром науки, як і перше, залишається Академія наук, якій 1994 р. надано статус національної.
2. Загальна чисельність науковців в Україні — майже 300 тис.
3. Певних успіхів досягнуто у сфері гуманітарних наук, особливо історичної.
4. Видано низку цікавих монографій і підручників з історії.
5. Відбувається становлення нової концепції історії України.
6. Відкрито нові суспільнознавчі інститути: української мови, народознавства, сходознавства, археографії імені М. Грушевського.
7. Поява нових наук (нейрофізіології, ендокринології, молекулярної біології тощо).
8. **У лютому 1992 р.** створено Вищу атестаційну комісію України (ВАК).

Лише за 5 років існування ВАК України присуджено наукові ступені більш як 13 тис. осіб, у тому числі більш як 2600 докторам наук.

Хиби

1. Недостатня науково-технічна база, низька технічна оснащеність наукових лабораторій.
2. Недостатнє розроблення фундаментальних досліджень.
3. Відставання від Заходу в рівні наукових розробок.
4. Слабке впровадження у виробництво нових технологічних досягнень (втілюється лише 10% розробок).
5. Чимало наукових установ припинили свої дослідження через брак фінансування.

6. Низький рівень фінансування.
7. Зниження життєвого рівня та соціальна незахищеність учених, що привело до виїзду багатьох учених за кордон.
8. Понад 20% науковців перейшло на роботу до комерційних структур.
9. Окремі інститути за останні роки втратили 50–60% свого кадрового потенціалу.
10. Знизилася престижність наукової праці, що позбавило багатьох талановитих людей стимулів до занять науковою діяльністю.
11. Зменшилася кількість наукових шкіл і напрямів.

Українська література

1. Відбувається оновлення змісту, методів творчості.
2. Література позбулася ідеологічної цензури.
3. Провідне місце належить публіцистиці, що пов'язано з високим рівнем політизації суспільних процесів.
4. Продовжується публікація творів письменників і поетів із діаспори.
5. Міцно увійшла в літературу тема Чорнобиля, їй присвячено твори:

Б. Олійника "Сім", С. Йовенка "Вибух", І. Драча "Чорнобильська мадонна", В. Яворівського "Марія з полином в кінці століття" та ін.

6. Сучасна українська література збагатилася новими іменами: О. Забужко, Ю. Андрухович, С. Жадан, Ю. Іздрик, І. Римарук та ін.
7. Широкий інтерес у глядачів викликали романи "Первверзія" Ю. Андруховича та "Польові дослідження з українського сексу" О. Забужко.
8. Розвивається українська літературна критика. Об'єктивно, правдиво аналізує письменницьку творчість М. Слабошпицький.
9. Напередодні дня народження Т. Г. Шевченка щорічно указом Президента присуджується Державна премія ім. Т. Г. Шевченка письменникам України. Першими лауреатами Шевченківської премії незалежної України стали Іван Багряний, автор твору про злочини тоталітаризму "Сад Гетсиманський", Павло Мовчан, М. Колесник, літературознавець М. Жулинський та ін.

Здобутки мистецтва України

1. Відбувається вільний розвиток усіх стилів і жанрів.
2. В Україні постійно влаштовуються всеукраїнські, обласні, групові та персональні виставки художників, активно діють десятки новостворених галерей.
3. **У липні 1994 р.** було видано указ Президента України "Про створення фонду сприяння мистецтву".
4. Протягом кількох десятиліть замовчувалася творчість Г. Синиці, який є одним із засновників нового напряму в монументальному живописі, що дістав назву "Українська національна колористична школа".
5. **У 1991 р.** твори Г. Синиці останнього періоду було удостоєно Державної премії ім. Т. Г. Шевченка.
6. **У 1997 р.** лауреатами Шевченківської премії стали відомий в Україні та світі художник Іван Марчук за цикл картин "Шевченкіана", "Голос моєї душі" та художниця Людмила Семакіна за цикл робіт "Високий замок".

Музика

1. У 1992 р. утворено Всеукраїнську музичну спілку.
2. Нині в Україні діють 43 концертні організації, 139 художніх колективів.
3. За останні 5 років створено 29 нових музичних колективів.
4. Започатковано велику кількість фестивалів і конкурсів — оперного мистецтва, органної й фортепіанної музики, піаністів і скрипалів.
5. Популярність здобули такі фестивалі, як "Червона рута", "Зірки світового балету", "Пісенний вернісаж", "Чумацький шлях", "Всі ми діти твої, Україно", "Пісня року" та ін.
6. Щорічно проводяться свята-конкурси "Сорочинський ярмарок" та ін.
7. Відроджується пісенна творчість, розвивається сучасна українська пісня.
8. Творчі колективи з успіхом пропагують українське мистецтво за кордоном, беручи участь у міжнародних фестивалях і конкурсах:

- Державний ансамбль українського фольклору "Берегиня" 1998 р. брав участь у міжнародному фольклорному фестивалі в Голландії.

- Державна чоловіча хорова капела ім. Л. Ревуцького — у міжнародних фестивалях в Італії та Великій Британії.
- Ансамбль солістів "Благовість" — у міжнародному хоровому конкурсі в Ірландії, де здобув гран-прі.
- Український фольклорно-етнографічний ансамбль "Калина" здійснив гастрольні поїздки до Голландії та Словенії.
- Концертний хор "Київ" — до Німеччини, Великої Британії та Данії.

9. У 1991 р. у Львові на базі Львівського державного театру опери та балету ім. І. Франка започатковано проведення раз на три роки міжнародного конкурсу співаків ім. Соломії Крушельницької.
10. Плідно працюють композитори О. Білаш, О. Морозов, А. Горчинський.
11. Велику популярність здобули естрадні співаки П. Зібров, А. Кудлай, Т. Повалій, В. Білоножко, Л. Сандулеса, І. Білик, О. Пономарьов, Д. Павлик та ін.
12. Лауреатами Шевченківської премії стали В. Івасюк та Н. Яремчук (посмертно), В. Зінкевич, Т. Петриненко, всесвітньо відомий оперний співак Анатолій Соловʼяненко (ще за життя).
13. Україна перетворилася на центр хореографічного мистецтва і фортепіанної музики.

З 1994 р. в Україні проводиться міжнародний фестиваль С. Лифаря.

У жовтні 1999 р. в Києві відбувся 3-й міжнародний фестиваль С. Лифаря.

У квітні — травні 1999 р. відбувся 3-й конкурс фестивалю молодих піаністів пам'яті В. Горовиця, в якому взяло участь 79 молодих піаністів із 17 країн світу.

Театр

1. Утвердилася творча самостійність художніх колективів.
2. Зняття цензурних обмежень сприяло появі нових вистав.
3. Поряд із державними, зʼявилися недержавні театри.
4. Щорічно ставиться до 40 тисяч вистав, які відвідують майже 20 млн глядачів.
5. Істотний вклад у розвиток театрального мистецтва внесли режисери С. Донченко, Б. Шарварко, В. Петров, І. Борис, актори Н. Сумська, А. Хостикоєв.
6. Значно зросли обсяги культурного обміну з іншими державами, насамперед із тими, де є українська діаспора.

Хиби

1. Значно скоротилося фінансування театральних колективів.
2. Понад 30 культурно-освітніх приміщень потребує ремонту й реставрації, а коштів на це немає (Одеський театр опери та балету, Запорізький музично-драматичний театр, Київський театр ім. І. Франка та ін.).

Кіно

1. **21 серпня 1991 р.** було прийнято постанову Кабінету Міністрів України про створення Державного фонду української кінематографії.
2. **У листопаді 1991 р.** в Києві й Чернівцях відбувся перший всеукраїнський кінофестиваль, присвячений пам'яті І. Миколайчука, де демонструвалося 20 ігрових і понад 20 документальних, науково-популярних фільмів. Серед них:
   "Танго смерті" О. Муравйова,
   "Кому вгору — кому вниз" С. Клименка,
   "Козаки йдуть" С. Омельчука,
   "Ізгой" В. Савельєва.
   Головним призом відзначено фільм "Голод — 33", що його створив на студії ім. О. Довженка режисер О. Ярчук.
3. Почали створюватися багатосерійні фільми за творами українських класиків:
   "Сад Гетсиманський" за мотивами творів І. Багряного;
   "Пастка" за мотивами творів І. Франка;
   "Царівна" — О. Кобилянської.
4. На 36 кінофестивалі в Сан-Ремо українському фільмові "Ізгой" (режисери В. Савельєв і А. Браунер) присуджено гран-прі.
5. На кінофестивалі в Угорщині (1994 р.) з 10 призів чотирма відзначено українські кінострічки:
   "Кордон на замку" (режисер С. Лисенко).
   "Хроніка повстання у Варшавському гето" Й. Дулевської,
   "Портрет, пейзаж, натюрморт" С. Бусовського,
   "Спілка одноногих" О. Столярова.
6. На Берлінському міжнародному кінофестивалі восени 1996 р. було представлено 8 українських фільмів. Ось деякі з них:
   "Фучжоу" М. Іллєнка,
   "Кисневий голод" А. Дончика,
   "Останній бункер" М. Іллєнка,
   "Геллі й Нок" М. Іллєнка.
7. Розпочато підготову власних режисерів і сценаристів.

Хиби

1. В Україні немає свого державного музею кіно.
2. Фінансова скрута негативно позначилася на розвитку кіно.
3. Нині на екранах України 90% фільмів — американські та західноєвропейські, більшість із яких відкрито пропагує культ насильства, секс, що згубно впливають на молодь.
4. Через нестачу коштів закриваються або перепрофільовуються клуби, кінотеатри.
5. Не створено системи реклами й прокату українських фільмів.
6. Припинили виходити журнали "Новини кіноекрана" та "Вавилон".

Преса і книговидавнича справа

1. Створюються нові газети та журнали.
2. Побачили світ раніше недоступні українському читачеві видання української еміграції — твори І. Багряного, В. Барки, О. Теліги, О. Олеся, О. Ольжича, С. Гординського та ін.
3. Знову почали виходити такі колись відомі журнали, як "Київська старовина", "Літературно-науковий вісник".
4. Практично в кожному обласному центрі з'явилися нові видавництва.
5. Свої книжки, збірники, періодику, альманахи розпочали видавати всі академічні інститути.
6. Спростилася процедура реєстрації періодичних видань — газет і журналів, було ліквідовано жорстку цензуру.
7. Зросла кількість видавництв, особливо приватних.
8. Значно зросла кількість наукових, фахових видань.

Хиби

1. Тяжке становище у становленні національної преси і книговидавничої справи у зв'язку з економічною кризою в Україні та надмірними податками.
2. Україномовний тираж складає 27% усього книжкового тиражу.
3. Відсутня власна паперова промисловість.
4. Відсутня належна підтримка вітчизняних видавництв із боку держави, що призвело до перенасичення ринку російськомовними виданнями, зокрема художньої літератури.

Фізична культура і спорт

1. Із 639 олімпійських медалей, завойованих радянськими спортсменами в колишньому СРСР, на рахунку українських спортсменів — 444, в тому числі 196 золотих.
2. **22 грудня 1990 р.** було створено Національний олімпійський комітет, що його очолив В. Борзов.
3. **9 березня 1992 р.** Міжнародний олімпійський комітет офіційно визнав Національний олімпійський комітет України.
4. **З 1992 р.** спортсмени України беруть участь у всіх міжнародних змаганнях.
5. Починаючи **з 1992 р.** українські спортсмени взяли участь більш як у 1000 офіційних змаганнях.
6. На Універсіаді-93 в американському місті Буффало команда України посіла 9-те місце, значно випередивши команду Росії.
7. **29 березня 1993 р.** Верховна Рада України ухвалила Закон України "Про фізичну культуру і спорт".
8. Вперше окремою командою Україна виступала **1994 р.** на зимовій олімпіаді в норвезькому місті Ліллегаммері. До складу команди входило майже 40 спортсменів. Вони завоювали 1 золоту й 1 бронзову медалі та посіли 12-те місце в командному заліку.
9. Великих успіхів досягли українські спортсмени на літніх Олімпійських іграх 1996 р. в м. Атланті (США), посівши почесне 8-ме командне місце. Героями Олімпіади стали гімнастки Лідія Подкопаєва, Катерина Серебрянська, борець Тимур Таймазов, легкоатлетка Інеса Кравець, боксер Володимир Кличко.
10. Брати-боксери Кличко, футболісти О. Лужний, С. Ребров, А. Шевченко яскраво виступають в інших країнах у професійному спорті.

Проблеми розвитку української культури

1. Повільно формується правова база для культури.
2. Старі ідеали та орієнтири вже втрачено, а нових іще не створено.
3. За умови економічної кризи зменшуються можливості державної допомоги культурі, бракує фінансування.
4. Культура потрапила в жорсткі лещата фінансової залежності.
5. Зросла комерціалізація культури.

6. Діячі освіти, науки, культури залишаються однією з найменш соціально захищених соціальних верств.
7. Скоротилася мережа установ культури.
8. Гостра криза національного книгодруку.

Завдання, які стоять перед культурою

1. Втілити в життя концепцію національної школи.
2. Забезпечити підготовку кадрів національної інтелігенції на світовому рівні.
3. Розширити мережу національних театрів, мистецьких і культурно-освітніх закладів.
4. Збільшити періодичні видання і тиражі книжок українською мовою, також мовами національних меншин, що проживають в Україні.
5. Необхідно відмовитися від залишкового принципу фінансування культури.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ТА МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Зовнішня політика — це політика, згідно з якою регулюються взаємовідносини між державами і народами на міжнародній арені.

Зовнішня політика тісно пов'язана з внутрішньою та відображає характер державного й суспільного устрою, економічні й політичні цілі держави.

Сутність зовнішньої політики України на сучасному етапі полягає в її спроможності:

- обстоювати національні інтереси;
- покріплювати міжнародну безпеку.

Міжнародні відносини — це сукупність різноманітних відносин (економічних, політичних, дипломатичних, культурних, ідеологічних) між окремими державами або групами держав, а також між створеними ними світовими й регіональними організаціями, в процесі яких виникає система міжнародного порядку.

Україна виступає на міжнародній арені як без'ядерна, позаблокова держава, котра прагне дотримуватися принципів і норм міжнародного права.

Зовнішньополітичний курс незалежної України визначається такими документами

1. Декларацією про державний суверенітет.
2. Актом проголошення незалежності від 24 серпня 1991 р. і результатами всеукраїнського референдуму, які стали юридичною підставою для визнання України.
3. Рішенням Верховної Ради України від 2 вересня 1993 р. "Основні напрями зовнішньої політики України".
4. Конституцією України.

Основні принципи зовнішньої політики

1. Зовнішня політика України має відкритий характер.
2. Їй притаманні:
   - принциповість, послідовність, активізація, ефективність;
   - виваженість, прагматизм, передбачуваність, збалансованість;
   - невтручання у внутрішні справи інших держав;
   - взаєморозуміння і співпраця;
   - взаємоповага, взаємовигода, рівноправність;
   - відмова від участі у військових блоках.
3. Мирна і взаємовигідна співпраця з усіма членами міжнародного співтовариства згідно з принципами і нормами міжнародного права.
4. Уникнення залежності від окремих держав чи груп держав.
5. Відсутність територіальних претензій до інших держав і невизнання їх до себе.

Завдання зовнішньої політики України

1. Утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави.
2. Утворення власного дипломатичного корпусу, створення мережі посольств.
3. Налагодження дипломатичних відносин із тими державами, які визнали Україну.
4. Забезпечення стабільності міжнародного становища України.
5. Побудова зовнішньої політики на основі багатьох угод із різними країнами.
6. Входження господарства України до світової економічної системи.
7. Розповсюдження у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера.

8. Захист прав та інтересів громадян і юридичних осіб за кордоном.
9. Приєднання до всесвітніх конвенцій та угод, що врегульовують величезне коло питань, зокрема:
   - до вимог Статуту ООН,
   - Гельсінського підсумкового акта 1975 р.
   - Паризької хартії для нової Європи 1990 р.
   - Паризької декларації "Виклик часові змін", 1992 р.

Основні напрями зовнішньої політики України

1. Розвиток двосторонніх відносин.
2. Участь у Європейському Союзі та НАТО.
3. Відносини з тими державами, що виникли на території колишнього СРСР.
4. Активна участь у роботі ООН, інших міжнародних організацій.
5. Участь у загальноєвропейському процесі. Його зміст:
   - недопущення локальних воєн;
   - боротьба проти тероризму;
   - участь у миротворчих процесах;
   - уникнення політичної нестабільності;
   - відмова від закликів переглянути кордони.

Багатовекторність зовнішньої політики України

Зовнішня політика незалежної України спрямована на організацію та розбудову відносин з усіма країнами світу, де є наші інтереси.

1. Побудова зовнішньої політики на основі багатьох угод із різними країнами.
2. Входження України до європейських і світових економічних і політичних структур.
3. Швидка інтеграція із західними країнами з метою одержання інвестицій, нових технологій.
4. Розбудова відносин із країнами Центральної та Східної Європи (Польщею, Угорщиною, Чехією, Словаччиною, Румунією).
5. Утворення союзу з країнами Балтії та деякими державами Центральної Європи (Балто-Чорноморська співдружність).
6. Союз із країнами Причорноморського басейну.
7. Відносини з Росією.

8. Відносини з іншими країнами СНД.
9. Дальший розвиток українсько-американських відносин.
10. Активізація відносин із Канадою.
11. Активізація відносин із країнами Близького Сходу та Африкою.
12. Розбудова відносин із країнами Південної Азії.
13. Розвиток відносин із країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону.
14. Активізація відносин із Китаєм.
15. Латиноамериканський напрям.

Основні пріоритети і функції зовнішньої політики України

1. Гарантування національної безпеки.
2. Створення умов, необхідних для нормального функціонування національної економіки.
3. Сприяння науково-технічному прогресові в Україні, розвиткові її культури та освіти.
4. Участь у вирішенні глобальних проблем сучасності.
5. Інформаційна функція.
6. Зв'язки з українською діаспорою Заходу і Сходу.
7. Дружні відносини з сусідніми державами на основі поважання територіальної цілісності, національного суверенітету й рівноправності.

Вихід України на міжнародну арену

Самостійну зовнішню політику Україна почала проводити після проголошення незалежності і Всеукраїнського референдуму **1 грудня 1991 р.**, який підтвердив прагнення українського народу утворити незалежну самостійну державу.

2 грудня 1991 р. незалежність України першими визнали Польща і Канада;

3 грудня — Угорщина;

4 грудня — Литва і Латвія;

5 грудня — Аргентина, Болівія, Болгарія, Росія, Хорватія.

Протягом грудня 1991 р. її незалежність визнали 68 держав.

У січні 1992 р. першою з країн Заходу Німеччина відкрила в Києві своє посольство.

На 1 січня 1993 р. Україну як незалежну державу офіційно визнали 132 країни світу, з них 106 установили дипломатичні відносини.

У 1998 р. було відкрито офіс військового представництва НАТО в Києві.

На сьогодні Україну визнали 152 держави світу, зі 110 країнами встановлено дипломатичні відносини, у 23 — відкрито посольства, дипломатичні та консульські представництва працюють у 70 країнах. За кордоном Україна має 91 установу в 69 країнах.

У Києві діють 61 закордонне посольство, 8 представництв міжнародних організацій, 2 почесні консульства.

У Харкові, Львові, Одесі, Ужгороді, Маріуполі, Сімферополі працюють 10 консульських установ інших держав і 2 представництва міжнародних організацій.

Україна бере активну участь у миротворчих акціях, географія яких охоплює Анголу, Боснію та Герцеговину, Гватемалу, Косово, Македонію, Молдову, Таджикистан, Ліван, Хорватію, Сьєрра-Леоне.

Україна приєдналася до антитерористичної операції в Афганістані, надавши свій повітряний простір для військово-транспортної авіації безпосереднім учасникам антитерористичної акції (жовтень 2001 р.).

Україна взяла участь у гуманітарній місії під час іракської війни початку 2003 р. в Кувейті.

З 1992 р. пройшло через миротворчі операції понад 10 тис. українських військовиків. Українські миротворці заробили до бюджету держави понад 70 млн доларів. Загинули 18 українських миротворців.

Основні підвалини, на яких має здійснюватися зовнішня політика України

1. Відкритість зовнішньої політики.
2. Чесність і порядність у взаємовідносинах між державами.
3. Співпраця з усіма зацікавленими партнерами.
4. Уникнення залежності від окремих держав і груп держав.
5. Засудження війни як знаряддя національної політики.
6. Прагнення вирішення будь-яких міжнародних суперечок винятково мирними засобами.
7. Дотримання принципів взаємоповаги, рівноправності, невтручання у внутрішні справи інших держав.
8. Відсутність територіальних претензій до інших держав і невизнання територіальних претензій до себе.
9. Дотримання міжнародних норм прав людини, визнання пріоритету загальнолюдських цінностей.
10. Засудження практики подвійних стандартів у міждержавних відносинах.
11. Збереження загального миру і рівноправної співпраці.

Ядерне роззброєння

Після розпаду СРСР Україна була третьою ядерною державою.

Ще в Декларації про державний суверенітет (1990 р.) зазначалося, що Україна бажає стати неядерною державою.

Ядерна зброя була небезпечною радянською спадщиною і контроль над нею здійснювався з Москви.

У 1992 р. з України до Росії було вивезено тактичну ядерну зброю, вартість якої Росія погодилася компенсувати Україні.

Жовтень 1993 р. Верховна Рада України прийняла воєнну доктрину, в якій проголошувалося, що Україна відмовляється від ядерної зброї, а її Збройні Сили призначені лише для гарантування національної безпеки.

14 січня 1994 р. президенти України, Росії та США підписали в Москві договір, що передбачав ліквідацію на території України 176 міжконтинентальних ракет і 1500 ядерних боєголовок.

16 листопада 1994 р. Верховна Рада ухвалила рішення про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї за умови надання гарантій безпеки з боку ядерних держав.

5 грудня 1994 р. в Будапешті президенти Росії, США та прем'єр-міністр Великої Британії надали Україні гарантії безпеки.

1 січня 1995 р. відбулася зустріч глав держав-учасниць наради з безпеки та співпраці в Європі, на якій було підтверджено гарантії безпеки Україні.

Окремі документи з надання Україні гарантій безпеки підписали глави держав Китаю та Франції.

Влітку 1996 р. основні ядерні боєголовки було вивезено з території України, а їхні пускові шахти поблизу м. Первомайська Миколаївської області знищено.

Вивіз стратегічної зброї та приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї Україна пов'язала з:

- компенсацією за вивезену зброю;
- наданням фінансової допомоги на роззброєння;
- гарантіями безпеки від ядерних держав.

Україна пішла на значне скорочення своїх звичайних Збройних Сил — з 726 тис. у 1991 р. до 220 тис. у 2005 р.

Україна в діяльності міжнародних організацій

1990 р. Україна стала членом наради з безпеки і співпраці в Європі (з 1 січня 1995 р. — "Організація з безпеки і співпраці в Європі" (ОБСЄ).

1992 р. Нашу країну прийнято до Міжнародного валютного фонду (МВФ) і Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР).

1994 р. Підписано угоду про співпрацю між Україною та ЄС (Європейським Союзом), з яким підписано угоди:

- про збільшення вдвічі експорту української сталі до країн ЄС;
- про надання Україні в 1995–1996 рр. фінансової допомоги в розмірі 85 млн екю.

У лютому 1994 р. Україна приєдналася до програми НАТО "Партнерство заради миру".

У листопаді 1995 р. Україну прийняли до Ради Європи (вона стала її 37-м членом).

Для України вступ до Ради Європи означає:

1. Участь 12 депутатів Верховної Ради України в парламентській асамблеї Ради Європи (представники всіх фракцій).
2. Піднесення на новий рівень питання дотримання прав людини.
3. Приєднання України до 150 конвенцій.
4. Приведення у відповідність із ними українського законодавства (протягом трьох років).
5. Введення на місцях інституту омбудсменів — спеціальних уповноважених із прав людини.
6. Річний членський внесок до бюджету Ради Європи в розмірі 2 млн доларів.
7. Приведення власного законодавства у відповідність із нормами міжнародного права.
8. Можливість брати активну участь у вирішенні спільної політики держав Європи.
9. Можливість використати досвід розвинених демократичних країн Європи для здійснення в Україні економічних і політичних реформ.
10. Нові перспективи в розбудові суверенної та демократичної держави.

Вступ України до Ради Європи сприяв:

- визнанню авторитету України;
- поглибленню демократичних перетворень;
- набуттю Україною права входження в усі європейські структури.

На сьогодні Україна має з Радою Європи спільну програму дій з:

- сприяння посиленню ролі Міністерства юстиції як незалежної судової системи;
- удосконалення системи адміністративного права;
- удосконалення інших частин нового законодавства;
- трансформації системи нагляду за виконанням законів.

3 1996 р. Україна — член однієї з молодих європейських організацій — Центрально-Європейської ініціативи, до якої входять 15 держав Центральної та Східної Європи.

9 липня 1997 р. було підписано "Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО", що передбачає:

- розширення співпраці;
- проведення спільних миротворчих акцій;
- використання науково-технічних досягнень НАТО;
- проведення спільних навчань (у 1997 р. спільні навчання проводилися на Чорному морі).

Співробітництво незалежної України
Нормалізація відносин із західними сусідами

1. **6 грудня 1991 р.** Україна підписала з Угорщиною Договір про основи добросусідських відносин і співпраці. Це був перший договір, підписаний Україною з сусідньою країною.
2. **У квітні 1995 р.** було підписано Договір про дружні відносини та співпрацю з Чехією.
3. Дружні відносини склалися й зі Словаччиною. Уряди України і Словаччини співпрацюють у забезпеченні сприятливих умов для розвитку національних меншин — українців у Словаччині і словаків в Україні.
4. **2 червня 1997 р.** було підписано Міждержавний договір про дружбу, співпрацю та добросусідство з Румунією.

До того часу Румунія висувала територіальні претензії щодо тих територій, які згідно з пактом Ріббентропа-Молотова відійшли 1940 р. до УРСР — Північної Буковини, Холмщини й Придунайського краю.

Було врегульовано проблеми з приводу острова Зміїний у Чорному морі.

5. **У січні 1997 р.** було ухвалено спільну заяву президентів Польщі та України "До порозуміння і єднання". Було закрито для обох сторін трагічні сторінки минулого у відносинах між собою.

Двостороння співпраця з західними державами

Успішно розвиваються відносини з ФРН. Значно зросли німецькі інвестиції в економіку України. За їх обсягами Німеччина посідає одне з перших місць серед держав Західної Європи. Створено сотні спільних українсько-німецьких підприємств. Тільки у сфері розроблення нафтових родовищ, розвитку інфраструктури пасажирського та вантажного транспорту, модернізації та розширення зв'язку працювали 252 спільні українсько-німецькі підприємства.

Активізувалися контакти з Великою Британією, Італією, Францією, Австрією, Голландією та іншими країнами Західної Європи.

Відносини з СНД

1. Відносини з СНД ґрунтуються на спільній багатовіковій історії, міжетнічних зв'язках і певній взаємозалежності, яка виникла в межах колишнього єдиного загальносоюзного комплексу.
2. Від самого початку створення СНД Україна виступила проти спроб перетворити СНД в наддержавну структуру, а тому відмовилася підписати статут СНД.
3. У 1994 р. Україна приєдналася до Економічного союзу як асоційований член.
4. Україна, виходячи з власних національних інтересів, не приєднувалася до всіх угод, укладених в рамках СНД. Так, лише за перших 5 років існування СНД було підписано близько 600 документів, з яких Україна підписала лише 74%.
5. Україна бере вибіркову участь у статутних міждержавних, міжгалузевих і галузевих органах співдружності (в межах СНД їх діє майже 90, а Україна бере участь лише у 58).

Україна виступає за створення зони вільної торгівлі в рамках СНД.

Відносини з Росією

30–31 травня 1997 р. було підписано широкомасштабний "Договір про дружбу, співпрацю і партнерство" між Україною та Росією, який складається з 41 статті та охоплює всі сфери економічного і політичного розвитку двох держав.

Сторони зобов'язалися будувати свої відносини на основі територіальної цілісності й непорушності кордонів, без застосування сили або загрози силою, без економічних та інших спроб тиску.

Договір підписано на 10 років з автоматичним продовженням на 10 років. Укладенню договору передувала низка угод і заяв, що їх підписали уряди України та Росії.

28 травня 1997 р. підписано три угоди щодо Чорноморського флоту, який становив 10% потужності флоту колишнього СРСР. Він налічував 45 великих надводних кораблів, 28 підводних човнів, 300 середніх і малих суден, 151 літак і 85 вертольотів палубної авіації. Вартість усього Чорноморського флоту становила 80 млрд доларів.

1. Угода між Україною та Російською Федерацією про статус і умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України.
2. Угода про параметри поділу Чорноморського флоту.

Флот та інфраструктуру було переділено порівну, а Росія викупила в України непотрібні їй кораблі.

3. Угода про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту Російської Федерації на території України.

Основна бухта Севастополя передається в оренду Росії на 20 років із можливим продовженням ще на 5 років за взаємної згоди обох сторін за 2,5 млрд доларів. Вартість щорічної орендної плати — 97 млн 760 тис. доларів. Кошти за неї йдуть у залік загальнодержавного боргу України Росії за енергоносії.

15 січня 1998 р. Верховна Рада України 317 голосами з 361 проголосувала за ратифікацію "великого" договору між Україною і Росією.

25 грудня 1998 р. цей договір було ратифіковано Державною думою Росії.

Відносини з Китаєм

1. З Китаєм підписано низку договорів із питань науково-технічної та культурної співпраці.
2. Успішно розвиваються торгово-економічні зв'язки.

Товарооборот складає понад 1 млрд доларів США на рік.

Останніми роками зменшується український експорт на китайський ринок.

У 1998 р. вивіз дорівнював 737 млн доларів США,
1999 р. — 730 млн доларів,
2000 р. — 629 млн доларів,
2001 р. — 542 млн доларів.

3. Деякі українські підприємства (наприклад, "Стирол") мають свої представництва в Китаї.
4. Китайські підприємці вкладають свої капітали в деякі галузі промисловості України.
5. Важливе значення для України має досвід Китаю у вирішенні сільськогосподарських проблем, створенні вільних економічних зон, захисті вітчизняного товаровиробника.

Американо-українські відносини

1. Значно покращилися після приходу до влади Б. Клінтона.
2. Неодноразово відбувалися зустрічі українського та американського президентів, обмін військовими делегаціями, проводилися спільні військові навчання.
3. У 1997 р. відбувся політ американського космічного корабля за участю першого космонавта незалежної України Леоніда Каденюка.
4. У 2001–2002 рр. зменшився експорт українських товарів:
   - внаслідок погіршення відносин між країнами;
   - через економічні санкції проти українських експортерів.

Кадрове забезпечення зовнішніх зносин України

1. Діє **Київський інститут міжнародних відносин**, створений 1990 р. на базі факультету міжнародних відносин Київського університету ім. Т. Шевченка.
2. **30 травня 1995 р.** було видано указ Президента України про визнання цього навчального закладу головним навчально-методичним центром із підготови фахівців для роботи у сфері міжнародних відносин і зовнішньої політики України.
3. **2 липня 1993 р.** при Міністерстві закордонних справ України відповідно до постанови Верховної Ради України було заплановано відкриття дипломатичної академії для перепідготови та підвищення кваліфікації дипломатичних кадрів середньої та вищої ланки (відкрита 1 вересня 1996 р.).

Висновки

1. З прийняттям Конституції України завершено формування правових засад зовнішньої політики держави.
2. Україна здобула визнання світового співтовариства.
3. Розпочато процес інтеграції України до європейських структур. Пощастило уникнути серйозної конфронтації з Росією.
4. Україна змогла протистояти перетворенню СНД у наддержавну структуру.
5. Ефективність зовнішньополітичної діяльності має вимірятися не тільки політичними рішеннями, а й практичною економічною віддачею.

ПЕРЕДЕКЗАМЕНАЦІЙНЕ ПОВТОРЕННЯ
Найважливіші дати, події

1939 р.

23 серпня. — Німецько-радянський пакт про ненапад і таємна угода про розподіл сфер впливу у Східній Європі.

17 вересня. — Початок походу Червоної армії в Західну Україну.

28 вересня. — Договір про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною.

26–27 листопада. — Народні Збори Західної України прийняли Декларацію про входження Західної України до складу УРСР.

1–2 листопада. — Верховна Рада СРСР ухвалила рішення про прийняття до складу СРСР Західної України і Західної Білорусії.

1940 р.

28 червня. — Червона армія зайняла Північну Буковину та Бессарабію; долучення їх до складу УРСР.

1941 р.

22 червня. — Напад Німеччини на СРСР.

23–29 червня. — Найбільша танкова битва початкового періоду війни в районі Луцьк — Броди — Рівне — Дубно.

30 червня. — Проголошення у Львові ОУН (б) відновлення української державності та утворення Українського державного управління на чолі з Я. Стецьком.

5 липня — 19 вересня. — Оборона Києва.

4 серпня — 6 жовтня. — Героїчна оборона Одеси.

30 жовтня 1941 р. — 4 липня 1942 р. — Героїчна оборона Севастополя, що тривала 250 днів і ночей.

1942 р.

Травень. — Поразка Червоної армії під Харковом і в Криму.

Травень — червень. — Утворення Українського штабу партизанського руху.

22 липня. — Фашисти окупували всю територію України.

Жовтень. — Створення Української повстанської армії (УПА).

18 грудня. — Початок визволення території України. Визволення першого українського населеного пункту — с. Півнівки Міловського району Ворошиловградської (Луганської) області.

1943 р.

29 січня — 18 лютого. — Ворошиловградська наступальна операція. Визволення від окупантів північної частини Донбасу.

17 липня — 22 вересня. — Наступальні дії радянських військ на Лівобережній Україні: Ізюм-Барвінківська, Міуська, Бєлгород-Харківська, Донбаська, Чернігівсько-Прип'ятська наступальні операції. Радянські війська вийшли до Дніпра.

23 серпня. — Вигнання німецьких військ із Харкова.

Вересень — листопад. — Битва за Дніпро.

3–13 листопада. — Київська наступальна операція.

6 листопада. — Визволення Києва.

1944 р.

Січень — липень. — Формування Української головної визвольної ради (УГВР).

24 січня — 17 лютого. — Корсунь-Шевченківська наступальна операція радянських військ. В оточенні опинилося 10 німецьких дивізій.

22 березня — 16 квітня. — Наступ радянських військ на півдні, визволення Миколаїва, Одеси, Правобережної України. Війська увійшли до румунського кордону.

8 квітня — 12 травня. — Наступ радянських військ у Криму. Остаточна ліквідація німецьких військ на південному фланзі фронту.

13 липня — 29 серпня. — Львівсько-Сандомирська наступальна операція німецьких військ. Радянські війська зайняли західні області України, увійшли в південні райони Польщі.

8 вересня — 28 жовтня. — Східно-карпатська наступальна операція.

28 жовтня. — Звільнення всієї території України від фашистів.

1945 р.

26 квітня. — На конференції в Сан-Франциско УРСР увійшла до ООН як член-засновник.

29 червня — Чехословацький договір у Москві. Повернення Закарпатської України радянській Україні.

16 серпня. — Договір між СРСР і Польщею про кордони уздовж Бугу і на схід від Сяну.

1946 р.

8–10 березня. — Собор греко-католицької церкви у Львові скасував унію греко-католицької церкви з Римом і підпорядкував її Російській православній церкві.

Лютий. — Запущено перший експериментальний атомний реактор.

Березень. — Закритий процес у Києві проти греко-католицької ієрархії на чолі з митрополитом Й. Сліпим.

1946–1947 рр. — Голод в Україні.

1947 р.

Лютий. — Україна разом з іншими союзними державами підписала Паризькі мирні договори з Болгарією, Румунією, Фінляндією, Італією, Угорщиною.

Березень. — Л. Кагановича призначено першим секретарем ЦК КП(б)У.

Квітень — серпень. — Операція "Вісла". Депортація українського населення Холмщини та Лемківщини до Західної Польщі.

4 червня. — Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ "Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна".

Грудень. — Увільнення Л. Кагановича з посади першого секретаря ЦК КП(б)У.

1948 р.

Січень. — М. Хрущова призначено першим секретарем ЦК КП(б)У.

21 лютого. — Президія Верховної ради СРСР прийняла указ "Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві та ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя".

1949 р.

Грудень. — Обрання Л. Мельникова першим секретарем ЦК КП(б)У.

1950 р.

5 березня. — Загибель головного командира УПА Тараса Чупринки (Романа Шухевича) у сутичці з загонами МВС поблизу м. Львова.

1951 р.

Червень. — Розгромна критика вірша В. Сосюри "Любіть Україну".

6 листопада. — У Києві почав діяти перший в Україні телевізійний центр.

1953 р.

5 березня. — Помер Й. Сталін.

24 червня. — Пленум ЦК КП(б)У увільнив Л. Мельникова від обов'язків першого секретаря ЦК і призначив на його місце О. Кириченка.

Вересень. — Пленум ЦК ВКП(б) розглянув питання розвитку сільського господарства.

1953 р. — Запровадження обов'язкового семирічного навчання.

1954 р.

19 лютого. — Приєднання Кримської області до УРСР на основі рішення Президії Верховної ради СРСР.

Лютий. — Розпочалося освоєння цілинних і перелогових земель Казахстану, Алтаю та Сибіру.

1956 р.

14–25 лютого. — XX з'їзд КПРС, що накреслив заходи з десталінізації.

1958 р.

1958 р. — Рішення про реорганізацію машинно-тракторних станцій (МТС) у ремонтно-технічні станції (РТС) та обов'язковий викуп колгоспниками техніки.

1960 р.

Лютий. — Введення в дію першого атомного реактора в Україні.

1961 р.

Січень. — Суд у Львові над членами Української робітничо-селянської спілки (Л. Лук'яненком, І. Кандибою та ін.).

Жовтень. — XXII з'їзд КПРС схвалив нову програму побудови комунізму й проголосив політику "злиття націй"

1962 р.

11–15 серпня. — Політ навколо Землі українського космонавта П. Поповича.

1963 р.

Липень. — Увільнення М. Підгорного та обрання П. Шелеста першим секретарем ЦК КПУ.

1964 р.

Жовтень. — Усунення М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС і призначення на його місце Л. Брежнєва.

1965 р.

Літо — осінь. — Перша хвиля арештів серед передової української інтелігенції.

1965 р. — Спроба реформ у промисловості та сільському господарстві.

1972 р.

Січень — травень. — Друга хвиля репресій в Україні, жертвами яких стали В. Чорновіл, Є. Сверстюк, І. Світличний, І. Дзюба, В. Стус та ін.

25 травня. — Увільнення П. Шелеста від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ та обрання на цю посаду В. Щербицького.

1976 р.

Листопад. — У Києві створено українську групу сприяння виконанню Гельсінських угод на чолі з М. Руденком і за участю генерала П. Григоренка.

1978 р.

20 квітня. — Верховна рада УРСР схвалила нову Конституцію УРСР.

1980 р.

Січень. — Початок видання за кордоном "Вісника репресій в Україні".

1982 р.

28 травня. — Відзначення в УРСР 1500-річчя заснування Києва.

1985 р.

11 березня. — М. Горбачова обрано генеральним секретарем ЦК КПРС. Початок процесу лібералізації та "перебудови".

1986 р.

26 квітня. — Катастрофа на Чорнобильській АЕС.

1989 р.

Лютий. — Установчий з'їзд Товариства української мови імені Т. Шевченка.

Вересень. — Установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову.

28 жовтня. — Верховна рада УРСР ухвалила "Закон про мови".

1990 р.

22 січня. — "Людський ланцюг" із нагоди річниці самостійності й соборності України.

16 липня. — Верховна рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України.

1991 р.

Лютий. — Верховна рада УРСР ухвалила постанову про відновлення автономії Криму.

19–21 серпня. — Спроба державного перевороту. Створення антиконституційного державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС). Перемога демократичних сил.

24 серпня. — Верховна рада УРСР прийняла Акт про державну незалежність України.

1 листопада. — Верховна Рада України прийняла "Декларацію прав національностей України".

1 грудня. — Всенародний референдум на підтвердження Акта про державну незалежність України. Обрання Л. Кравчука Президентом України.

7 грудня. — Біловезькі угоди керівників України, Росії, Білорусі про припинення існування СРСР і створення Співдружності незалежних держав (СНД).

1992 р.

16 січня. — Верховна Рада України затвердила мелодію гімну "Ще не вмерла Україна" як Державний гімн України.

28 січня. — Сесія Верховної Ради України прийняла постанову про Державний прапор України.

19 лютого. — Верховна Рада України затвердила тризуб як Малий герб України.

2 липня. — Схвалення Верховною Радою України "Основних напрямів зовнішньої політики України".

1994 р.

10 липня. — Президентом України обрано Л. Кучму.

1995 р.

8 червня. — Президент України Л. Кучма і голова Верховної Ради України О. Мороз підписали Конституційну угоду про основні засади організації та функціонування державної влади, місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України.

Листопад. — Вступ України до Ради Європи.

1996 р.

28 червня. — Прийняття нової Конституції України.

Вересень. — Введення національної грошової одиниці — гривні.

1997 р.

30–31 травня. — Українсько-російський договір про співпрацю.

9 липня. — Підписання Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО.

29 березня. — Вибори до Верховної Ради України.

1999 р.

13 травня. — Президент України Л. Кучма підписав закон "Про загальну середню освіту".

Жовтень — листопад. — Вибори Президента України. Президентом України було обрано на другий строк Л. Кучму.

2000 р.

Квітень. — Всеукраїнський референдум з удосконалення політичної системи в Україні.

2001 р.

26 жовтня. — Верховна Рада України прийняла Земельний кодекс України.

2003 р.

2003 р. — Участь українського хімічного батальйону в гуманітарній місії в Кувейті під час іракської війни.

Література

Тема І. Україна під час другої світової війни

Білас І. Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1953 рр. — У 2-х кн. — К., 1994.

Бойко О. Історія України. — К., 1999.

Гунчак Т. — У мундирах ворога. — К., 1993.

Історія України: нове бачення / За ред. В. Смолія. — К., 2000.

Ковалюк В. Західна Україна на початку другої світової війни. — К., 1992.

Косик В. Україна і Німеччина в другій світовій війні. — Львів, 1993.

Марчук П. Українська повстанська армія 1942–1945 рр.: документи і матеріали. — Львів, 1991.

Сторінки історії України: XX ст. — К., 1992.

Стахів Є. Крізь тюрми, підпілля й кордони. — К., 1995.

Українська головна визвольна рада: документи і матеріали. — Львів, 1992.

Ронко В. Друга світова війна 1939–1945 рр. — К., 1994.

Турчанко Ф., Панченко П., Тимченко С. Новітня історія України: 11 кл. — К., 1998.

Ширер І. Зліт і падіння Третього рейху. — Кн. 1–2. — М., 1991.

Тема ІІ. Післявоєнна відбудова і розвиток України в 1945 — на початку 50-х років

Баран В. Україна після Сталіна: нарис історії 1953–1985 рр. — У 2-х кн. — К., 1994.

Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 рр. — К., 1994.

Бойко О. Історія України. — К., 1999.

Воронцов І., Пилявець Ю. Голод 1946–1947 рр. — К., 1991.

Культурне життя в Україні (західні землі). — Т. 1. — К., 1994.

Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади. — Кн. 1. — Львів, 1991.

Літопис УПА. Українська головна визвольна рада. — Т. 8. — Кн. 1. — Львів, 1992.

Марчук П. Українська повстанська армія 1942–1945 рр.: документи і матеріали. — Львів, 1991.

Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. — К., 1994.

Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1991.

Тема III. Україна в умовах десталінізації (1953–1964 рр.)

Баран В. Україна після Сталіна: нарис історії 1953–1985 рр. — Львів, 1992.
Гефтер М. Осмислити культ Й. Сталіна. — М., 1989.
Історія України. — Львів, 1998.
Історія України: нове бачення / За ред. В. Смолія. — К., 2000.
Україна: друга половина XX ст. — К., 1997.
Король В. Історія України. — К., 1999.
Лановик Б., Матейко Р., Матисякевич З. Історія України. — К., 2000.
Про культ особи Й. Сталіна та його наслідки: Доповідь першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова на XX з'їзді КПРС // Відомості ЦК КПРС, 1989.
Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20 — 50-х рр. XX ст. — К., 1994.
Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993.
Шелест П. Все, що скоїлося, я передбачав // Україна. — 1990. — № 21.

Тема IV. Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 60 — початок 80-х років)

Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? — К., 1990.
Баран В. Україна після Сталіна: нарис історії 1953–1985 рр. — Львів, 1992.
Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух у 60–90-х рр. (Сторінки історії України XX ст.). — К., 1992.
Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі Опору 1960–80 рр. — К., 1995.
Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР (1939–1989): збірник документів і матеріалів. — К, 1989.
Шаповал Ю. Людина і система. (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). — К., 1994.
Росіщення України. Науково-популярний збірник. — К., 1992.
Курносов Ю. Інакомислення в Україні (60-ті — перша половина 80-х рр.) — К., 1994.
Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. — К., 1991.
Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні. — К., 1994.
Сверстюк Є. Блудні сини України. — К., 1993.
Василь Стус — поет і людина: спогади, статті, поезії. — К., 1993.

Тема V. Розпад Радянського Союзу і відродження незалежності України

Білоус А. Політичні об'єднання України. — К., 1993.
Бойко О. Історія України. — К., 1999.
Історія України: нове бачення. — К., 2000.
Литвин В. Політична арена України. Дійові особи та виконавці. — К., 1994.
Слісаренко А., Томенко М. Нові політичні партії України: довідник. — К., 1990.
Сторінки історії України XX ст. — К., 1992.
Турчанко Ф., Панченко П., Тимченко С. Новітня історія України: 11 кл. — К., 1998.
Україна багатопартійна: програмні документи нових партій. — К., 1991.
Україна: друга половина XX ст. — К., 1997.
Українська ідея: історичний нарис. — К., 1995.
Українська державність у XX ст. — К., 1996.
Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — К., 1996.

Тема VI. Україна в умовах незалежності

Бойко О. Україна 1991–1995 рр.: тіні минулого чи контури майбутнього. — К., 1996.
Василенко С. Європейський процес і Україна. — Одеса, 1996.
Сорос О. Утвердження демократії. — К., 1994.
Історія України: нове бачення. — К., 1996.
Терещенко Ю. Україна і європейський світ. — К., 1996.
Увченко О. Україна в системі міжнародних відносин. — К., 1997.
Українська державність у XX ст. — К., 1996.
Ульяновський В., Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. — К., 1994.
Національні відносини в Україні у XX ст.: збірник документів і матеріалів. — К., 1997.
Національні меншини в Україні. — К., 1996.
Шморгун О. Україна: шлях відродження. Економіка, політика, культура. — К., 1994.
Юхновський І. Україна — незалежна держава. — Львів, 1994.

ЗМІСТ

Тема 1. УКРАЇНА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 3

Приєднання Радянським Союзом Західної України, Бессарабії та Північної Буковини 6

ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА 1941–1945 рр. 10

Окупація України військами Німеччини та її союзників 10

Окупаційний режим 15

Розгортання руху Опору в Україні 18

Визволення України від німецької окупації в 1943 р. 23

Україна на завершальному етапі війни (1944–1945 рр.) 26

Культура України в роки війни (1941–1945 рр.) 30

Тема II. ПІСЛЯВОЄННА ВІДБУДОВА І РОЗВИТОК УКРАЇНИ в 1945 — НА ПОЧАТКУ 50-х років 35

Україна в період повоєнної відбудови 35

Відбудова народного господарства в Україні 44

Радянізація західних областей України 53

Боротьба ОУН—УПА у повоєнний період на західноукраїнських землях 57

Культурне життя в Україні у другій половині 40 — на початку 50-х рр. 64

Ідеологічний наступ тоталітарного режиму: "ждановщина" (кінець 40 — початок 50-х рр.) 68

Тема III. УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1953–1964 рр.) 74

Україна на початку 50-х рр. 74

Суспільно-політичне життя і політична боротьба в Україні 1953–1964 рр. 79

Стан економіки України наприкінці 50 — у першій половині 60-х рр. 88

Культура і духовне життя в Україні (наприкінці 50 — на початку 60-х рр.) 104

Національно-визвольний рух в Україні в післявоєнний час 123

Тема IV. УКРАЇНА В ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (СЕРЕДИНА 60 — ПОЧАТОК 80-х РОКІВ) 135

Політико-ідеологічна криза радянського ладу в Україні 135

Стан економіки та визрівання економічної кризи 146

Етносоціальні процеси та рівень життя населення 155

Опозиційний рух 158

Культура і духовне життя 185

Тема V. РОЗПАД РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ І ВІДРОДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ 195

Перебудова в Радянському Союзі та Україна 195

Перший етап перебудови (квітень 1985–1986 рр.) 198

Погіршення економічної ситуації в Україні в другій половині 80-х рр. 204

Розгортання національно-визвольного руху в Україні 210

Спроби політичних реформ і зростання активності українського суспільства 218

Формування передумов незалежності України 226

Здобуття Україною незалежності 232

Події 19–21 серпня 1991 р. — закінчення процесу перебудови в СРСР 235

Тема VI. УКРАЇНА В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ 241

Початок державотворчих процесів 241

Державотворчі процеси в Україні у 1994–2003 рр. 246

Конституційний процес в Україні. Конституція України 1996 р. 251

Економічне життя України в першій половині 90-х рр. 256

Сучасний стан, проблеми національної економіки та пошук способів їх розв'язання 270

Етносоціальні процеси та рівень життя населення України 278

Духовне розкріпачення і початок національного відродження 285
Релігійне життя України в умовах незалежності 289
Політичні партії в Україні 291
Культурні процеси в незалежній Україні 297
Зовнішня політика та міжнародні зв'язки незалежної України 309

ПЕРЕДЕКЗАМЕНАЦІЙНЕ ПОВТОРЕННЯ 320

ЛІТЕРАТУРА 327

ВИДАТНІ ДІЯЧІ УКРАЇНИ (1939–2003)

Радянські партійні діячі
Микита Хрущов 99
Олексій Кириченко 101
Микола Підгорний 102
Леонід Брежнєв 140
Михайло Суслов 141
Петро Шелест 142
Володимир Щербицький 144
Михайло Горбачов 195

Президенти незалежної України
Леонід Кравчук 243
Леонід Кучма 247

Діячі ОУН — УПА
Роман Шухевич 60

Релігійні діячі
Йосип Сліпий 63
Василь Романюк 184

"Шістдесятники"
Василь Симоненко 116
Ліна Костенко 118
Євген Сверстюк 119
Іван Світличний 121
Іван Драч. 122

Діячі національно-визвольного руху України післявоєнного часу
Левко Лук'яненко 131
Алла Горська 132
Святослав Караванський 180
В'ячеслав Чорновіл 181
Іван Дзюба 134

Діячі опозиційного руху 60 — початку 70-х рр.
Василь Стус 171
Микола Руденко 174
Олекса Тихий 175
Юрій Литвин. 176
Валерій Марченко. 177
Валентин Мороз. 178
Юрій Бадзьо. 182
Опанас Заливаха. 179

ТОВ «А.С.К.»

Відділ реалізації навчальної літератури:
03057, Київ, вул. Желябова, 2, 2-й під'їзд, 3-й поверх, офіс 308
тел/факс (044) 455-58-94;
тел. 455-51-78, 455-58-91, 455-58-92, 456-21-44
E-mail: ask_oul@i.com.ua

Відділ збуту:
Київ, вул. П. Нестерова, 3, 5-й поверх
тел. (044) 455-58-89, 241-94-96
E-mail: askkniga@i.com.ua ✉ 03057, Київ-57, а/с 30
Режим роботи: з 9^{00} до 18^{00}, крім суботи та неділі

Відділ реалізації професійної книги і літератури для вищої школи:
03057, Київ, вул. Желябова, 2, 2-й під'їзд, 1-й поверх, офіс 101
тел/факс (044)456-43-62; тел. 456-20-65, 241-90-87
E-mail: askbooks@iptelecom.net.ua

"Книга–поштою":
✉ "А.С.К.", відділ "Книга-поштою",
вул. Желябова, 2, офіс 308, Київ, 03057
тел. (044) 241-88-10, 455-58-94
E-mail: askpost@i.com.ua

Магазин:
03057, Київ, вул. П. Нестерова, 3/2
тел. (044) 458-03-37

Навчальне видання

СЕРЕДНИЦЬКА Ганна Володимирівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
(1939–2003)
11 клас

Опорні конспекти

2-ге видання, перероблене і доповнене

Відповідальна за випуск *О. Шевчук*

Підписано до друку 17.06.05. Формат 84x108 1/32.
Папір газетний. Друк високий. Гарнітура «Times».
Умовн.-друк. арк. 17,64. Тираж 30 000 (3-й завод 4000). Зам. №

"А.С.К.", 03057, Київ-57, вул. Петра Нестерова, 3, корп. 1.
Свідоцтво Держкомінформу України ДК № 66 від 29.05.2000.

Висновок державної санітарно-епідеміологічної експертизи
Міністерства охорони здоров'я України № 5.03.02-04/4843 від 12.02.04.

ПП "Модем", Харків, пр. Леніна, 60